

**Oraz Ýazymow, Ogulgerek Şageldiýewa,
Parahat Jumaýewa**

**Türkmen edebiýatyny
öwretmegiň nazaryýeti we
usulyýeti**

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

***Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi***

Aşgabat- 2010

**Oraz Ýazymow, Ogulgerek Şageldiýewa,
Parahat Jumaýewa**

**Türkmen edebiýatyny öwretmegiň nazaryýeti we
usulyýeti.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw
gollanmasy.— A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy,
2010. 293 sah.

I Bap

Mekdepde türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň taryhy

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň türkmeniň geçmişini, onuň taryhyny öwrenmek barada aýdan bu dana sözleri Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň taryhy öwrenmeklige-de gös-göni degişli. Biz türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň taryhyny öwrenenimizde, Prezidentimiziň dana pähimlerini esas edinmelidiris.

Orta mekdeplerde türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň hem özüniň döreýiş, ösüş, kämilleşiş taryhy bar.

Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň döremeginde, ösmeginde, kämilleşmeginde Hormatly Prezidentimiziň ýol görkezmeginde biziň alymlarymyzyň, ýazyjy-şahyrlarymyzyň, görnükli magaryfçylarymyzyň, tejribeli mugallymlaryň uly hyzmaty bar. Olar mekdep üçin okuw maksatnamalaryny, okuw kitaplaryny, usuly gollanmalary döretmäge, taraşlamaga, syn ýazmaga yhlas bilen gatnaşypdyrlar.

Mekdepde edebiýaty okatmak usulnamasy hem beýleki ylymlar ýaly özüniň geçen taryhy ýoluny öwrenmelidir. Edebiýaty okatmak barada mundan öňki edilen işleri, aýdylan dana pähimleri, onda ýüze çykan oňalyly usullary, tärleri öwrenmek, derňemek, iş tejribä ornashdyrmak mugallymyň belli derejede kämilleşmegine kömek edýär.

Hormatly Prezidentimiziň kitaplarynda öwredilşi ýaly her bir dersiň, şol sanda türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň tarhyny öwrenmek, ony dogruçyl beýan etmek üçin biz edebi, milli mirasymyza, türkmen magaryfynyň taryhyna ýüzlenmelidiris.

1. Geçen eýýamlarda Türkmenistanda bolan dini mekdep we medreselerde türkmen edebiýatynyň öwrenilişi

Geçen eýýamlarda (XX asyryň 1917-nji ýyllaryna çenli) Türkmenistanda, esasan, dini mekdep we medreseler bolupdyr.

Türkmenistanda bar bolan az sanly mekdep we medreseler barly adamlaryň, ruhanylar toparynyň-mollalaryň garamagynda ekeni. Öňki wagtlarda ähli zat, hatda türkmen zähmetkeşleri-de, tutuşlaýyn öz mollalaryna tabyn ekenler. Mollalaryň abraýy sowatsyz halkyň arasynda has-da ýokary bolupdyr. Sebäbi mollalar, taryhçy alym Nedir Kulyýewiň (1928-2001) belleýşi ýaly, „ ... türkmen obasynda diňe bir dini hyzmat däl, eýsem birentek jemgyýetçilik hyzmatlaryny hem ýerine ýetirýärdi. Ol hem tebigi, hem çagalary terbiýeleýjidi, hem emindi, onsoň hem haýsydyr bir jedelli mesele ýüze çykanda kanuny, adaty, şerigat kadalaryny düşündirip biläýjek az sanly sowatly adamlaryň biridi“ /2.63/.¹

Köne mollalaryň köpüsiniň bilim derejesi pes, dünýägaraýşy bolsa çäkli bolupdyr. Olaryň ähli bilimi, düşünjesi dine ýugurlyp, onuň çäklerinden daşary çykyp bilmändir. Zakaspi oblastynyň mekdep hem halk uçilişeleriniň inspektory I.A. Belýaýewiň belleýşine görä, 1912-1914-nji ýyllarda Türkmenistandaky dini mekdeplerde okadan 186 mollanyň 64-si Buharada, biri Eýranda, 3-si Zakaspi medreselerinde, biri hem ýerli-rus uçilişesinde okan adamlar /2.256/. Mollalaryň köpüsi medreselerde okan-da bolsalar, ony doly gutaranlary az.

Türkmenistandaky az sanly dini mekdeplerde hem-de onuň mollasyna baglanan zähmetkeş halk sowatsyz bolupdyr.

Türkmenistan Russiýa birikdirilenden soň, rus alymlary, edebiýatçylary, syýahatçylary Türkmenistana yzly-yzyna gelip durupdyrlar. Türkmen ýurduny, halkyny, medeniýetini, edebiýatyny, sungatyny... öwrenipdirler, öz gezeginde öwredipdirler hem. Bir mysal: Meşhur alym, türkmen taryhyny,

¹ Şu ýerde we soňky sahypalarda ýaý içinde berlen sanlar salgylanmanyň çeşmesini birinji edebiýat, sanawuny, ikinji sahypasyny aňladýar.

edebiýatyny öwreniji Aleksandr Iwanowiç Samoýlowiç /1880-1938/ birnäçe gezek /1902, 1906, 1907, 1908-ji ýyllar/ Türkmenistana gelip, türkmen edebiýatyny, dilini, halkşynaslygyny öwrenmek bilen ýörite meşgullanýar. Ol türkmen ussat şahyrlarynyň eserlerini halk arasyna aýlanyp gözleýär, tapýar, toplaýar. Olaryň köpüsini rus diline terjime edip, ýewropalylara tanadýar. Ol Abdysetdar kazynyň “Jeňnama“ kitaby boýunça ylmy iş ýazyp, 1915-nji ýylda Peterburgda dissertasiýa gorayar.

XX asyryň başlarynda Türkmenistanda esasy okuw jaýlary-dini hem ýerli-rus mekdepleri bolupdyr.

Dini mekdepler türkmenler arasynda has öňräkden bäri bar eken. Bu hili mekdepler özara iki topara bölünýär:

1. Ýerli dini-oba, mekdebi-sowat öwrediş mekdebi.

2. Medrese –musulmanlaryň ýokary dini mekdebi.

Bu dini mekdep hem medreselerde okuw esasan arap-pars dillerinde geçirilipdir. Türkmen dili mundan has öň dörän, ençeme ýyllar adamlar aragatnaşygynyň möhüm serişdesi bolup gelen-de bolsa, ol dini mekdep we medreselerde okadylmadyr. Türkmen dili, dürdäne halk şahyranas döredijiligi, çeper edebiýatyň ussat wekilleri—Magtymguly, Kemine, Seýdi, Zelili, Mollanepes... öwrenilmändir. Okuwçylar dini mekdepde okan zatlarynyň manysyna düşünmän, olary, esasan, ýat tutupdyrlar, ýazuwdan bolsa, köplenç bihabar çykypdyrlar. Ine, bu barada Türkmenistanyň at gazanan mekdep mugallymy Abdy Mergenow (1904-1999) öz ýatlamalarynda: “Dini mekdepde okalýan kitaplaryň hemmesi arap dilindedi, özi hem dini mazmunlydy. Şoňa görä, biz okaýan sözlerimiziň manysyna düşünmeýärdik“ /3.196/ - diýýär.

Köne mekdepde okadylýan eserler-kitaplar, esasan, dini häsiýetde bolup, şol döwürdäki agalyk ediji synpyň bähbidini gorapdyr. Türkmen edebiýatynyň ajaýyp eserleri ýaşlary watançylyk, gahrymançylyk, ýurduň özbaşdaklygyny goramak, erkin durmuş ugrunda göreşmek ruhunda terbiýelemek üçin peýdalanylmadyr. Bu ýagdaý halkyň medeni mirasynyň har tutulmagyna, oňa degişli baha berilmezligine getiripdir. Emma

işan-mollalar okamagy gadagan etseler-de, halk köpçüliginiň arasyndaky sowatly-çeper sözün teňneleri edebi eserleri, dessanlary okapdyrlar, ylham alypdyrlar, olary el bilen göçüripdirler, dilden-dile geçiripdirler. Sebäbi, beýik rus akyldary A.I.Gerseniň aýdyşy ýaly, “Jemgyýetçilik azatlygyndan azatlygyndan mahrum bolan halk üçin edebiýat şol halkyň gahar-gazabynyň hem-de wyždanynyň sesini eşitmäge mejbur edýän ýeke-täk belent tribunadyr“ /5.07.198/.

XX asyrdan ön türkmeniň ussat şahyrlarynyň eserleriniň, halk dessanlarynyň ýekejesi-de Türkmenistanda neşir edilmändir. Daşkent, Buhara, Kazan, Ufa, Astrahan ýaly şäherlerde aýratyn adamlaryň metbugat öýlerinde türkmen şahyrlarynyň eserleriniň, halk dessanlarynyň käbiriniň çap edilenleri bar. Emma ol neşirler az sanly bolany üçin halkyň islegini kanagatlandyryp bilmändir. Çeper eserler edebiýaty söýüji mürzeler, kätipler tarapyndan göçürilip, esasan, dilden-dile geçip, ýatdan aýdylyp, köpçülik arasyna ýaýrapdyr. Şeýle eý görülen, asyrlar boýy ýaşap gelen çeper eserler altyn hazynadyr. Ony her bir akylyly-başly, medeniýetli adam hormatlapdyr. Ine, XIX asyr türkmen edebiýatynyň ussady Mollanepes Gündogar edebiýatynyň beýik söz ussatlarynyň çeper eserlerini hormatlap, olary yhlas bilen okap:

“Nyzamy, Nowaýy ýene Ferdowsy...

Size köp hyzmatlar goýandyр könlüm“ /5.130/ diýipdir. Talantly şahyr Mollamurt (1885-1930) Andalybyň “Leýli-Mežnun“ dessanyny, Şeýdaýynyň “Gül-Senuber“ dessanyny, Magtymgulynyň, Mollanepesiň goşgularyny we “Zöhre-Tahyr“ dessanyny eli bilen göçüripdir, olary üç edip okapdyr we okap beripdir.

Türkmenistanyň halk ýazyjysy B.Kerbabaýew (1894-1974) köne mekdepde we medresede öz okuwynyň daşyndan çeper eserleri okaýşyny ýatlap: “Dumly-duşdan ýyganan /medrese O.Ý/ talyplaryň birinde Magtymgulynyň, beýlekisinde Mollanepesiň, üçünjisinde Keminäniň goşgusy peýda bolýardy. Biz olary aýratyn hüjrelerde üşşüp hem okaýardyk, tákme-ták

hem. Men olaryň baryny diýen ýaly öz golum bilen göçürüp alypdym“ /7.06.580/-diýýär.

Görşümüz ýaly, ruhanylar toparý çeper eserleriň okalmagyna garşy näçe dürli syýasatlar ýöretseler-de, dürli çäreler görseler-de, şol edebiýat ýaşapdyr, köpçülige lezzet beripdir.

1. Türkmenistanda bolan az sanly dini mekdepler, olarda okadylyş ýagdaýy barada Gündogary öwreniji alymlar gymmatly pikirleri öňe sürýärler.

XX asyryň başlarynda Zakaspi welaýatyndaky mekdeplerde, esasan, bir molla okadar ekeni.

Mekdep jaýy, esasan, mollanyň ýa baýyň öýi, metjidiň jaýy bolupdyr. Şonuň üçin obadaky dini mekdebe onda okadýan molla ýa-da obanyň baýy eýelik edipdir. Mekdepde okaýan okuwçylar bolsa, gös-göni mollanyň garamagyna berlipdir. Molla olary ursa-sögse-de hakly ekeni. Sebäbi ata-eneler çagasyny molla berende: “Molla aga, şu çagany size tabşyryarsy, eti siziňki, süňki biziňki, ur-sök, ýöne sowat öwretseňiz bolýar“ /4.61/ -diýip, aýdandyklaryny at gazanan mekdep mugallymy A.Gudratyllaýew ýatlaýar.

Dini mekdep, onuň mollasy halkyň hasabyna saklanypdyr. Çagasy okaýan her bir adam öz ýagdaýyna görä, molla hak tölemeli bolupdyr. Molla çagany okatmak üçin önünden nyrh kesmändir, muny özüniň dini mertebesine gelşiksiz hasaplapdyr. Ol okuwyň dowamynda alýan: hüşür-zekat, bişme, çörek, aýdana, börek... ýaly zatlaryny bolsa, hudaýyň haky üçin diýip alýar ekeni. Molla hak töleniş barada baýry mugallym O.Gaýybow öz ýatlamalarynda şeýle diýýär: “Ata-eneleriň her hepdäniň juma (anna) günü 2 teňne puly molla eltip berýändigleri ýadynda. Ata-eneler okuwçy “Epdekden“ sapak alyp başlanda, molla bir saçak gatlama, “Tebärege“ ýetende, bir tabak börek we 5 metr biz, “Rownaga“ ýetende, bir owlak berýärdiler. Ata-eneleriň bu zatlary tapyp bilmeýänleri-de bardy. Molla bolsa, gurplurak adamlaryň çagalaryny okadanyny gowy görýärdi. Şoňa görä ilatyň garyp gatlagynyň köp bölegi çagasyny okadyp bilmeýärdi“ /4.244-245/.

Dini mekdepde okuwa kabul ediliş ýaşynyň belli tertibi bolmandyr. Ussat şahyrlarymyz çagany okatmak-terbiýelemek

barada söz açanlarynda şeýle diýýärler: Kemine özüniň “Jahana geler“ diýen goşgusynda:

“Alty-ýedi ýaşynda bissimilla diýip okatsa,
Alymga hyzmat eýläp, golyga suw akysa,
Sekiz ýaşa baranda, hat oýnap, maşkyn etse,
Dokuz ýaşda ders okap, hatmy-kitaba ýetse,

On ýaşda taglym alyp, edep-ekrama geler /8.138/ - diýse,

Zynhary şahyr “Mazany biler“ diýen goşgusynda:

“Ýedi ýaşda molla barsa,

Koýma kalam alyp ýörse,

On tördünde kitap görse,

Hat okap, ýazany biler“ /9.43/- diýýär.

Mollanepes Zöhre bilen Tahyryň mekdebe berlişini şeýle suratlandyrýar:

“Tahyr bilen Zöhre ýedi ýaşa girdiler... Patysa Mollanepes ahuny molla tutdy, halaýyklar oganlaryny molla berdiler. Şahyjan Zöhre jany we Şahyhuban hem Tahyry molla tabşyrdy...“ /10.15/

Çagany mekdebe, esasan, ýedi ýaşynda beripdirler. Oglanlar 14 ýaşyna, gyzlar bolsa 9 ýaşyna çenli okapdyrlar /31.261-262/.

Dini mekdeplerde okuw köplenç güýz we gýş aýlary (başlanýan we gutarýan aýy anyk belli däl) geçirilipdir. Ýaz aýlary çagalar ekin-dikin we maldarçylyk işlerine gatnaşsalar, tomus aýlary çarwa durmuşynyň talaplaryna laýyk bolmaly bolupdyr.

Ussat şahyrymyz Mollanepesiň (1810-1862) mekdepde okadyşy barada onuň çowlugy Oguljahan eje şeýle gürrüň berýär: “Babamýň alty aý ogan okadyp, alty aý kitap okamak, goşgy ýazmak bilen wagt geçireni hakynda kakam pahyr gürrüň bererdi“ /11.23/.

Ýokarda getirilen maglumatlar dini mekdeplerde okuw ýylynyň dowamlylygynda belli bir tertibiň saklanmandygyny aňladýar. Şonuň ýaly-da dini mekdeplerde gündelik okuwýň dowamlylygy hem birmeňzeş däl ekeni. Belli tertip, anyk okuwçy sany bilen okdylýan sapak we synp bolmandyr, her okuwçynyň öz sapagy bolupdyr. Bir molla 3 sagat okatsa, beýleki 4 sagat, ýene biri 8 sagat okadypdyr-diýmek zygiderlik, ölçeg ýok. Bu barada

I.A.Belýaýew “Zakaspi oblastynyň mekdepleri” diýen makalasynda şeýle ýazýar:

“Mekdepde gündelik okuwyň dowamlylygy berk düzgünleşmändir, ýöne olar hemme ýerde ertirki hem öýläňki okuw diýilip bölünýär:

Krasnowodsk (häzirki Türkmenbaşy) etrabynda okuwlary gün dogandan başlanyp, nahara (gün orta çenli O.Ý.) çenli, öýläň namazdan (sagat birden) ikinji namazyna çenli-gün bataryna bir sagat galýança okalypdyr. Togtamyş mollalary okuw wagtyny dogry bölýärler: 3 $\frac{1}{2}$ sagat nahara çenli, 3 $\frac{1}{2}$ sagat öýläň namazyndan soň-jemi her günde 7 sagat okadýarlar“ /3.262-263/.

Dini mekdepde okuw arap-pars dillerinde we türkmen dilinde (kyn, könelişen, arap-pars sözleri çakdan aşa köp bolan dilde O.Ý.) ýazylan kitaplary okamak, olary ünsüz ýat tutmak bilen çäklendirilipdir.

Dini mekdeplerde näme, nähili kitaplary okalypdyr?

Türkmen dini mekdeplerinde okuwçylary alty-ýedi ýylyň dowamynda şu kitaplary okap ýat tutmaly ekeni:

1. “Elipbiý” (28 harp).
2. “Epdek” (“Heftek” – Gurhanyň ýediden bir bölegi).
3. “Gurhan” (“Kuran” VI asyr. 650 ý.-okuw, okamak. 114 süre-bap, 6206 aýat-şygyr, 77934 sür. “Gurhan” –fatihä –kitap açylýar, Adamlar- süre bilen gutarýar).
4. “Rownakyl-yslam” (“Yslamyň nury”- Wepaýy. 1464ý. 30 bap, 45 pasyl bölüm).
5. Sopy Allaýar (1616-1706-20).
6. “Nowaýy” (Alyşir Nowaýy-9.02.1441-3.01.1501).
7. “Fizuly” (Muhammet-Fizuly 1494-1556).
8. “Hoja-Hafyz” (1320-1389).
9. “Sagdy” (Sagdy-Şirazy (1203-1292), “Bossan“, “Gülüstan“ eserleri).
10. Bidil (Bidil Abdylkadyr (1644-1721), şahyr, akyldar-türkmen).

Düzgün boýunça okuwçy ýokardaky tertipde bir kitaby ýat tutup, molla aýdyp bermeli, soňra ikinji kitaba geçmeli ekeni.

Dini mekdeplerde okadylýan kitaplar musulman ýurtlaryň halklarynyň hemmesinde birmeňzeş däl ekeni. Türkmenistanyň dini mekdeplerinde ýokarda aýdyp geçen kitaplarymyz okalan bolsa, täjikleriň, özbekleriň, azerbaýjanlaryň, tatarlaryň... mekdeplerinde olara käbir üýtgeşmeler girizilipdir. Özbek dini mekdeplerinde okalan kitaplar barada B.A.Abdullaýew öz kitabynda /12.97/ giňişleýin maglumat berýär.

Dini mekdeplerde okalan kitaplar, esasan, Arap ýurtlaryndan, Eýrandan, Türkiýeden getirilipdir. Soň-soňlar olary Daşkent, Kazan, çaphanalary-da neşir edip başlapdyrlar. Emma bu kitaplaryň hiç biri-de türkmen çagalaryna düşnükli dilde däl ekeni, san taýdan hem ýeterlik bolmandyr.

Bu kitaplarda türkmen diline, edebiýatyna, sungatyna degişli hiç hili maglumat ýok.

Dini mekdepleriň käbirinde molla öz okuwçylaryna şol dini kitaplaryň daşyndan dini äheňli goşgulary-da öwreder ekeni. Olar, esasan, Orazanyň (Remezan aýy) gelendigini aňladýan gutlag goşgujyklaryndan, dini baýram bolan gurban baýramyna bagyşlanan goşgulardan ybarat bolupdyr. Bu hili goşgulary “Ruznamaýy-Bahry-Hazar“ gazeti /175.№4/ çap edip durupdyr.

Köne dini mekdepleriň ýagdaýy barada görnükli türkmen magaryfçysy Muhammetguly Atabaýew (1885-1916) 1915-nji ýylda ýazan “Okuw we türkmen mekdepleri“ diýen makalasynynda şeýle ýazýar: “Biziň türkmen mekdeplerimizde okuw düzgüni Adam atadan bäri gelşi ýalydyr. Hiç bir üýtgeşik ýeri ýokdur. Oglanlar 4-5 ýyl okap hem hat ýazmagy we okamagy bilmeýärler... Oglanlarymyz mekdeplerde ertirden agşama çenli ýranyp, zehinlerini körzehin edip, biý, tiý... okap, 3-4 ýylyň içinde hiç bir zat bilmeýän iki jahanyň owarramy bolup mekdepden çykýarlar, ýagşy okuw wagtyny geçirip. Ol sebäpden, biziň türkmenlerden ýüz adamdan on adam hem okuw bilmeýär. Birnäçe obalarymyzda hat bilýän adam hiç ýokdur we bir ýerden hat gelse, şony okatmakdan ötri, başga oba gidýärler“ /13.№4/.

Dini mekdeplerde okuwçylar yslam dininiň kada-kanunlaryny ýatdan öwrenmäge mejbur edilipdir. Okamak kyn hem netijesiz bolupdyr. Gyzlar-a bir ýa iki ýyl okan soň, mekdepden alnyp

galnypdyr, oglanlaryň bolsa köpüsiniň özi mekdebi taşlap gidipdir. Baýry mugallym A.Mergenowyň öz ýatlamalarynda: “Men Bagbek işanyň mekdebinde 1911-nji ýyla çenli okadym. Şu aralykda “Epdegi“ gutaryp, az-kem hat okamagy öwrendim. Ýöne dini mekdepde okap bilim alyp bilmejegime düşündim we 1914-nji ýylda okuwdan çykyp, Utamyş uýezdiniň Mary şäherindäki ýerli-rus mekdebine okuwa girdim“ /4.197/ diýen sözleri muny tassyklaýar.

Dini oba mekdebi gutaran ýek-tük oglanlar (esasan, baýlaryň, işan-mollalaryň çagalary (medreselerde) olar Türkmenistanda örän az ekeni) öz okuwlaryny dowam etdiripdirler. Dini oba mekdeplerini gutaranlaryň medresä gidişleri barada “Obzor Zakaspiýskiý oblasti“ diýen kitapda maglumat berilýär /3.44-46/.

Medresede yslam dini boýunça ýokary bilimli adamlar-ahunlar taýýarlanylýdyr.

Türkmenistanda hem medreseler has öňräkden bäri bar ekeni. A.Nowaýy /1441-1501/ özüniň “Hamsasynda“ XV asyrdaky Maryda açylan bir medrese barada “Madrasai Husrawiýa esa kadrly Merw şahyrdaky bino kilingan“ /14.23/-diýip habar berýär. Emma şeýle-de bolsa, türkmen medreseleri (Mary, Kaka, Tejen, Gorjaw, Çärjew, Kerki töwereginge we başgalar) onçakly güýçli hasaplanmandyr. Iň güýçli medreseler Buhara bilen Hywada bolupdyr. Şonuň üçin yslam dini boýunça ýokary bilimi almak üçin barly adamlar, ruhanlylar wekilleri öz çagalaryny Hywa medreselerine, musulman dininiň merkezleriniň biri hasaplanýan Buharadaky medreselere iberipdirler. Türkmen nusgawy şahyrlarynyň hem birnäçesi şol medreselerde 2-3 ýyl okap gaýdypdyrlar.

Baýry mugallym G.Raskulow medresede okan ýyllaryny ýatlap şeýle ýazýar: “Şirgazy“ medresesinde 1920-nji ýyla çenli okadym... Medresede 25 töweregi hüjre bardy. Her hüjrede hem 25 çemeleri talyp okaýardy. Medresede talyplar aýry-aýry synp hökmünde okadylýardy... Medresede talyplaryň köpüsi daş ýerlerden gelip, ýatakanada ýatyp okaýardy... Medresede okuw her ýyl Garaşsyzlyk aýynda başlanyp, Magtymguly aýynda hem gutarýardy. Okadylyş usuly, esasan, oba mekdebiniňki ýaly ýat ýutmalydy“ /4.99/.

Medresäniñ okuwyny doly gutarmak üçin, onda, takmynan, 20-25 ýyl töweregi okamaly ekeni. Medresede okuw, esasan, arap dilinde bolup, aşakdaky ýaly kitaplar okadylypdyr:

1. Arap grammatikasy moşkilat we nahui.
2. Firaiz.
3. Fekhi Keýdani.
4. Muhtäsärul-wekaýa.
5. Şamsiýe-Höşiýe.
6. Akaid.
7. Tejwid.
8. Tawzid.
9. Hikmet.
10. Molla-Jelil.
11. Tefsir Kazy Beýzawi... /15.35/.

Okadylýan kitaplar ähli medreselerde birmeňzeş bolmandyr. Özbek prof. W.A.Abdullaýew S.Aýniniň aýdanlaryna esaslanyp, köne medresede okalan eserler barada maglumat berýär /12.97/.

Bu kitaplaryň hemmesi arap we pars dilinde hem-de durşuna dini häsiýetde, yslam diline ýugrulan:

1. Arap grammatikay moşkilat we nahui-arap diliniň morfologiýasy we sintaksisi okuw kitaby. Ony Jemoliddin Abu Amr Usmon ibn Umar al-Hojib /1175-1249/ düzüpdir.

2. Firaiz-arap dilinde, miras hukuklaryny beýan edýän kitap.

3. Fekhi Keýdani-arapça, akylllylyk, pähimlilik, akyll ýetirme baradaky kitap.

4. Muhtäsärul-wekaýa (Kitab-e mohtasar-el-wekaýa mesaýyl-el hidaýa)-arapça, dini kanunlar barada ýol salgy berýän kitap.

5. Şamsiýe-Hafişe arapça, logika boýunça okuw kitaby / XIII asyrda ýazylan/...

6. Akayid – hakynda-arapça.

7. Tejwid-päkizelik, ahlak barada kitap.

8. Tawzid-düşündirişli kitap.

9. Hikmet-pähimler. Hoja Ahmet Ýasawy (1103-1166).

10. Molla-Jelil-arapça.

11. Tefsir-e Kazy Beýzawy – ahunlyk, medisina-saglygy goraýyş barada kitap.

Medresede okalýan kitaplary talyplar ýat tutup, synagdan geçmeli bolupdyr.

Medresede okalýan kitaplary talyplara, aratyn hem türkmenlere düşnüksiz bolany üçin olary ýat tutaýmak, okap gutaraýmak ýeňil düşmändir. Munuň daşyndan hem medresede okamak, başga şäherlere ýa-da ýurtlara gidip, köp harç çekip okamak her kime, garyp çagalaryna asla-da, miýessiýer bolmandyr. Şol sebäpli medresäni, onda-da köne döwürde örän daş ýurt hasaplanylýan Buhara ýa-da Hywa medresesini doly gutaran türkmen gaty seýrek bolupdyr.

Medresäni gutaran adam şol döwrüň iň ylymly-bilimli adamy, dindarlaryň bolsa, iň hormatly wekili-ahun hasaplanylýdyr.

Köne dini mekdep we medreselerde okuw, bilim berlişi dogmatik, dini häsiýetde bolupdyr. Olarda okalan, ýat tutulan kitaplaryň hemmesi hem dini mazmunda we arap hem pars dilinde. Munuň sebäbi şol döwürde biri-birine garşy bolan iki medeniýet höküm sürüpdir. Eziji synpyň tarapyňy tutan dini mazmunly edebiýat ýokarda tutulyp, çeper, durmuşy edebiýata orun berilmändir. Türkmeniň ussat şahyrlarynyň eserleri dini mekdep-medreselerde öwrenilmän, zähmetkeş halkyň dilinde ýaşap, asyrdan asyra geçip gelipdir.

Türkmenistan Russiýanyň sostabyna girizilenden soň, magaryfda täze görnüşli rus hem-de ýerli-rus mekdepleri döräp ugrapdyr. Patyşa hökümeti bu hili mekdepleri açmak bilen, birinjiden, öz wekilleriniň çagalaryny okatmagy, ikinjiden hem basybalyjy syýasatyny halkyň arasyna has ornaşdyrjak ýerli kadyrlary taýýarlamagy maksat edinipdir.

Türkmenistanda açylyp başlan rus we ýerli-rus mekdepleri, esasan, kapitalistler üçin zerur hyzmatlary emele getirýärdi, köne mekdep ylym adamlaryny ýarar ýaly zady ýazmaly we gürlemeli adamlar edip goýýardy.

Rus mekdebi (I synply) ilkinji gezek 1882-nji ýylda Gyzyrlarbatda, soňra 1884-nji ýylda Aşgabatda (2 synply) açylýar. Belki, etraplarda bolsa soňky ýyllarda açylyp başlanypdyr.

Ýerli-rus mekdepleriniň sany örän haýal ösüpdür. “Obzor Zakaspiýskoý oblasti” berlen matglumatlara görä, XIX asyryň aýaklarynda Zakaspide bary-ýogy 10 sany ýerli-rus mekdebi bolupdyr /16.257-258/.

Ýerli-rus mekdepleriniň harjy türkmen halkynyň boýnuna düşen hem bolsa, şol 10 sany mekdepde okan 260 okuwçynyň diňe 132-si türkmen çagalary ekeni.

1900-nji ýylda Türkmenistanda bolan ýerli-rus mekdepleriniň sany 10-a ýeten bolsa, 1909-njy ýylda hem olar şol onlugyna galypdyr. Ruhanylar, din hadymlyry bu hili mekdepleriň köpelmegini islemändirler. Her niçikde bolsa, XIX asyryň aýaklarynda-da käbir türkmen çagalaryna rus medeniýeti bilen tanyşmak miýesser bolupdyr. 1897-nji ýylda Zakaspi welaýatynda bar bolan 33 sany rus hem ýerli-rus mekdeplerinde okaýan 1362 okuwçynyň 50-si türkmen ekeni /17.239/.

Patyşa hökümeti ýerli-rus mekdeplerini özüniň basybalýjy maksatlary üçin açan-da bolsa, ol öz döwründe örän ähmiýetli bolupdyr. Türkmen çagalary dini mekdeplerde diňe yslam dinine degişli arapça-parsça ýazgylary ýat tutan bolsalar, ýerli-rus mekdeplerinde rus dilini, türkmen dilini okamagy hem ýazmagy, arifmetikany öwrenipdirler, taryh, geografiýa... ýaly dersler boýunça hem gysgaça maglumatlar alypdyrlar, çeper ýazgyny sesli we düşnükli okamagy, okalary dilden aýdyp bermegi, goşgulary ýat tutmagy we şuna meňzeşleri öwrenipdirler. Ine, Türkmenistanyň at gazanan mekdep mugallymy Abdy Mergenow 1914-1917-nji ýyllarda Marydaky ýerli-rus mekdebinde okan döwrüni ýatlap şeýle diýýär: “Ýerli-rus mekdebinde okuwçylara başlangyç (dört synp möçberinde) bilim berilýärdi...

Mekdepde jemi 80 okuwçy okaýardy. Olaryň 7-si rus, 73-si hem türkmen oglanlarydy... Ýerli-rus mekdebinde bizi rus dili, ene dili, arifmetika, surat, aýdym, bedenterbiýe sapaklaryndan okadýardylar... Mekdepde okadylýan sapaklaryň hemmesinden diýen ýaly okuw kitaplary bardy. Rus dili sapagyna degişli suratlar

köpdi. Ol suratlaryň mazmunyna degişli sorag-jogaplaryň, olar hakynda umumy gürrüň etdirmegiň üsti bilen okuwçylaryň sözleşiş dilini ösdürýärdiler. Her hili hekaýajyklary, ertekileri, goşgulary okadyp, olaryň mazmuny barada gürrüň etdirýärdiler“ /4.197-198/.

Ýerli-rus mekdepleriniň ýörite “Düzgünnamasy“ /18.879/ bolupdyr. Olar 1887-nji ýylda Türküstan general-gubernatory Rozenbahyň görkezmesi bilen neşir edilen “Gözükdirme” hem-de şonuň 1907-nji ýylda tassyklanan okuw maksatnamasy boýunça işläpdirler.

Ýerli-rus mekdeplerinde türkmen çagalaryna yhlas bilen sowat öwreden mugallymlaryň hatarynda Gasan Moýseewiç Efendiýewi, Alyşbeg Suleýmanow, Alyýewi /1883-1933/, onuň aýaly Raisa Nikolaýewiç Nikolaýewna Aliýewa-Kaftinany /1897/, Gamza Suleýmanowy, Artykgül Tekinskaýany /1878-1924/, Muhammet Atabaýewi /1885-1916/ we başgalary görkezmek bolar. Deňsizligiň, adalatsyzlygyň, kemsitmeleriň höküm sürýän döwründe duş gelen kynçylyklara garamazdan, bular ýerli-rus mekdeplerinde çagalary okuwa çekmek, okuwyň hilini gowulandyrmak, okuwçylara rus dilini öwretmek, rus medeniýeti bilen tanyşdyrmak, olarda türkmen topragyna, ene diline, edebiýatyna söýgi döretmek ugrunda jan edipdirler.

Bular türkmen çagalaryny rus dilinde okatmagyň tarapynda durup, täzeçe okatmagyň ilkinji wekilleri bolupdyrlar.

Şol döwürde Türkmenistanda magaryfyň, okuwyň, bilimiň ýagdaýy barada birnäçe makala (“Zakaspi welaýatynyň türkmenleriniň bilimi”, “Ahal-türkmenleriniň bilimi”, “Türkmenleriň täze okadyş usuly”...) ýazan görnükli magaryfçy M. Atabaýew ýerli-rus mekdepleri barada söz açyp, özüniň “Okuw we türkmen mekdepleri” diýen makalasynda şeýle ýazýar:

“Türkmen çagalary täze okaldylyşyna görä okap hat bilseler, ondan soň olara her dürli kitaplary okamak köp aňsat bolar. Täze düzgün bilen okamak köp aňsatdyr. Ol sebäpden, şol düzgüne görä ýagşy kitaplar çykandyr, mugallym Alyýew we başga adamlar şol kitaplar bilen başga milletler aralarynda mekdeplerde okadylypdyr” /13.№4/.

1916-1919-njy ýyllarda Kakadaky ýerli-rus mekdebiniň mugallymasy bolup işläň, Türkmenistanyň at gazanan mekdep mugallymasy R.N.Alyýewa öz ýazan ýatlamalarynda şeýle diýýär: “... okuw rus dilinde geçirilýärdi. Okuwçylar, esasan, türkmen çagalarydy. Dini okuw hökmany dersdi. Emma biz bu dersi okatmaýardyk, onuň deregine rus dili boýunça tejribe okuwlary geçirýärdik. Meniň adamym A.Alyýew ýerli başlyklardan gizlinlikde türkmen dilini okadýardy. Çagalar bu sapaklary örän gowy görýärdiler we türkmen dilini öwrenmek üçin okuwdan soň hem höwes bilen galýardylar” /4.21/.

Ýerli-rus mekdeplerinde edebiýatyň öwrenilişi nähili bolupdyr? Türkmenistanda bolan ýerli-rus mekdeplerinde türkmen edebiýaty, hatda rus edebiýaty-da aýratyn ders hökmünde öwrenilmändir. Ýöne rus dili, türkmen dili sapaklarynda rus şahyrlaryndan N.A.Krylowyň, A.S.Puşkiniň, L.N.Tolstoýyň, türkmen şahyrlaryndan Magtymgulynyň, Molladurdyň eserlerinden bölükler, ertekiler, dürli nakyl hem matallar ýwrenilipdir.

Türkmen dili boýunça ýerli-rus mekdeplerinde 2 sany okuw kitaby ulanylypdyr. Olaryň biri A.S.Alyýewiň “Türkmenkaýa reç” (“Türkmen dili”, “Ýaňy usul türkmen mekdebi”, Baku 1913, Aşgabat 1914), ikinjisi I.A.Belýaýewiň “Grammatika turkmeniskogo ýazyka” /Aşgabat, 1915/ diýen kitabydyr.

Alyşbeg Alyýewiň “Türkmen dili” kitaby (jemi 80 sahypa) iki bölümden ybarat. Birinji bölümi harplyk, ikinjisi hem okamak üçin berilýän hekaýa, goşgy, erteki we nakyllar... esasan möçber taýdan gysgajyk hem ýeňiljek. Onda Magtymgulynyň “Içinde” diýen goşgusy, Molladurdyň “Ýalançy çopan” basýasy, Puşkiniň “Balykçy bilen balyk” ertekisi, “Mekdep”, “Öý haýwanlary”, “Çöl haýwanlary” diýen ýaly dürli makala hem hekaýalary, terbiýeçilik taýdan ähmiýetli “Bikärden taňry bizar” diýen ýaly ençeme nakyllar ýerleşdirilipdir. Kitapda çeper ýazgylaryň mazmunyna laýyk suratlar hem berlipdir. Şonuň bilen Alyşbeg Aliýew türkmen edebiýatynyň öwreniliş taryhynda ilkinji gezek okuw kitabyna türkmen edebiýatyndan nusgalar girizen hem-de türkmen edebiýatyny mekdeplerde çagalara okadyp,

öwredip boljakdygyny we olary okatmak gerekdigini subut edenleriň biridir.

Ýerli-rus mekdeplerinde türkmen dili boýunça ulanylan beýleki kitap-I.A.Belýaýewiň “Grammatika türkmenского ýazyka” diýen kitaby gös-göni türkmen diliniň grammatikasy bilen baglanyşykly. Bu kitap 10 bölüm hem goşmaçadan ybarat. Onda türkmen diliniň fonetikasy, morfologiýasy barada gyzykly maglumatlar bar.

Bulardan başga-da XIX asyryň aýaklarynda türkmen dili bilen gyzyklanýanlary tanyşdyrmaga hyzmat eden ilkinji kitaplaryň biri P.Şimkewiçiň 1899-njy Aşgabatda neşir edilen “Praktičeskoýe rukowodstwo dlýa oznakomleniýa s nareçiyami turkmen Zakaspiýskoý oblasti” diýen kitabydyr. P.Şimkewiç türkmen dilini yhlas bilen öwrenipdir hem türkmen diliniň grammatik gurluşy barada ilkinji gezek ylmy synanyşyk edipdir. Kem-kös ýetmezçiliklerine garamazdan, bu kitap türkmen dil biliminiň taryhynda özüne mynasyp orun tutýar.

S.Agabekowyň 1904-nji Aşgabatda neşir edilen “Učebnik týukmenskogo nareçiya s priloženiýem sbornika poslowis i pogoworok turkmen Zakaspiýskiý oblasti” diýen kitaby-da öz döwri üçin örän ähmiýeti bolupdyr. Ýazar ony “Okuw kitaby” diýip, atlandyrsa-da, ol ýerli-rus mekdeplerinde goşmaça maglumatlar hökmünde peýdalanylypyr. Bu kitap, esasan, türkmen diliniň grammatikasyna degişli. Ýöne onuň goşmaça “Türkmen atalar sözi hem nakyllaryň ýygyndysy” diýen bölümi hem bar. Onda türkmen nakyllaryndan nusgalar berlipdir. S.Agabekowyň bu kitaby XX asyryň başlarynda okuwçylara türkmen nakyllary-akyl öwredýän sözleri öwrenmegi ündeýändigini üçin has-da ähmiýetlidir.

A.Alyýewiň “Türkmen dili”, I.A.Belýaýewiň “Grammatika turkmeniskogo ýazyka”, P.Şimkewiçiň “Praktičeskoýe rukowodstwo dlýa oznakomleniýa s nareçiyami turkmen Zakaspiýskoý oblasti”, S.Agabekowyň “Učebnik týukmenskogo nareçiya s priloženiýem sbornika poslowis i pogoworok turkmen Zakaspiýskiý oblasti” diýen kitaby A.A.Gurbanowyň, Ý.Çöňnäýewiň we Ý.Tekäýewiň “Usulnamasynda” /19.16-28/ giňden derňew berilýär.

XIX asyryda hem XX asyryň başlarynda türkmen edebiýatyny öwretmek boýunça käbir ylmy-barlag işler, makalalar, kitaplar ýazylyp, neşir edilip çykarylýdyr.

XIX asyryda hem XX asyryň başlarynda türkmen edebiýaty Russiýanyň we Ýewropanyň Gündogary öwreniji alymlaryň esasy ýerleriniň biri bolupdyr. Rus alymlaryndan I.N.Berezin /1818-1896/, P.M.Melioranskiý /1868-1906/, A.N.Samoýlowiç /1880-1938/, Ý.E.Bertels /1890-1957/..., Ýewropa alymlaryndan A.L.Hodzko /1804-1891/, A.Wamberi /1832-1913/ we başlaryň türkmen edebiýatyny, halkyň çeper mirasyny öwrenmek, ony terjime edip ýa-da asyl nusgasynda çap edip köpçülik arasyna ýaýratmak we dürli okuw jaýlarynda türkmen edebiýatyna gysgaça syn bermek, aýry-aýry türkmen şahyrlary, eserler barada bolsa, ýörite söhbetler okamak, ylmy işler ýazmak bilen bitiren hyzmatlary örän uly.

Geçen asyryň ortalarynda türkmen edebiýatyndan nusgalary Russiýa topragyna ýaýratmakda hem ony öwüt-ündew etmekde Kazan hem S.Peterburg uniwersitetleriniň türki dilleri boýunça professory I.P.Berzin uly işler bitirýär. Ol 1857-1890-njy ýyllar arasynda Kazanda-Peterburgda özüniň “Türk hrestomatiýasy” (“Tureskaýa hrestomatiýa”) diýen kitabyny neşir edýär. Bu kitap üç jiltiden ybarat. “Türk restomatiýasynyň” P jilinde türkmen şahyrlary Magtymguludan, Şeýdaýydan, Döwletýardan, Magrupydan, “Görogly” şadessandan (dört goşgy) nusgalar-jemi 17 goşgy arap ýzuwynda “Türkmen aýdymlary” diýen at bilen ýörite bölüm edilip berlipdir.

I.N.Berziniň “Türk hrestomatiýasyny” şol däwürde ýokary okuw jaýlarynyň talyplaryna türki halklaryň edebiýaty boýunça gollanma bolup hyzmat edipdir. Professor I.N.Berzin Kazan hem Peterburg uniwersitetlerinde türkmen edebiýaty boýunça ýörite söhbetler hem okapdyr, talyplara özboluşly türkmen edebiýaty barada, gysgaça-da bolsa, maglumat beripdir.

XX asyryň başlarynda Gündogary öwreniji alym A.N.Samoýlowiç ilkinji bolup XIX asyryň başlarynda Gaýybynyň birtopar bagşy we şahyrlary Buhara emiriniň ölüm penjesinden halas edişi baradaky rowaýaty, Abdysetdar Kazynyň “Jeňnama”

kitabynyň golýazmasyny (1903-nji ýylda N.N.Ýomudowskiniň üsti bilen), Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-azat” kitabynyň golýazmasyny (1906-njy ýylda Hojaly molla Myratberdi oglunyň /1860-1920/ üsti bilen), Magtymgulynyň 280-ne golaý goşgusyny, Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr” dessanyny hem 15 goşgusyny, Körmolla we başga-da birnäçe şahyrlarynyň goşgularyny toplap, öwrenip, türkmen edebiýatynyň ýagdaýy barada birnäçe ylmy işler ýazypdyr /20.172.№7/.

XX asyryň başlarynda, ýagny 1907-nji ýylda Peterburg uniwersitetinde türkmen edebiýatynyň ýörite ders hökmünde okuw düzümine goşulyp, okadylyp başlanmagy türkmen edebiýatynyň öwreniliş taryhynda adatdan daşary waka bolýar. Türkmen edebiýaty dersiniň maksatnamasyny düzen hem ol dersi okadan-şol işiň başyny başlan, beýik rus alymy, türkşynas A.N.Samoýlowiçdir.

XIX asyrda daşary ýurtlary-Ýewropa halklaryny türkmen edebiýaty bilen ilkinji tanyş edenler A.L.Hodzko bilen A.Wamberi bolupdyr.

Görnükli polýak ýazyjysy we alym Hodzko 1833-nji ýylda Demirgazyk Horasana syýahat edip, türkmen edebiýatyny, durmuşyny-halkşynaslygyny öwrenýär, türkmen şahyrlarynyň eserlerini toplayar. Ol Magtymgulynyň, Keminäniň we başgalaryň eserlerini özüniň 1842-nji ýylda Londanda çap edilen “Populýar pars poeziýasyndan parçalar” (iňlis dilinde) diýen kitabynda “Türkmen aýdymlary” diýip ýerleşdiripdir. Şunuň bilen Hodzko türkmen edebiýatynyň ussatlary Magtymgulynyň, Keminäniň we başgalaryň eserlerini Ýewropalylaryň okap öwrenmeklerine mümkinçilik döredipdir. Hodzkonyň, Magtymgulynyň ömri, onuň täsin özboluşly döredijiligi we umuman, türkmen edebiýatynyň özboluşlylygy baradaky ylmy pikirleri, bu alymyň diňe bir “Horasanda we Türkmenistanda Magtymguly, Kemine ýaly şahyrlar bar” diýip, eden çykyşlary-da, şol wagtda heniz hiç ýerde ady tutulmadyk, tanalmadyk türkmen edebiýatyna getirilen şöhrat, türkmen şahyrlaryna uly hormatdyr.

Wenger alymy, akademik Wamberi 1863-nji ýylda Orta Aziýa, şol sanda Türkmenistana syýahat edip, türkmen dili, edebiýaty,

halk döredijiligi, aýratyn hem Magtymguly barada köp maglumat toplaýar. Ol özüniň syýahaty barada “Orta Aziýa syýahat” /1865/ diýen kitabyňy ýazýar. Wamberi Magtymgulyň 30-dan gowrak goşgusyny, bir topar halk nakyllaryny (asyl nusgada hem nemesçe terjimesinde) çap edip, ýewropalylary tanyşdyryp, türkmen edebiýatynyň ýagdaýy barada, aýratyn hem Magtymgulyň döredijiligine hertaraplaýyn baha bermek boýunça köp zähmet çekipdir. Wamberi özüniň türkmen edebiýatyna ylmy garaýyşlaryny Budapeşt uniwersitetinde okan söhbetlerinde, “Magtymguly we onuň şygryýeti”, “Türkmen dili we Magtymgulyň şygryýeti” /21/ diýen ylmy işlerinde, dürli makalalarynda beýan edipdir.

Wamberi Magtymgulyň Gündogar edebiýatynyň görnükli wekilleriniň hatarynda goýýar, oňa ýokary baha berýär. “Magtymguly... dünýäniň ähli kitaplaryny, ylmyň gowy bilip, ajaýyp zatlar döredipdir, örän oňat goşgular düzüpdir”... /21/. Wamberi welilik bilen aýdan sözlerini taryh tassyklaýar. Türkmen halky Magtymgulyň altyna barabar eserlerini dilden-dile, nesilden-nesle geçirip, biziň günlerimize ýetiripdir. Emma XVIII-XIX asyrlarda ruhanlylar Magtymgula, çeper edebiýatnyň ösmegine, onuň öwrenilmegine garşy bolup, oňa ýol berilmändir. Ine, şol gabahat döwründe Magtymgulyň, türkmen edebiýatyny ýewropalylaryň arasyna ýaýratmak, ony öwüt-ündew etmek bilen Wamberi bahasyna ýetip bolmajak iş bitiripdir.

Türkmen halky Hodzko, Wamberi ýaly ýewropaly alymlara hemişe hormat goýýar. Bu alymlary türkmen edebiýatyny ýurdyň çäklerinden has daşary çykaran, dünýä edebiýatynyň altyn hazynasynyň gapysyndan ilkinji ädimleri ätdiren adamlar hökmünde sylaýar.

2. XX asyryň başlarynda (1917-1929) türkmen mekteplerinde edebiýaty okatmakda ilkinji ädimler

Türkmenistanda XX asyryň başlarynda (1917-1929-njy ýyllarda) ilkinji möhüm meseleleriniň biri zähmetkeş halky hatly-

sowatly etmekdi. Şonuň üçin ýerlerde täze mekdepler açylyp, halka aň-bilim öwertmäge başlandy. Täze açylan mekdeplerde okadyş ýagdaýy, usullary bütünleý täzeçe guralýardy. Mekdepleriň esasy wezipeleri okuwçylara bilimiň esaslaryny bermek, olarda täze garaýyşlary emele getirmek, olary bilimli adamlar etmek bolupdyr.

Magaryf Halk komissarlygynyň 1925-nji ýylyň awgustynda kabul eden “Ýeke-täk zähmet mekdebiniň Ustawy” 20-nji ýyllarda Türkmenistanda halk magaryfyny ösdürmäge, ölkäni sowatlylar mekanyna öwürmäge ýol görkezme berýär.

Bu döwürde mekdepler üçin mugallym kadrlaryny taýýarlamak nobatdaky wezipeleriň biri bolupdyr. Sebäbi çaga sowat öwretmeklik, halk arasyna medeniýeti ýaýratmaklyk, esasan, mugallymyň paýyna düşýär. Ilki bada mekdep mugallymlary öňki-köneçe sowatly adamlaryň arasyndan saýlanyp alnypdyr. Olar, esasan, gysga wagtlaýyn mugallymçylyk okuwlarynda, Mary, Çärjew, Daşkent inproslarynda, Moskwadaky “Türkmen halk magaryfy öýünde” okadylyp mekdeplere iberilipdir. Şeýle-de bolsa bu döwürde mekdep mugallymlarynyň aglabasynyň taýýarlygy pes ekeni.

20-nji ýyllaryň başlarynda Türkmenistanda, esasan, I hem II basgançak diýlip atlandyrylan mekdepler bolup, olarda mugallymlar çagalara başlangyç bilim-okamagy hem ýazmagy öwredipdirler. Şol ýyllarda edebiýatyň okadylyşy nähili bolupdyr? Bu soraga şeýleräk jogap bermek mümkin: 20-nji ýyllarda, esasan, başlangyç (2 hem 4 ýyllyk) synply toplum ulgamly türkmen mekdeplerinde edebiýat ders hökmünde okadylmamdyr. Başlangyç synplarda edebi eser okadylypdyr. Emma ol örän ýönekeý ýagdaýda bolupdyr. Okuw ene dilini öwrenmek bilen baglanyşykly, tebigat hadysalary, durmuş, haýwanat dünýäsi we ş.m. barada çagalara başlangyç düşüňjeleri bermek maksady bilen geçirilipdir. Bu döwri türkmen mekdeplerinde çeper edebiýaty ýörite ders hökmünde okatmaklyga taýýarlyk görülen döwür hasaplamak bolar.

1922-nji ýylda Daşkent şäherinde Türkmen bilim iş topary döredilýär. Bu iş topar ilkinji bolup türkmen edebi diliniň

ölçeğerlerini kämilleşdirmäge, türkmen mekdepleri üçin okuw maksatnamalaryny, okuw kitapларыny düzmäge girişmek bilen bu ugurda uly işler bitiripdir. Taryhda ilkinji gezek türkmen diliniň elipbiýsini hem-de orfografiýa kadalaryny düzüpdir.

Okuw maksatnamalary. Türkmen bilim iş toparы ýörite görkezmelerden ugur alyp, türkmen mekdeplerini okuw maksatnamalary bilen üpjün etmek ugrundа ençeme tagallalary edipdir. Ol 1924-nji ýylda Daşkentde türkmen mekdepleri üçin ilkinji gezek okuw maksatnamasyny /22/ neşir edip çykarypdyr. Maksatnamanyň başynda dört ýyllyk başlangyç mekdeplerde okadylýan sapaklaryň atlary (Dünýä tanamak: 1. Tebigat. 2. Emgek. 3. Jemagat. 4. Özüňi saklamaklyk. 5. Özüňi eýgermeklik) berilýär. Onda maksatnamanyň maksady, mekdebi, esaslary, mekdepleriň esasy ýollary düşündirilýär. Başlangyç synplaryň her birinde okadyljak sapaklaryň maksatnamasy, bilimiň-okuwyň mukdary mysaly kesgitlenip görkezilýär. Görşümüz ýaly, munda ene dili we okuwyň maksatnamasy ýörite bölüm edilip berilmändir (“Girişde” ene dili maksatnamasynyň aýratyn çykaryljakdygy aýdylýar). Ýöne bu maksatnamanyň II synfyndaky “Jemagat” diýen sapagynda “Öwrenişler ene dili” diýen sözbaşy bar. Onda ene dili we okuwyň maksatnamasy şeýle berilýär: “Edebi we gerekli makalalar okalmasy, ýeke-ýeke ýa-da topar-topar bolup hekaýa aýtmasy dilden we hat ýüzünde, edebi dili bilmek, ýeňil bentleri (şygrylary we goşgy-aýdymlyry) ýatdan bilip aýtmaly” /22.27/. Bular diňe ene dili okuwyň talaplary bolup, onda öwreniljek eserleriň atlary anyk görkezilmändir.

1925-nji ýylda neşir edilen “Sowatsyzlyk bitirmek mekdepleriniň maksatnamasynda” hem ene dili okuw boýunça anyk maglumat berilmän, okamagy öwretmegiň enjamy, okuwy durmuş bilen baglamagyň ähmiýeti, ýazuw öwretmegiň usullary, meýilnama düzmek, soraglara ýazuw üsti bilen jogap bermek, arza, dil haty, makala... ýazmagy öwretmek belleniýär hem “Elipbiý” kitabynda ýazylmadylk maglumatlary lazym boldugyça mollanyň özi ýerinde tapyp goşmalydyr. Ýagny, “Tirýek çekmek zyýandyр”, “Suw obanyň janydyр”, “Pagta ekseň dok bolarsyň” diýen ýaly kelemeleri gerek ýerinde molla kitabyndan daşary

goşup okuwçylary gandyrmalydyr” /23.20/-diýmek bilen çäklenipdirler.

20-nji ýyllarda türkmen mekdepleri üçin okuw maksatnamalaryny düzmekde Döwlet ylmy geňeşi /GUS/ köp işler bitiripdir. Ol özüniň ylmy bölüminde ähli dersler boýunça mekdepler üçin okuw maksatnamalarynyň we okuw kitaplarynyň düzülmegine, olaryň hil taýdan talaba laýyk bolmagyna ýolbaşçylyk edip, Magaryf halk-bölüminiň tassyklamagyna hödürläpdir.

1926-nji ýylyň Baýdak-Nowruz (Baýdak aýynyň 26-syndan Nowruz aýynyň 5-e çenli) aýynda Baku şäherinde türki alymlaryň birinji Bütinsoýuz gurultaýy bolupdyr. Gurultaýyň kabul eden kararlaryny durmuşa geçirmek üçin Döwlet ylmy geňeşi tejribe çäreleri düzüpdir. DYG-yň tejribe çäreleri 1926-njy ýylyň Magtymguly aýynyň 4-nde Türkmenistan Halk Ministrligi tarapyndan tassyklanýar. Onda täze türkmen elipbiýine geçmek ýollaryny anyklamak, mekdepleriň okuw maksatnamalaryna hem okuw kitaplaryna üýtgetmeler girizmek meseleleri bilen bilelikde:

“8. I basgançak mekdepler üçin gollanmalar düzülende, türkmen halk döredijiligi eserlerine mümkin boldugyça köpräk orun bermekligiň zerurlygyny nazara almaly.

9. II basgançak mekdepler üçin ene dilini öwrenmek maksatnamasyna beýleki türki halklaryň edebiýatyny öwrenmekligi girizmeli, gollanmalarda hem nazarda tutmaly” /24. f.377. op.1. d.261. 1.90-91/. – diýilýär. DYG-nyň bu tejribe çäreleri türkmen mekdepleri üçin düzülýän maksatnamalarda halk döredijiliginiň türkmen edebiýatynyň öwrenilmegini hem nazara almaklyga itergi bolupdyr. Muny biz 1927-nji ýylyň Nowruz aýynyň 14-inde Merkezi usuly ygtyýarnamanyň maslahatynda tassyklanan maksatnamada görýäris. Onda:

“4. Türkmen edebiýaty bilen tanyşmak. Halk edebiýaty. Halk şahyrlary. Täze edebiýatyň başlangyjy” /24. f.377. op.1. d.6. 1.707/. –diýen talaplar bar. Ene dili maksatnamasynda türkmen edebiýatyny öwrenmek üçin goýlan bu talaplar, anyk häsiýetde bolmasa-da, 20-nji ýyllaryň ikinji ýarymyndan başlap, okuwçylara

edebiýat boýunça başlangyç maglumatlary bermelidigini ündeýänligi üçin ähmiýetli bolupdyr.

20-nji ýyllaryň ahyrlarynda neşir edilen maksatnamalarda-da ene dili-okuw-edebiýat boýunça maksatnama maglumatlary anyk kesgitlenmändir. Bu maksatnamalaryň hemmesi toplum esasynda düzülen. Ine, “Oba mekdepleri üçin toplum esasynda düzülen maksatnamany” alyp göreliň: Bu maksatnama Aşgabatdaky türkmen tejribe-görelde mekdebiniň mugallymlary tarapyndan 1-2-nji synplar üçin düzülipdir. Maksatnamada oba mekdepleriniň aýratynlyklary nazara alnypdyr. Oba mekdeplerinde jemi 7 aý /168 okuw günü/ okalyp, 672 sagat sapak geçilipdir. Şol okuw günleri hem sagatlary 10 sany mowzuga bölünipdir (Meselem: mekdebe ilki ädim, Güýz işleri, Gýş, Ýaz işleri...). Şol mowzuklar okuw dersleri bilen geçilende, näçe okuw sagatlarynyň berilmelidigi hem anyk görkezilipdir. Şonda “Okuw-ýazuw işlerine” 220 sagat wagt berlipdir. Okuw-ýazuw işlerine berlen jemi okuw sagady her bir mowzuk boýunça okuw-ýazuwa 77 sagat berlen bolsa, “Ýaz işleri” diýen mowzukda okuw-ýazuwa 60 sagat berlipdir. Şol sagatlarda ýerine ýetirilmeli işler hem aýratynlykda: “Mowzugyň maksadyny aňdyrýan hekaýalar ýazmak, okamak. Şygyrlar ýazmak, matallar, atalar sözi, okan zadyny hekaýa etmek, soraglara jogap bermek” /25.18/-diýlen ýaly kesgitlenipdir.

Bu maksatnamadaky talaplar ene diliniň şol döwürde “okuw-ýazuw işleri” diýip atlandyrylan manysyny aňladýar. 20-nji ýyllaryň ene dili maksatnamalarynyň esasy maksady okuwça diňe sowat öwretmek-okamagy hem ýazmagy öwretmek bilen çäklenipdir.

Okuw kitaplary. Türkmenistanda 20-nji ýyllarda täze açylan türkmen mekdeplerini okuw kitaplary bilen üpjün etmek barada hem uly alada edilipdir. Okuw kitaplaryny düzmek, okuw esbaplaryny taýýarlamak işine sowatly adamlaryň arasyndan saýlanyp, talantly, tejribeli wekiller çekilipdir. Emma şeýle-de bolsa, 20-nji ýyllaryň başlarynda mekdeplerde, aýratyn hem oba mekdeplerinde ene dilinde ýazylan okuw kitaplary ýetmezçilik edipdir. Şonuň üçin mugallymlar ellerine düşen tatarça, türkçe we

beýleki dillerde ýazylan kitaplardan, “Türkmenistan”, “Daýhan”, “Türkmen dili” we ş.m. gazet-žurnallarda çap edilýän makalalardan peýdalanypdylar. Bu barada baýry mugallym A.Gudratyllaýew şeýle ýazýar: “Türkmenistanda mekdepleriň irki döwürlerinde okuw meýilnamasy, maksatnamasy we okuw kitaplary ýäkdy. 1920-21-nji okuw ýylynda diňe A.Alyýewiň ýazan “Harplyk” kitaby bardy. Şonuň üçin men tatar dilinde ýazylan okuw kitaplaryndan peýdalanýardym” /4.67/.

Türkmen mekdeplerinde ulanylýan okuw kitaplary barada Mary şäherindäki 3-nji çagalar öýüniň müdürü Fuat Ahmedow halk magaryfynyň Merw barlaghana ýazan hasabat hatynda şeýle diýipdir: “1922-1923-nji okuw ýylynyň birinji ýarymynda ulanylan okuw kitaplary hem gollanmalar şulardy:

I bölümde ene dili boýunça A.Alyýewiň “Harplyk” kitaby.

II bölümde ene dili boýunça Bektawiniň tatar gollanmasy.

III bölümde ene dili boýunça Muhammet Emininiň “Türk sazy” diýen kitabydy. Okuw türkmen dilinde geçirilýär, emma okuw kitaplary türkmen, tatar we türk dillerinde. Başga hili okuw kitaplary, gollanmalar ýok. Olar örän ýetmezçilik edýär” /26. f. 112. op.1. d.115. l.39/.

1922-nji ýylyň Nowruz aýynyň 2-nde Halk Komissarlar Soweti “Okuw kitaplaryny neşir etmek düzgüni barada” ýörite karar çykarypdyr. Şol kararda mekdepleri okuw kitaplary, okuw esbaplary bilen üpjün etmek barada anyk çäreler bellenipdir hem-de okuw kitaplary, “ähli okuw esbaplary diňe halk magaryfynyň Döwlet ylmy geňeşiniň rugsat bermegi bilen neşir edilip bilner” /27. f.34. op.1. d.1185. l.21/-diýlip kesgitlenipdir. Şu karardan ugur alynyp, Döwlet ylmy geňeşiň garamagy bilen 20-nji ýyllarda birnäçe okuw kitaplary, okuw esbaplary taýýarlanypdyr hem neşir edilipdir. Okuw kitaplaryny düzmekde biziň dilçi we edebiyatçylarymyz rus we beýleki halklaryň tejribelerine (A.Süleýman we A.Zakiriniň “Adabiýot parçalary” diýen gollanma kitaby...) esaslanypdylar.

Türkmen dilinde ilkinji neşir edilen kitaplaryň biri Alyşbeg Alyýewiň “In täze türkmen eipbasy we ilki okuw” /28/ diýen kitabydyr. Bu kitabyň başynda-2 sahypasynda elipbiýi

öwrenmeklige degişli maglumat ýerleşdirilipdir. Galan 33 sahypasynda bolsa okamak üçin çeper ýazgylar berilýär.

1922-nji ýylda A.Alyýewiň “Türkmen dili” /29/, 1925-nji ýylda bolsa “Okuw kitaby” /30/ neşir edilýär. Alyşbeg Alyýewiň “Türkmen dili” kitaby ikinji ýyl (ikinci synp-O.Ý.) üçin niýetlenip düzülipdir. Bu kitaplar ýazaryň öňki “In täze türkmen elipbasy we ilki okuw” diýen kitabyň tazededen işlenen görnüşidir. Ol dürli goşgular, birtopar akyl we terbiýe beriji nakyllar, matallar goşulmak bilen has baýlaşdyrylypdyr, giňeldilipdir. Kitapda käbir eserleriň ýazarlarynyň ady anyk görkezilipdir, bir ýerde (57-nji sahypa) suratlaryň aşagynda “Suratlaryň adyny ýaz” diýen ýumuş hem berlipdir. Emma bulara garamazdan, A.Alyýewiň bu kitabynda hem öňki kitabyndaky ýaly ýetmezçilikler duýulýar. Alyşbeg Alyýewiň 1925-nji ýylda çykan “Okuw kitaby” elipbiýden soň birinji ýyl üçin niýetlenip düzülipdir. Ýazaryň bu kitaby onuň köpýyllyk tejribesiniň netijesidir. Bu kitap öňkölere garanda has kämilleşipdir, ol ýazaryň türkmen mekdepleri üçin okuw kitaplaryny düzmekde ep-esli tejribe toplandygyny aňladýar. “Okuw kitabyň” başynda “Bu kitap dogrusynda birnäçe söz” diýen sözbaşy bar. Onda bu okuw kitabyň maksady, onuň bilen nähili işlemelidigi barada düşündiriş berilýär. Kitabyň esasy bölümi bolsa, okamak üçin çeper ýazgylar. Ýazar okamak üçin hödürleýän çeper ýazgylaryny-gysgajyk hekaýalary, ertekileri, goşgulary, atalar sözlerini oýlanyşykly saýlap alypdyr. Olary “Maşgala hem mekdep”, “Öý haýwanlary”, “Ösümlikler” we şuna meňzeş mowzuk bolup, belli bir tertip bilen ýerleşdiripdir.

Türkmen edebiýatyndan ilkinji düzülen gollanma Allaguly Garahanowyň “Ene dilimiz” /31/ diýen kitabydyr. Bu kitaba türkmen şahyrlarynyň birnäçesiniň in gowy hasaplanylýan eserleri saýlanyp alnypdyr. Oňa prof. K.Ýudahin 1922-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 11-nde gysgaça syn ýazypdyr. On bölümden ybarat bolan bu synda... “7. Hekaýalar beýan etme we hekaýa etme häsiýetde bolup, hiç ýerde gepleşik (dialog) bilen janlandyrylmaýar. 8. Türkmen durmuşyndan hekaýalar örän az” /27. f.34. op.1. d.1185. l.68/ diýen ýaly bellikler hem edilipdir. K.Ýudahiniň hem M.Geldiýewiň bellikleri boýunça seredilenden

soň, A.Garahanowyň gollanmasy DYG-yň Türkmen bilim iş toparynyň 1922-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 23-nde bolan maslahatynda tassyklanypdyr hem:

“I. Iş topary “Ene dilimiz” diýen gollanmany gözden geçirmek bilen ony doly kanagatlanarly hasaplaýar we 10 müň san bilen neşir etmegi Döwlet ylmy geňeşden soraýar” /27. f.34. op.1. d.1185. 1.65/-diýlip, karar çykarylypdyr. Bu gollanma kitaby 1923-nji ýylda Daşkentde çap edilipdir. Gollanma girizilen edebi eserleriň köpüsi terbiýeçilik taýdan ähmiýetli hem-de okamak üçin ýeňiljek, möçberi kiçi eserlerdir. A.Garahanowyň bu kitaby türkmen edebiýatynyň okadylyş taryhynda türkmen şahyrlarynyň eserleri girizilip düzülen ilkinji gollanma bolany üçin ähmiýetlidir. Beýle diýildigi bu kitapda hiç hili kemçilik ýok diýildigi dälidir. Onda, biziň pikirimizçe, käbir kemçilikler duş gelýär.

A.Garahanowyň “Ene dilimiz” kitaby birnäçe ýyllap türkmen mekdeplerinde okuw kitaby hökmünde ulanylypdyr.

1924-nji ýylda M.Geldiýew bilen G.Alparowyň “Elipbiý” /32/ kitaby neşir edilipdir. Bu kitap üç bölümden ybarat: Ilki -46 sahypada “Harplyk”, soňra okamak üçin 44 sahypalyk edebi eserler, kitabyň soňundaky 6 sahypada bolsa, “Okudyjylara gysgaça ulanma” diýip, usuly maslahatlar berlipdir.

Bu kitapda okamak üçin berilýän edebi eserler “Kiçijik hekaýalar” diýlip atlandyrylmak bilen 6 mowzuga: “Oglanlar arasynda”, “Öý içinde”, “Öý haýwanlary arasynda”, “Mekdep durmuşy”, “Il içinde”, “Tebigat içinde”-bölünip ýerleşdirilipdir. Kitapda edebi eserler näçe köp bolsa-da, olaryň arasynda türkmeniň ussat şahyrlarynyň eserlerinden nusgalar ýok. Emma okamak üçin hödürlenýän eserleriň hemmesi diýen ýaly many taýdan durnukly, okamak üçin ýeňil hem gyzykly. Bu kitabyň bellemeli oňaýly taraplarynyň biri-de, onuň köp ýerinde eserlerden soň ilkinji işiň (ýumşuň) berilmegidir. Şol iş-ýumuşlar (Meselem, “Siz kimler bilen mekdebe gidýärsiňiz? Kitap suratyny ýasaň. Siziň öýüňizde kimler bar, ýazyp beriň. Düýe bize hähili peýdalar berýär, sözläp beriň. Ýumurtganyň suratyny ýasaň...”) ýönekeýligine garamazdan, okuw kitaplaryna ilkinji girizilip başlananlygy üçin ähmiýetlidir.

Kitabyň soňunda berlen usuly maglumaty örän ýerlikli hasaplamak bolar.

M.Geldiýewiň we G.Alparowyň bu “Elipbiý” kitaby 1924-nji ýylda ýene-de 25.000 san bilen çap edilipdir. Tä 30-njy ýyllaryň başlaryna çenli bu “Elipbiý” kitaby her ýylda diýen ýaly neşir edilip, türkmen mekdeplerinde esasy okuw kitaby hökmünde ulanylyp gelipdir. Ýazarlar kitabyň her gezeke neşirine azdäkäde deňişli üýtgeşmeler girizip, ony has kämilleşdiripdirler.

1926-njy ýylda “Ýaňy Türkmenistan” /33/ diýen okuw kitaby neşir edilipdir. Bu kitap ulular-çala sowatlylar okamak üçin eserler ýygýndysy-gollanmadyr. Onuň “Söz başynda” şeýle diýilýär: “Türkmenistan syýasy bilgi ýaýradýjy gurama bu kitaby birinji synag ornunda çala sowatlylar üçin durmuşdan maglumat alyp çykarýar. Rus dilinde bu çaka çenli ýerli ýagdaýlara dogrulan okuw kitaby bolmadygy sebäpli türkmen dilinden daşary rusça-da çykarmaly boldy”. Bu kitapda okamak üçin hödürlenýän eserler aýry-aýry mowzuklarda 10 bölüm (türkmençesi) edilip ýerleşdirilipdir.

“Ýaňy Türkmenistan” kitabyňy düzüjiler oňa türkmen şahyrlarynyň eserlerinden nusgalar almandyrlar. Okalmaly eserleriň yzyndan sorag we ýumuşlar, olaryň manylaryna ýakyn nakyllar hem berilmändir. Şeýle-de bolsa, bu kitabyň 20-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda uly ýaşly, çala sowatly adamlary Türkmenistanyň geçmişi hem täze durmuşy bilen tanyş temekde ähmiýetli gollanma (okuw kitaby) bolandygy şübhesizdir.

1927-nji ýylda S.Gafurowyň “Okuw kitaby” neşir edilipdir. Bu kitap elipbiýden soň okamak üçin niýetlenip düzülipdir. Kitabyň başynda “Bir iki agyz söz” diýen sözbaşy bar. Oňa bu kitabyň nähili maksat bilen düzüldiği, ondan nähili peýdalanmalydygy barada usuly görkezme berliýär. Okamak üçin hödürlenýän maglumatlar barada bolsa şeýle diýilýär: “...kitabyň maglumatlary tatar dilinde basylyp çykan “Gyzyl ýol” diýen okuw kitaplaryndan alyndy. Birnäçe ýerlerinde türkmen hal-ýagdaýlaryna garap, täzeden aýdymlar artdyryldy. Alnan maglumatlar hem türkmen durmuşyna, hal-ýagdaýyna, Türkmenistan tebigatyna dogrulaýyzyldy” /4-nji sah./.

S.Gafurowyň bu “Okuw kitaby” 1930-njy ýylda ýene bir gezek neşir edilýär. Emma biziň pikirimizçe, bu kitapda käbir näsazlyklar bar ekeni.

20-nji ýyllarda täze türkmen mekdepleri üçin belli bir usulda, belli bir maksatnama esasynda ýazylan okuw kitaplary ýeterlik bolmandyr. Okuw kitaplary her ýyl üýtgedilip, täzelenip durupdyr. Okuw kitaplary düzmek, olary neşir etmäge taýýarlamak ugrunda şol döwrüň in sowatly, bilimli hem tejribeli dilçi-edebiýatçylary (A.Alyýew, A.Garahanow, K.Böriýew, M.Geldiýew, G.Gafurow we başgalar) yhlas bilen zähmet çekipdirler. 20-nji ýyllary türkmen mekdepleri üçin okuw kitaplaryny döretmeklige ykjam girişilip, ilkinji synag okuw kitaplary gollanmalary döredilen döwür hasaplamak bolar.

Bu döwürde “Türkmen atalar sözi-nakyllary we matallary” /1925/, “Magtymguly”, “Seydi”, “Myraly şir Nowaýy” /1925-26/ diýen ýygyndylaryň, “Saýat bile Hemra” /1927/ dessanynyň, B.Kerbabaýewiň “Gyzlar dünýäsi” /1928/, “Adatyň gurbany” (“Dakylma”) /1929/ eserleriniň neşir edilmegi, şahyrlaryň gazet-žurnallarynyň sahypalarynda häli-şindi çap edilip durlan çeper eserleri okuwçylary türkmen edebiýaty bilen tanyşdyrmak üçin mugallymlara goşmaça maglumatlar bolup hyzmat edipdir.

Usuly işler 1917-1929-njy ýyllar täze açylan türkmen mekdeplerinde okatmak usulnama döreýiş hem ilkinji ädim döwri bolupdyr. Mekdepde okatmakda hem düýpgöter täze ulgam döräp, okatmaklyk täzeçe gurlup ugrapdyr. Türkmen mekdeplerinde ilkinji gezek okatmagyň sapak tertibi girizilipdir. Ene dili türkmen mekdeplerinde ilkinji gezek okadylyp başlapdyr. Emma bu döwürde edebiýat özbaşdak okuw dersi hökmünde okadylmadyr. Edebi eserler ene dili sapaklarynda okadylypdyr.

Bu döwürde ene dili-edebi eserleri okatmak, okuwy nähili usulda geçirmek barada türkmen dilinde ýazylan ýörite usuly görkezme ýok diýerlikdir. Emma şeýle-de bolsa, ene dili we edebiýat mugallymlary öz iş tejribelerinde Partiýanyň 1925-nji ýylyň Oguz aýynyň 18-de çykaran “Partiýanyň çeper edebiýat baradaky syýasaty hakynda” diýen Kararyndan, gysga wagtlaýyn geçirilen okuwlarda öwredilen usuly maglumatlardan, okuw

kitaplarynyň “Girişinde” ýa-da “Soňunda” berlen usuly görkezmelerden, rus we beýleki doganlyk halklaryň (özbek, prof. A.Saadiniň “Amaliý we nazariý edebiýat darslary” diýen kitabyndan) dillerinde neşir edilen we olardan terjime edilen usuly ýygyndylarynda ugur alyp okadypdyrlar. Şol döwrüň A.Garahanow, K.Böriýew, M.Glediýew, G.Alparow, S.Gafurow ýaly usulçylaryň “Türkmenistan jemhuryýetiniň içinde türkmen ene dilini okap çykan oglanlar, hemmesi bir ýol, bir usul, bir hil kitap bilen okadylp, barysy bir hil terbiýe görüp çykmalydyr. Ine, şonuň üsti bilen türkmen möçberinde bir türkmen edebiýatyny dogdurmaga hyzmat etmelidiris” /34.3/ diýen pikirlerine esaslanypdyrlar.

Mugallymlar usuly taýýarlygy, esasan, şol döwürlerde Magaryf halk komissarlygynyň görkezmegi bilen her ýyl geçirilip durlan gysga wagtlaýyn okuwlaryň üsti bilen alypdyrlar. Meselem, 1924-nji ýylyň tomsunda (Oguz aýynyň 13-nden Ruhnama aýynyň 15-ne çenli) geçirilen okuwa Türkmenistandan 30 (Poltoraskiý uýezdinden 10, Poltorask (Aşgabat) şäherinden 9, Marydan 7, Türkmenbaşydan 4) /27. f.34. op.1. d. 2113. l.291/ adam gatnaşyp, şolaryň 18-si bolsa, okuwy üstünlik bilen gutarypdyr hem ýerlerde mugallym edilip iberilipdir. 1925-nji ýylyň ýazynda okuwlarda jemi 337 (Poltorask şäherinden 137, Marydan 120, Lebapdan 80) /24.f. 377. op.3. d.74. l.12/ adam okapdyr. 1926-njy ýylda bolsa, diňe bir Maryda geçirilen oba mugallymlarynyň okuwyny 168 (151 oba, 17 şäher mugallymy) /26. f. 327. op.4. d.69. l.136/ adam gutarypdyr. Mary mugallymlarynyň şol okuw barada şahyr mugallym Ataköpek Mergenow bir gazal-“Barýandyr” (4 bent) hem düzüpdir. Şonuň 1-2-nji bendi:

“Mary okuwynyň haly-ahwaly,
Gün-günden ileri ösüp barýandyr.
Düzgüni berk tutup ýagşydyr haly,
Terbiýeli ýoly dogry alyp barýandyr.

Mugallymlarymyz köp zähmet çekýär,
Okayan adamlara köp ýagşy bakýar.

Bir ýüz ýetmiş molla synpda okaýar,
Şuralar ýoluny ileri alyp barýandyr”

Bulardan başga-da ýörite oba mugallymlaryny taýýarlaýan bir ýyllyk okuwlar hem işläpdir. Görüşimiz ýaly, bu döwürde dürli okuwlarda okap, özleriniň usuly taýýarlyklar hem bilimini ösdürýän adamlar-mugallymlar ýyl geçdiçiçe köpelipdir.

Mugallymlary taýýarlaýan okuw üçin okuw maksatnamalary Magaryf halk komissarlygy tarapyndan tassyklanypdyr. Şol maksatnamalar boýunça-da okuwlarda mugallymlar okadylyp, olara syýasy bilimler, usuly görkezmeler öwredilip goýberilipdir. Ine, 1924-nji ýylyň Gurbansoltan aýynyň 12-de tassyklanan maksatnamanyň çyzgysynda ene dili boýunça şeýle talaplar goýlupdyr:

“... I. Ene dili täze orfografiýa, grammatikanyň görnüşleri, usullylyk işleriniň täri, pikiri dilden beýan etme.

... I. Ene diliniň usulnamasy sowat öwretmegiň tärleri, pikiri dilden hem ýazuw üsti bilen beýan etme /24. f. 25. op. 1. d.403. l.2/.

Mugallymlary taýýarlaýan okuwlaryň maksatnamasynda dersler boýunça tejribe işleri geçirmeklik, syýahatlary guramaklyk, halk döredijiligi we edebiýat boýunça-da düşüňjeler bermeklik nazara alnypdyr. Ine, 1926-njy ýylda üç aýlyk okuwlar üçin Merjanow tarapyndan düzülen maksatnamanyň düşündiriş hatynda: “... grammatik derňew üçin halk döredijiliginiň maglumatlaryndan (atalar sözi, matallar) we halk şygryýetinden (Magtymgulynyň durmuşy hem taryhy mazmunly goşgulary) almak bolar. Hemme mowzuklara täze döreýän edebiýat bilen tanyşmaklygy goşmak gerek” /26. f.327. op.4. d.69. l.29/ diýen talaplar öňe sürülüpdir. Bu talaplar umumyraklygyna garamazdan, edebiýaty okatmak usulnamasynyň ilkinji uçgunjyklarydyr.

20-nji ýyllaryň okuw kitaplarynyň käbirinde berlen “Okudyjylara gysgaça ulanma” /32.95-96/. “Bu kitap dogrusynda birnäçe söz” /30.3-6/, “Bir iki agyz söz” /57.34/ diýen ýaly usuly maglumatlar hem şol döwürde mugallymlaryň tejribe işlerinde amatly gollanma bolup hyzmat edipdir. Olarda ene dili okuwyň, eserleri okamagy öwretmegiň käbir tärleri barada şeýle usuly

görkezmeler berilýär: “Okalan her bir hekaýa oglanlaryň özleri bilýänçä, sözledip barlamak gerek. Şol hekaýa menzedip, öz sözleri bilen ýaňy gören başga wakalary-da sözletmek peýdalydyr. Hekaýadaky zatlar, haýwanlar bolup oýnap, sözläp görkezmek-de bolar. Hekaýada okalan zatlaryň suratlaryny çekdirip, surat aşagyna sözlerinden ýazdyrmak gerek”. Bu maglumatlarda mugallymyň döredijilikli işlemegi, okatmagy durmuş bilen baglanyşdyrmagy, dil we ýazuw sözleýşi ösdürmeklige üns bermegi barada gymmatly nesihatlar ündelipdir. Muny “Okudyjylara gysgaça ulanma” diýen usuly görkezmede: “Her wagt ýeke “Elipbiý” kitabyňa baglanyp bolmaz. Belki, okudyjy molla özi oglanlaryň töwereklerinde köpräk uçuradyk, gördük zatlaryny ýazdyryp, kitapda bolmadyk sözleri-de ýazdyryp, başga meseleler dogrusynda hem sözledip, her hili ýazuw işleri berip, her bir sapagy daşarky durmuş bilen baglanyşykly doly bir suratda alyp barmak lazym” /32.95-96/ diýilmegi-de tassyklaýar.

Türkmenistan Magaryf Halk Komissarlygynyň ýanyndaky Döwlet ylmy geňeşi, 1926-njy ýylda döredilen Merkezi usuly gurama (MMG) türkmen mekdeplerinde usuly işleriň gowulanmagy ugrunda köp işler bitirýär. Merkezi usuly gurama özüniň ýerlerdäki usuly guramalary bilen bilelikde:

“MHK-nyň ähli okuw bölümlerine maksatnama-usuly taýdan hyzmat etmek.

Okuw usuly maglumatlaryň neşir edilişini düzgüne salmak.

Oba mugallymlaryna türkmen dilinde ýörite neşir edilen usuly ýygyndylaryň üsti bilen kömek bermek” /26. f.4. op.1. d.39. d.92/.

“Terbiýeleme-bilim bermegiň täze usul hem tärleriniň görnüşlerini döretmek we durmuşa ornaşdyrmak işinde mekdeplerde hem mugallymlara hemme taraplaýyn kömek hem ýardam bermek” /26. f.327. op.4. d.1. l.151/ ýaly asyly işleri ýerine ýetirmegi maksat edinipdirler. Usuly guramalarynyň işine her bir dersler toplumu boýunça ýörite bellenen hemişelik ders eminleri göz-gulak bolupdyr. Türkmen dili boýunça ders eminleriniň başlygy M.Geldiýew, agzalary Şamyradow, Ahmedow, Bektöre, Jorageldi /24. f.377. op.1. d.315. l.73/ dagy ekeni. Olar türkmen mekdeplerinde ene dilini we edebiýatyny

okatmak boýunça ähli meselelere ýolbaşçylyk edip, mugallymlara usuly taýdan dogry ýol görkezme bermäge çalşypdyrlar.

20-nji ýyllarda, aýratyn hem 20-nji ýyllaryň ortalarynda Döwlet ylmy geňeşiniň, Merkezi usuly guramasynyň ýolbaşçylygy bilen mugallymlara gollanma üçin birnäçe usuly ýygyny /35. 36. 37./ neşir edilip çykarylypdyr. Bu usuly ýygynyldarda çap edilen makalalaryň hemmesi diýen ýaly rus dilinden terjime edilipdir. Ýygynyldardaky makalalaryň arasynda “Daşdan okatmak” /№1-2, 31-33-nji sah./, “Toplum usuly bilen ders bermek” /№2, 46-54-nji sah./, “Mugallym oba mekdep maksatnamasyndan näjüre peýdalanmaly” (sanlary 3-4, 4-8-nji sah.) diýen ýalylary ene dili mugallymlaryna belli derejede gollanma bolup hyzmat edipdir. Bu makalalarda berilýän usuly görkezmeler özleriniň umumy häsiýetdedigine garamazdan, eseri okuwçylara daşdan okatmakda, sapagyň meýilnamasy, gurluşy, okuw maksatnamasyndan peýdalanmak tärleri barada oba mugallymlaryna düşünje berýär. Bu döwürde edebiýaty, edebi eserleri okatmak boýunça ýorite ýazylan usuly makalalar ýok, beýleki dersleri okatmak barada-da bolelin däl ekeni.

20-nji ýyllarda Türkmenistanyň mekdeplerinde okatmagyň dürli usullary (Dalton-plan, laboratoriya-brigada, predmet, kompleks, ekskursion...) ulanylypdyr. Emma okatmaklygyň şol döwürdäki usullarynyň hiç biri-de şol döwrüň ösýän talaplaryny doly ödäp bilmelidir.

1925-1926-njy okuw ýylyndan başlap, Türkmenistanda okatmagyň usullaryny kämilleşdirmek, mekdeplerde usuly işleri güýçlendirmek ugunda dürli çäreler görüldir.

1926-njy ýylyň Nowruz aýynyň 15-16-synda Magaryf Halk Komissarlygynda partiýa ýolbaşçylary halk magaryfynyň ýolbaşçy işgärleri bilen duşuşup, ýorite gürrüň-maslahat geçiripdirler. Şonda MIK-niň başlygy N. Aýtakowyň: -Biziň mekdeplerimizde okatmagyň nähili usullary ulanylýar?” –diýip, beren soragyna Kojuhow /MMK-niň başlygy/:

“-Mekdeplerde okatmaklygyň usullary, esasan, görkezme, soňra syýahat hem barlagnama. Şu üç usul toplumlaşdyrylýar”... – diýip jogap beripdir.

“Atabaýew:

- Oba mekdeplerinde okatmagyň nähili usullary bar?
- Bu soragy B.Berdiýew /DYS-nyň başlygy/:
- Oba mekdeplerinde ders usuly ulanylýar, biziň mugallymlarymyz entek ýeterlik taýýarlykly däl, olar kitapsyz, oňa degmän geçip bilenoklar, şonsuz gymyldap hem bilenoklar, bu bolsa olaryň umumy ösüşini bökdeýär, usuly toplumyň girizilmegi barada aýtmak mümkin däl. Bizde sowat öwretmeklik bolsa ses usulynda geçirilýär...” /24. f.377. op.1.d.232.1.227-228/-diýip düşündiripdir.

Şol döwürde tejribe alyşmagyň esasy merkezleriniň biri Aşgabat şäherinde 1925-1926-njy okuw ýylynda açylan 1-nji türkmen tejribe-görelde mekdebi bolupdyr. Bu mekdebiň mugallymlary F.Ahmedowyň ýolbaşçylygynda respublikanyň mugallymlary bilen sowat öwretmegi dogry guramak, sapakda täze usullary ulanmagyň tärleri, terbiýeşynaslygyň dürli meseleleri barada pikir alşyp durupdyrlar. Olar 1926-njy ýylyň Nowruz aýynyň 19-da tejribe alyşmak işini güýçlendirmek barada respublikamyzyň ähli “Oba mugallymlaryna ýoldaşlyk haty” bilen hem ýüzlenipdirler. “Tejribe-görelde” mekdepde okuw dersleri boýunça täzeçe-toplum usuly esasynda maksatnamalar, iş meýilnamalary düzülipdir, olary ýerlerde-de ýaýradypdyrlar. Ine, F.Ahmedowyň III topar üçin 1926-1927-nji okuw ýylynyň II ýarymyna ene dili okuwdan toplum usulynda düzen meýilnamasyndan mysal: “... Gazet makalalaryny (mümkin boldugyça, topluma ýakyn) okamak we gürrüň etmek. Makala meýilnama düzmek. Goşgulary ýat tutmak. Arza, salam haty ýazmagy başarmak. Köpçülik hem ýekelikde ýazuw işleri... “Biziň şäherimiz” diýen topluma “8-nji mart – halkara işçi aýallar günü” we “1-nji maý – Zähmetkeşler baýramy” diýen mowzuk goşuljak” /24.f.377. op.3. d.94.1.23/.

Toplum usulynda okatmaklyk ene dili we edebiýat mugallymlarynyň işinde köp kynçylyklar döredipdir. Bu usulda okadylanda-da edebiýat dersi özbaşdaklyk gazanyp bilmän, dersler toplumynyň arasynda galmaly bolupdyr. Mugallymlaryň köpüsi ene dili okuw sapaklarynda usul taýdan köp kemçiliklere ýol

beripdirler. Okuwçylaryň sözleýiş dillerini ösdürmeklige, çeper eserleriň terbiýeçilik güýjünden peýdalanmaklyga, ýazuw işleriniň beýannama hem düzme ýaly görnüşlerini ýazdyrmaklyga ýeterlik üns bermändirler.

Çagalara bilim bermek, olary ahlaklylyk ruhunda terbiýelemek işinde ene dili we edebiýat mugallymlary diňe synpda geçirilýän sapaklar bilen çäklenip durman, synpdan we mekdepden daşary işlere-de aýratyn üns beripdirler. Olar okuwçylaryň içgin gatnaşmaklary bilen çeper höwesjeňler, sahna, edebiýat gurnaklary döredipdirler, diwar gazetleri çykarypdyrlar. Ene dili we edebiýaty boýunça sapakdan daşary işleriň üsti bilen mugallymlar okuwçylaryň many-syýasy düşüňjelerini artdyrypdyrlar, olarda bilim almaga höwes, çeper edebiýata söýgi, şonuň üsti bilen hem Halka söýgi, wepalylyk duýgyny döretmäge çalyşypdyrlar.

Bu döwürde arap elipbiýinden latyn elipbiýi esasynda düzülen türkmen ýazuwyna geçilmegi türkmen halkynyň durmuşynda uly we ajaýyp mesele boldy. Arap elipbiýi käbir üýtgeşme /1922, 1925-nji ýyl/ girizilmegine garamazdan, türkmen diliniň ses aýratynlyklaryny dogry aňladyp bilmeýärdi. Şonuň üçin Merkezi Komitet 1928-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 3-nde latyn elipbiýine geçmek barada karar çykarýar. Täze türkmen ýazuwyny goldamaga çagyryp, ähli Türkmenistan zähmetkeşlerine ýüzlenme kabul edýär.

Latyn elipbiýi esasynda täze türkmen ýazuwyny taýýarlamakda, onuň ähmiýetini zähmetkeşlere düşündirmekde türkmen magaryfçylary uly düşündiriş işleri alyp barýarlar. Bu mesele bilen baglanyşykly 1928-nji ýylyň Baýdak aýynyň 19-nda MK-nyň ýanynda halk magaryfy boýunça ýörite maslahat geçirilip, täze türkmen ýazuwyna geçmäge taýýarlyk işleri has güýçlenip ugraýar.

MIK we SSSR HKS-i 1929-njy ýylyň Alp Arslan aýynyň 7-de “SSSR soýuzynyň arap ýazuwly halklarynyň latynlaşdyrylan elipbiýi barada” karar kabul edýär. Bu taryhy karar esasynda Türkmenistanyň Halk magaryf komissary (K.Böriýew) 1929-njy

ýylyň Ruhnama aýynyň 28-de welaýat, etrap, şäher magaryf guramalaryna şeýle görkezme berýär:

“Halk komissarlygy buýrýar, hemme mekdeplerde we bölümlerde latyn esasynda düzülen ýaňy türkmen elipbiýi öwredende, elipbiýdäki baş harplary hem öwrediňiz” /24. f.377. op.1.d.333.1.10/.

Latyn elipbiýi esasynda düzülen täze türkmen ýazuwy türkmen ilaty, magaryfçylar tarapyndan ykjam goldanyp, tiz wagtdan mekdepler üçin okuw kitaplary, her hili usuly gollanmalar neşir edilmäge başlanýar. Latyn elipbiýi täze türkmen ýazuwy halkyň sowatlylygyny, medeniýetini ösdürmekde öz döwründe uly hyzmat edýär.

Gürrüňi edilýän döwürde 1928-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 10-17-de beýik rus ýazyjysy Lew Nikolaýewiç Tolstoýyň eneden doglan gününüň 100 ýyllygynyň dabaraly baýram edilmegi edebiýatyň okadylyş taryhynda özboluşly yz galdyrypdyr. Bu şanly sene Türkmenistanyň ähli mekdeplerinde giň taýýarlyk görüp bellenipdir. L.Tolstoýyň eserleri türkmen diline terjime edilmäge girişilipdir. Onuň eserleri boýunça okuwçylar bilen edebi agşamlar geçiriliupdyr, duşuşyklar guralypdyr. Tanymal söz ussady L.N.Tolstoýyň 100 ýyllyk dabaraly baýramy okuwçylaryň çeper edebiýata, beýik rus edebiýatyna söýgüsini has artdyrandygy şübhesizdir.

Ýokarda aýdylanlary jemlemek bilen şeýle netije çykarmak bolar:

1. Türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak taryhynyň birinji döwri-1917-1929-njy ýyllar edebiýatyň mekdepde okuw dersi hökmünde kemala gelmegine dürli synanyşyklar edilen hem ilkinji ädimler edilen döwürdir.

2. 1917-1929-njy ýyllarda Türkmenistanda, esasan, başlangyç mekdepler bolup, olarda türkmen mekdepleriniň taryhynda ilkinji gezek-synp-sapak ulgamy boýunça okadylypdyr.

3. Türkmen başlangyç mekdepleri üçin düzülen okuw maksatnamalarynda ene dili okuw boýunça talaplar umumy häsiýetde berlipdir, anyk eserler hödürlenmändir. Okuw kitaplarynda bolsa türkmen nusgalyk edebiýatynyň hem şol

döwrüň edebiýatynyň käbir wekilleriniň eserlerinden nusgalar ýerleşdirilipdir. Emma olar ýeterlik däl. Okuw maksatnamalaryna, okuw kitaplaryna çeper eserleriň köpräk girizilmegine, olaryň okalmagyna, öwrenilmegine, edebi eserleriň terbiýeçilik tarapyna ýeterlik üns berilmändir. Aýratyn hem 20-nji ýyllaryň ahylarynda türkmen nusgalyk edebiýatyna köne buržuaz edebiýaty hökmünde garap, olaryň mekdepe öwrenilmegine, özbaşdak okalmagyna garşy çykanlar bolupdyr.

4. Okatmakda dürli usullar ulanylypdyr. Türkmen mekdeplerinde okatmagyň dalton-meýilnama, brigada, ders, toplum, syýahat ýaly usullary ulanylan-da bolsa, olar mekdep durmuşyna doly ornaşmandyr. Olar mekdebiň, terbiýeşynaslygyň talaplaryny doly kanagatlandyryp bilmändir.

5. Mekdeplerde usuly maglumatlar hem ilki ýeterlik bolmandyr, 1925-1926-njy ýyldan başlap bolsa, okatmagyň usullaryny kämilleşdirmek, usuly işleri güýçlendirmek ugrunda dürli çäreler görüp başlanypdyr. Ene dili-edebiýat mugallymlary ugur tapypdyrlar, döredijilikli işlemäge çalşypdyrlar. Işiň barşynda, durmuş tejribesinde bişişip, täze usuly tärleri, özleri gözläp tapypdyrlar, biri-birlerinden öwrenipdirler.

6. Latyn elipbiýi esasynda düzülen /1929/ täze türkmen ýazuwyna geçilmäge başlanmagy mekdepe çeper eseri okamagy, okuw sapaklaryny täzeçe guramagy talap edipdir.

7. Ene dili okuw sapaklarynyň hem sapakdan daşary geçirilýän işleriň üsti bilen ýaşlary ahlaklylyk ruhunda terbiýelemek işinde mugallym hemişe çeper edebiýatyň güýjünden peýdalanmaga çalşypdyr.

XX asyryň 30-njy ýyllarynda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmakda täzelikler /1930-1940/.

Türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmaklyk 1930-1940-njy ýyllarda özboluşly ösüş ýoluny geçýär. Bu meselede ep-esli üstünlik, öňe gidişlik gazanylýar. 1931-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 5-inde BK/b/P MK-nyň we şol ýylyň Sanjar aýynyň 12-inde TK/b/P MK-nyň “Başlangyç we orta mekdepler hakynda kabul

eden karary halk magaryfynyň önünde örän möhüm wezipeler goýýar. Bu kararlar esasynda mekdeplerde okatmaklyk işleriniň guralyşyna täzeden seredilýär. Kararda “Bütün oba mekdeplerini, kolhoz-ýaşlar mekdeplerini, fabrik-zawod ýediýyllyk mekdeplerini, ylmy esasyda düzülen maksatnama bilen üpjün etmegi, şol maksatnamalarda bilimlerini (ene dili, matematika, fizika, žugrafiýa, taryh) möçberiniň tertibe salynmagyny üpjün etmegi Magaryf halk komissarlygyna tabşyrmaly. Şu maksatnamalary derňemek üçin zähmetkeş köpçüligi, mugallym hem okuwçy köpçüligi çekilmelidir” /118.15/ -diýlip, bellenenden ugur alnyp, 1931-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 13-inde Magaryf halk komissarlygynyň kollegiýasynda “Başlangyç we orta mekdepleriň maksatnamalaryna täzeden seretmek işlerini guramak barada” ýörite mesele garalypdyr. Dürli mekdepler üçin okuw maksatnamalaryna täzeden seretmek boýunça ýörite iş toparlary döredilipdir. Oba başlangyç mekdepleriniň maksatnamalaryna täzeden seretmek boýunça iş toparyň başlyklygyna Sähnet Myradow saýlanypdyr. İş toparynyň wezipeleri mekdepleriň okuw meýilnamalaryna, maksatnamalaryna täzeden seretmek, täze maksatnamalar bilen nähili işlemelidigi barada düşündiriş hat ýazmak, okuwçylaryň haýsy okuw kitaplaryndan peýdalanmalydyklaryny kesgitlemek, mugallymlar üçin gollanmalary hödürlemek bolupdyr.

Mekdep maksatnamalaryna täzeden seretmek işine Türkmenistanyň iň ökde terbiýeşynaslary gatnaşdyrylýar. Türkmenistanyň ähli etraplaryna adamlar iberilip, mugallymlaryň ýygnaclarynda, etrap maslahatlarynda täze okuw maksatnamalary bilen işlemek çäreleri anyklanýar.

1931-nji ýylda halk magaryfy boýunça Türkmenistanyň köp etraplarynda uly üstünlikler gazanylýar. Aşgabat, Mary, Lebap we başga birnäçe welaýatlaryň köp mekdepleri täze okuw maksatnamalary bilen işläp başlaýarlar. Gysga wagtyň içinde Türkmenistanda mekdepleriň we okuwçylaryň sany ep-esli köpeliýär, okuw-terbiýeçilik işleri has gowulanyp ugraýar.

1931-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 5-indäki Türkmenistanyň mekdeplerinde hem bar bolan köp kemçilikleriň üstüni açýar.

“Proýekt”, “Kompleks” usullarynyň okuwçylara düýpli bilim bermekde nädogry usullaryny äşgär edýär. Bu karar “Okuwçylara ylmylaryň esaslaryny bermeli, okuwçylary nazaryýatda we tejribede önümçiligiň hemme baş pudaklary bilen tanyş etmeli, okatmaklygy önümçilik zähmeti bilen syk baglanyşyklylykda geçirmeli” /38.6/-diýip görkezme berýär.

1930-njy ýylyň ahrynda Aşgabatda Türkmen döwlet ylmy-pedagogika instituty döredilýär. 1931-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 13-inde Magaryf halk komissarlygy öz maslahatynda Aşgabat şäherinde täze institut-Türkmen halk magaryf işgärleriniň hünärlerini ýokarlandyрма institutyny /TIPKKNO/ döretmegi karar edýär. Bu institutlar 1939-njy ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 28-inde Halk Komissarlar Sowetiniň karary /№32/boýunça täzeden guralyp, Magaryf halk komissarlygynyň Respublikan mugallymlary kämilleşdiriş institutyna öwrülýär. Bu institut Türkmenistanyň mugallymlarynyň, halk magaryf işgärleriniň iş hünärmenlerini kämilleşdirmekde mugallymlaryň iş tejribelerini öwrenmekde, ýygnamakda we umumylaşdyrmakda ähli çäreleri görýär.

BK/b/P MK-nyň 1932-nji ýylyň Alp Arslan aýynyň 31-nde “Başlangyç we orta mekdepleriň okuw maksatnamalary we içki tertip-düzgünleri hakyndaky” kararlary mekdepleriň önünde täze wezipeleri goýýar. Bu taryhy kararda bellenenleri iş ýüzünde geçirmek üçin Magaryf halk komissarlygy 1932-nji ýylyň Sanjar aýynyň 10-nda ýörite maslahat çagyryp, onda kararda görkezilenleri doly ýerine ýetirmegiň anyk çärelerini belleýär hem bütin magaryf işgärleri bu möhüm meseläni berjaý etmäge çagyryar.

30-njy ýyllarda Türkmenistanyň mekdepleri üçin ýörite orta we ýokary bilimli işgärlerini taýýarlamak üçin Aşgabat döwlet pedagogik instituty /1931/, onuň ýanynda mugallymçylyk instituty /1935/, bu institutlaryň gaýybana bölümleri /1935/, Türkmenabat şäherinde mugallymçylyk instituty /1939/ açylýar. Bu institutlar gysga wagtyň içinde türkmen dili we edebiýat mugallymlarynyň ençemesini taýýarlaýar. Bu bolsa edebiýatdan ilkinji okuw

maksatnamalarynyň, okuw kitaplarynyň we usuly gollanmalaryň döredilmegine güýçli itergi berýär.

Bu döwürde latyn esasynda düzülen türkmen ýazuwy has kämilleşdirilýär /1930, 1934, 1936-njy ýyl/. Emma şonda-da onuň türkmen diliniň ösýän isleglerini kanagatlandyryp bilmeýändigini äşgär bolýardy. Türkmenistan Birinji lingwistik gurultaýynyň /18.05.1936/ türkmen grammatikasy, orfografiýasy we adalgalary boýunça kabul eden kararlary hem täze elipbiýe geçmegini talap edýär. Indi täze türkmen elipbiýi derwaýys gerek bolýar. Bu elipbiýi rus elipbiýi esasynda 1939-njy ýylda düzülýär we halk köpçüligi arasynda giňden ara alnyp maslahatlaşylýar. Türkmenistanyň Ýokary Sowetiniň IV sessiýasy 1940-njy ýylyň Magtymguly aýynyň 15-nde “Türkmen ýazuwyny latyn elipbiýinden rus elipbiýisine geçirmek hakynda Kanuny” kabul edýär. Täze türkmen elipbiýi türkmen mekdeplerinde 1940-1941-nji okuw ýylyndan öwredilmäge başlanýar.

1935-nji ýylyň Gurbansoltan aýynyň 10-nda Türkmenistanyň Halk Komissarlar Sowetiniň “Türkmenistanyň başlangyç, doly däl orta we orta mekdepleriniň Düzgünnama tassyklamak baradaky” karary, 1937-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 2-inde Halk Komissarlar Sowetiniň we TK/b/P MK-nyň ýörite karary esasynda bolsa 1937-1938-nji okuw ýylynda Aşgabat, Mary, Kaka, Murgap etraplarynda ahlumumy hökmany ýediýyllyk okuw girizilýär. Bu bolsa Türkmenistanda ylmyň, medeniýetiň, halkyň aň-bilim derejesiniň ösýändiginiň aýdyň şaýadydyr.

Okuw maksatnamalary. Magaryf halk komissarlygy 1931-nji ýylyň Nowruz aýynyň 13-ndäki maslahatynda maslahatynda “Maksatnamalary düzmek boýunça iş toparlarynyň işini gurmak barada” ýörite meselä garaýar. Şonda oba mekdepleri üçin maksatnama düzjek iş toparlary hem tassyklanýar. İş toparlaryň agzalary ilki bilen eýýäm edebiýatdan okuw maksatnamalaryny düzen we neşir eden goňşy döwletleriň /RSFSR/ /1933/, Ukraina /1934/, Özbegistan /1935/ okuw maksatnamalaryny düzüş tejribelerini öwrenmek bilen Aşgabat pedagogik institutynyň, sonuň ýaly-da ökde, tejribeli mekdep mugallymlarynyň gatnaşmagynda maksatnamalaryň taslamalaryny taýýarlaýarlar.

Orta mekdepler üçin düzülen ene dili maksatnamasynda (edebiyat şol ýyllar özbaşdak okuw dersi bolmandygy üçin, ol ene dili maksatnamasynda berilýärdi) öwrenilmeli maglumatlar her synp boýunça aýratynlykda berilýär. Her synp boýunça öwrenilmeli maglumatlar “Okuwçylaryň janly hem edebi dilini ösdürmek üçin”, “Iş kagyzlaryny ýazmaga gönükdirmek üçin”, “Grammatikadan”, “Edebiýatdan” diýen ýaly sözbaşylar bilen berlipdir. Ýöne şol sözbaşylar bilen hödürlenýän görkezmeler, talaplar, esasan, umumy häsiýetde bolupdyr.

Magaryf işgärleriniň giňden gatnaşdyrylmagy netijesinde hem-de köpçüligiň peýdaly teklipleri nazara alnyp düzülen ene dili maksatnamasy 1938-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 23-nde MHK-nyň maslahatynda tassyklanydyr. Onda ene dili maglumatlary her synp üçin ýörite okuw sagatlary bilen aýratynlykda berlipdir, şäher we oba mekdepleri üçin okuw sagatlarynyň tapawutlary-da görkezilipdir. Meselem, 4-nji synp ene dili maksatnamasy, şäher 280s., oba 306s. Maksatnamada “Okuw, ýazuw, sözleşiş dilini we ýazuw dilini ösdürmek, grammatika, dürs ýazuw” diýen ýaly bölümler bar. (Bu maksatnamada hem edebiyat özbaşdak bölüm edilip berilmändir).

30-njy ýyllaryň ortalaryna çenli Türkmenistanda mekdepleriň aglabasy başlangyç-4 ýyllık, az sanly bolsa doly däl orta we orta mekdepler bolupdyr. Başlangyç synplar üçin ene dili okuw maksatnamalary şol ýyllarda belli bir yzygiderlikde salnypdyr. I-IV synplarda düşündirişli okuw geçirilipdir. Emma V-VII synplar üçin bolsa, tä 1939-njy ýyla çenli edebiyatdan ýörite neşir edilen okuw kitaplary ýok ekeni. Şol sebäpli Türkmenistanyň az sanly doly däl orta we orta mekdepleriniň mugallymlary edebiyaty Russiýetiň okuw maksatnamalaryna, Magaryf halk komissarlygy tarapyndan iberilen görkezmelere, gazet-žurnal maglumatlaryna esaslanyp okadylypdyr.

1939-njy ýyl türkmen mekdeplerinde edebiyaty okatmakda uly üstünlikli ýyldyr. Şol ýyl edebi okuw hem edebiyat özüniň okuw derslik hukugyna eýe bolýar. 1939-40-njy okuw ýyly üçin düzülen okuw meýilnamasynda ilkinji ýola V-VII synplarda edebi okuw, VIII-X synplarda bolsa edbiyat özbaşdak okuw dersi hökmünde

ýazylýar. Bu dersleri okatmak üçin ýörite okuw sagatlary bölünip berilýär.

Türkmenistanyň Magaryf halk komissarlygy edebiýatdan okuw maksatnamalaryny düzmäge girişýär. Doly däl orta we orta türkmen mekdepleri üçin edebiýatdan okuw maksatnamalaryny we okuw kitaplaryny taýýarlamaga ýazarmanlar toparlary düzülýär. Bu möhüm hem jogapkärli işe Türkmenistanyň görnükli edebiýatçylary, Türkmen döwlet ylmy-barlag dil we edebiýat institutynyň edebiýat bölüminiň ylmy işgärleri (G.Ahunow, N.Aşyrow, A.Wýazygin, M.Gerşuny, N.Hojaýew we beýlekiler) gatnaşýarlar. Ilki edebiýat maksatnamasynyň taslamasy düzülýär. Bu, takmynan, 1938-nji ýylyň başlary bolmaly. Türkmen mekdepleri üçin ilkinji düzülen edebiýat maksatnamasynyň taslamasy orta mekdepleriň V-VII synplaryna degişli. Maksatnamanyň taslamasynda Russiýanyň mekdepleri üçin düzülen edebiýat maksatnamasy esas edilipdir. (Bu edebiýat maksatnamasynyň taslamasy rus dilinde ýazylypdyr).

Maksatnamanyň taslamasy iki bölümden ybarat:

1. Düşündiriş haty. Onda edebiýat maksatnamasynyň maksady, edebi eserleriň saýlanyp alnyşy we V-VII synplar arasynda bölünişi, edebi maglumatlaryň synplar arasynda, esasan, taryhy yzygiderlik tertipde ýerleşdirilip, olary öwrenmeklige okuw sagatlarynyň bölünip berilişi we ş. m. barada aýdylýar.

2. Türkmen orta mekdepleri üçin edebiýatdan maksatnama. Edebiýatdan (bu okuw maksatnama) taslamasy mekdep mugallymlarynyň, Aşgabat pedinstitutynyň we pedtehnikumynyň dil we edebiýat mugallymlarynyň, edebiýatçy ylmy işgärleriň, ýazyjy-şahyrlaryň arasynda giňden ara alnyp maslahatlaşylýar. Ýoldaşlaryň bellikleri, teklpleri esasynda şol taslama täzeden işlenilýär we V-VII synplar üçin edebiýat maksatnamasy taýýarlanylýar. OMS-de makullanylan hem Türkmenistanyň MHK tarapyndan tassyklaňnylan ilkinji edebiýat maksatnamasy 1939-njy ýylda neşir edilýär /39/. Şunuň bilen hem türkmen mekdepleriniň V-VII synplary öz taryhynda birinji ýola neşir edilen edebiýat maksatnamasyny alýar. Şondan başlap hem

türkmen mekdeplerinde “Edebi okuw”, “Edebi okaýyş” ýaly adalgalar ulanylyşa çuň ornaşýar.

Bu maksatnama ikinji gezek 1940-njy ýylda neşir edilýär we türkmen mekdeplerinde ençeme ýyllar edebiýatdan esasy okuw maksatnamasy bolup hyzmat edýär.

30-njy ýyllarda VIII-X synplarda edebiýat maksatnamasynyň ýagdaýy nähili bolupdyr? Bu döwürde, ýagny otuzynjy ýyllaryň ahyrlarynda, V-VII synplar üçin edebiýatdan maksatnama düzülýän wagtynda orta mekdepleriň VIII-X synplarynda hem edebiýatyň nähili esaslarda öwrenilmelidigi baradaky mesele oýlanyşylýar. Russiýanyň we beýleki goňşy halklaryň orta mekdepleriniň ýokary VIII-X synplary üçin edebiýatdan maksatnama düzüş tejribelerini ykjam öwrenmek bilen, biziň edebiýatçy alymlarymyz, usulçylarymyz birleşip, belli bir netijä gelýärler. Ýokary synplarda edebiýaty edebi taryhy esasyda öwrenmeklik kesgitlenýär.

Türkmenistanyň MHK VIII-X synplar üçin täze edebiýat maksatnamalaryny düzmekligi ussat edebiýatçy alymlara, usulçylara tabşyrylar. Edebi maglumatlar synplar arasynda MHK-niň tassyklan okuw meýilnamasynda bellenen sagatlar VIII synp hepdede 2s., IX synp 32s., X synp 3 /24. f.377.op.11.d.418.l.70/ nazara alnyp düzülýär. Şonda:

VIII synpda: Halk döerdijiligi, XVIII asyr türkmen edebiýaty, daşary ýurt edebiýaty, rus edebiýaty, doganlyk halklarynyň edebiýaty.

IX synpda: XIX asyr türkmen edebiýaty (1-nji ýarymy), daşary ýurt edebiýaty, rus edebiýaty, doganlyk halklaryň edebiýaty.

X synpda: XIX asyryň 2-nji ýarymyndaky türkmen edebiýaty, XX asyryň başlaryndaky türkmen edebiýaty, Beýik Oktýabr rewolýusiýasyndan soňky edebiýat- diýen bölümlerde edebi eserleri, ýazyjy-şahyrlary saýlap ýerleşdirmek bellenilýär.

Şol taslama boýunça 1939-1940-njy ýyllarda türkmen mekdepleriniň VIII-X synplary üçin ilkinji gezek edebiýat maksatnamalary düzülip taýýarlanylýar (Olary B.Garryýew /1914-1981/ bilen N.Aşyrow /1999-1993/ düzüpdir).

Ýöne VIII-X synplar üçin edebiýatdan täze okuw maksatnamalary dürli sebäplere görä, şol ýyllarda neşir edilmän galypdyr. Şonuň üçin mekdep mugallymlary ýokary synplarda edebiýaty golýazma maksatnamalar, Magaryf halk komissarlygy tarapyndan ýerlere iberilýän görkezmeler boýunça okadypdyrlar.

Okuw kitaplary. Başlangyç hem orta mekdepler barasynda 30-njy ýyllarda, aýratyn-da 1933-nji ýylyň baýdak aýynyň 12-sinde BK/b/MK-nyň “Başlangyç we orta mekdepleriň okuw kitaplary hakynda” çykaran taryhy Karary okuw kitaplarynyň hil hem mazmun taýdan gowulanmagynda, mekdepleriň ähli dersler boýunça durnukly okuw kitaplary bilen üpjün edilmegine uly itergi berýär. Bu döwürde türkmen mekdepleri üçin ene dili okuw boýunça-da dürli kitaplar döredilýär: 1931-nji ýylda III-IV synplar üçin ýazarmanlar toparynyň düzen “Ene dili” /40/, 1932-nji ýylda A.Kekilow we M.İşangulyýewiň “Ene dilinden IV ýyl okuw kitaby” çap edilýär. IV synp üçin okuw kitaby edebiýatdan başlangyç synplarda düşündirişli okuw üçin ilkinji düzülen kitapdyr. Onda türkmen ýaş ýazyjy-şahyrlarynyň hem eserleri ýerleşdirilipdir.

30-njy ýyllarda ene dilinden okuw kitaplaryny düzmekde H.M.Baýlyýewiň (1905-1946) hyzmatlary örän uludyr. Onuň 1-nji synp üçin “Okuw kitaby” hem-de Ş.Kekilow (1906-1943) bilen ikinji synp üçin düzen “Okuw kitaby” 1933-nji ýylyň Alp Arslan aýynyň 15-de Magaryf halk komissarlygynyň maslahatynda tassyklanyp, gowy kitaplar hökmünde türkmen mekdeplerine ene dilinden düşündirişli okuw boýunça hödürlenýär.

30-njy ýyllaryň ikinji ýarymyna çenli türkmen mekdepleriniň V-VI hem ýokary synplary üçin edebiýatdan ýörite okuw kitaby, gollanmalar bolmandyr. Doly däl orta we orta mekdepler üçin, birinji nobatda bolsa V-VI synplar üçin edebiýatdan okuw kitaplaryny döretmek barada Magaryf kalk komissarlygy dürli çäreler görýär. Ol edebiýatçy alymlardan, Aşgabat döwlet pedagogik institutynyň edebiýat mugallymlaryndan saýlap, okuw kitaplaryny ýazmak üçin ýazarmanlar toparyny döredýär. Edebiýatdan okuw kitaplaryny ýazmakda türkmen ýazarmanlary Türkmenistan hem Russiýa Magaryf halk komissarlygynyň 1934-

nji ýylyň Baýdak aýynyň 3-ndäki “Ähli milli neşirýatlara” diýen usuly hatyndaky başlangyç we orta mekdepler üçin okuw kitaplaryny we golýazmaları düzmek barada görkezmelerden, rus we beýleki halklaryň öz mekdepleri üçin edebiýatdan okuw kitaplaryny düzüş usullaryndan ugur alypdyrlar.

1939-njy ýylda ilkinji gezek türkmen mekdepleriniň V-VII synplary üçin, 1940-njy ýylda bolsa VIII synpüçin edebiýatdan okuw kitaplary /41, 42, 43/ neşir edilýär. Edebiýatdan okuw kitaplarynyň çapdan çykmagy özboluşly bir taryhy waka bolýar.

Türkmen mekdepleri üçin edebiýatdan ilkinji okuw kitaplarynyň döredilişi barada, olary ýazmaga işjeň gatnaşan ýazarmanlaryň biri, Nagym Aşyrow öz ýatlamalarynda şeýle ýazýar:

“Men şu setirleri ýazyp otyrkam, otuzynjy ýyllaryň ahylary göz önüme gelýär. 1937-nji ýylda Türkmenistan Döwlet ylmy-barlag dil-edebiýat instituty edebiýatdan okuw kitaplaryny döretmegi meýilnamalaşdyrdy. Munuň özi edebiýatymyzy ymykly öwrenmäge girişmegiň bir alamatydy. Sebäbi edebiýatyň aýry-aýry döwürleri barada bir pikire gelmezden, görnükli ýazyjylarymyzyň döredijilik aýratynlyklaryny kesgitlemezden okuw kitabyňy ýazmak mümkin däldi. Bu meseleleriň birnäçesi barada heniz aýyl-saýyl edilmedik zatlar köpdü. Edebiýat boýunça okuw kitaplaryny döretmekde tejribämiz ýokdy. Kitaplaryň häsiýeti barada hem, olaryň düzüliş esaslary barada hem köp gürrüň etmelidi. Şunuň ýaly kynçylyklara garamazdan, biziň ýaşlarymyz okuw kitaplaryny döretmek işine içgin girişdi, sebäbi munuň özi biziň halkymyzyň taryhynda ýüze çykan möhüm wakalaryň biridir. Aradan birki ýyl geçip-geçmänkä, orta mekdepleriň V-VIII synplary üçin okuw kitaplary döredildi.

Ol kitaplaryň käbir kemçilikleriniň bardygyna garamazdan, olar okuwçylar we mugallymlar tarapyndan höwes bilen kabul edildi. Türkmen mekdeplerini durnukly okuw kitaplary bilen üpjün etmekde ol kitaplary başlangyç işlerdi” /44. 20.05. 1966, №60. 1429/.

Doly däl orta we orta mekdepleriň V synpy üçin edebiýatdan okuw kitaby türkmen dil we edebiýat ylmy-derňew institutynyň

edebiýat bölümüniň müdiri A.A.Wýaziginiň umumy ýolbaşçylygynda institutyň ylmy işgärleri G.Ahunow, N.Aşyrow, M.Gerşuny, N.Hojaýew ýoldaşlar tarapyndan, esasan, okuw maksatnamasyna laýyk edilip düzülipdir. Kitap “Mugallymlar üçin sözbaşy”, “Giriş” hem dört: “Halk döredijiligi”, “Halk şahyrlary”, “Nusgalyk edebiýat”, “Häzirki döwür edebiýaty” diýen bölümlerden ybarat. Maksatnamada öwrenmek üçin belenen eserleriň: “Mämmetjan”, “Akpamyk”, “Gaharyň gelyärmi?” diýen ertekilerden, N.Pommanyň “Azat gyz” goşgusyndan başga hemmesi kitaba girizilipdir. Bu okuw kitabyň ýazylyşy edebiýat maksatnamasynyň, usulnamasynyň talaplaryna dogry gelýär. Onda ýazyjy-şahyrlar barada terjimehal güwanama, onuň döredijiligi barada maglumat, okaljak eserleriň ýazgysy, esere gysgaça derňew, sözlük, eser boýunça özbaşdak işlemek üçin sorag hem ýumuşlar berilýär.

Türkmen mekdepleriniň VI synpy üçin edebiýatdan okuw kitabyňy hem A.A.Wýaziginiň ýolbaşçylygynda A. Gürgenli bilen M.Gerşuny ýazypdyr. Kitap okuw maksatnamasyna laýyklykda dört bölümden- “Türkmen nusgalyk edebiýaty”, “Halk näbelli eserleri”, “Rus-nusgalyk edebiýaty”, “Gündogar halklarynyň nusgalyk edebiýaty” – ybarat. Edebi eserlerden diňe Fizulyň “Leýli-Mejnun” dessanyndan bölek okuw kitabyňa girizilmändir. Kitabyň düzülişi, maglumatlaryň yzygiderli berlişi V synpyňky ýaly göwnējaý. Ýöne, biziň pikirimizçe, okuw kitabynda rus ýazyjylarynyň eserlerinden alnan bölekler has uly bolupdyr.

A.A.Wýaziginiň ýolbaşçylygynda N.Aşyrow, P.Azymow, M.Gerşuny, N.Hojaýew ýoldaşlar tarapyndan ýazylan VII synp üçin edebiýatdan okuw kitaby has şowly çykypdyr. Onda edebiýat maksatnamasynda belenen edebi eserleriň ählisi berlipdir. Okuw kitabynda maglumatlar üç bölümde – “XIX-XX asyr edebiýaty”, “Halk şahyrlary”, “Häzirki döwür edebiýaty” ýerleşdirilipdir. V we VI synplaryň edebiýatdan okuw kitaplarynyňky ýaly, bu kitapda hem eserlere berilýän gysgaça derňew, sözlük, sorag we ýumuşlar, esasan, usulnamanyň talaplaryna dogry gelýärler.

Edebiýatdan okuw kitaplarynyň üçüsine hem mahsus bolan bir kemçilik, ol-da bu kitaplarda edebiýat nazaryýetinden berilmeli düşüňjeleriň göwnejaý hem-de aýratynlykda berilmezligidir.

V-VI synplar üçin edebiýatdan ýazylan bu okuw kitaplary birnäçe ýyllar türkmen orta mekdeplerinde esasy okuw kitaplary bolup hyzmat edýär.

30-njy ýyllaryň ahyrlarynda türkmen mekdepleriniň ýokary VII-X synplary döretmek üçin edebiýatdan okuw kitaplaryny döretmek meselesi hem Magaryf halk komissarlygynyň önünde gaýragoýulmasyz wezipeleriň biri bolýar. Ýurtda halkyň aň-düşünjesiniň giňelmegi, orta mekdepleriň ýokary synplarynyň ýyl saýyn köpelmegi bilen edebiýatdan okuw kitaplarynyň, edebiýat boýunça dürli okuw esbaplarynyň zerurlygy has ýiti duýulmaga başlaýar. 1940-njy ýylda “Türkmen döwlet ylmy-derňew Dil we edebiýat institutynyň ylmy-işgärleri tarapyndan mekdepleriň VIII synplary üçin edebiýatdan ilkinji okuw neşir edilse-de, gürrüňi edilýän döwründe türkmen mekdepleriniň IX-X synplary üçin edebiýatdan okuw kitaplary, gollanmalar döredilmändir.

Usuly işler. 30-njy ýyllar türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak meselesi boýunça ilkinji işleriň, tejribeleriň ýüze çykyp başlan döwrüdür. Usuly işleriň rowaçlanmagynda 1931-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 5-nde hem şol ýylyň Sanjar aýynyň 12-nde “Başlangyç we orta mekdepler hakynda” kabul edilen taryhy Kararlar esasy ýolgörkezme bolýar.

Bu döwürde türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak usullarynyň döreýiş we ösüşinde BK/b/P MK-nyň 1932-nji ýylyň Gurbansoltan aýynyň 23-nde “Edebi-çeperçilik guramalaryny üýtgedip gurmak hakynda” kabul eden taryhy karary, ýazyjylaryň gurultaýlarynyň kararlary, dürli dillerde neşir edilen edebiýaty okatmak usulnamalary, usuly gollanmalar ýolgörkezme bolýar.

Şol döwürde Türkmenistan ylmy-pedagogika institutynyň işgärleri we Aşgabat döwlet pedagogik ylmy-derňew Dil we edebiýat institutynyň ylmy işgärleri köp işler edýärler. “Mugallyma kömek” žurnalynyň, beýleki gazet we žurnallaryň, usuly ýygyndylaryň sahypalarynda ylmy-usuly maglumatlar, ene

dili we okuw boýunça taýýar sapaklar, swapagy guramak hem geçirmek barada dürli maglumatlar çap edilýär.

1931-nji ýylda I.Ž.Rahmatulliniň “Oba mugallymlaryna gözükdiriji”, 1932-nji ýylda Türkmenistan döwlet ylmy-pedagogika instituty tarapyndan taýýarlanylýan “Mugallymlar üçin rehberlik”, 1933-1936-njy ýyllarda Magaryf halk komissarlygy tarapyndan “Usuly ýol görkezmeklikde mugallymlara kömekçi” diýen ýygyndylar yzly-yzyna neşir edilýär. Olarda dürli dersler boýunça taýýar sapaklar berilýär. Bularyň daşyndan hem ene dilini okatmak üçin ýörite usuly ýolgörkezmeler /70.71.158/ çykarylýar. Olarda ene dili hem okuw boýunça maglumatlar degişli çäryeklere we aýry-aýry sagatlara bölünip, taýýar sapak görnüşinde berilýär. Mugallymyň her bir sapagy nähili guramalydygy, ony nähili usulda geçirmelidigi anyk görkezilýär.

Bulardan başga-da, gazetleriň hem “Mugallyma kömek” žurnalynyň sahypalarynda edebiýaty okatmak boýunça çap edilen makalalar (A.Kekilowyň “Okuw kitaplarymyz many taýdan berk bolmalydyr”, A.Gurbanowyň synpdan daşary okuw”, G.Bekmetowyň “Oba mekdeplerinde edebi okuw”, “Ene dili we edebi okuw”, “Düzme üstünde işlemek” makala) uly gollanma bolýar.

G.Bekmetowyň “Oba mekdeplerinde edebi okuw” diýen makalasy türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak, edebi okuw boýunça ilkinji ýazylan makalalaryň biridir. Onda V-VII synplarda edebi okuwyň esasy maksatlary, edebi okuwy geçmegiň ýollary barada şol döwre laýyk maglumat berilýär. Ýazarman türkmen oba mekdeplerinde edebi okuwyň geçiliş ýagdaýy barada şeýle ýazýar:

“1939-njy ýyla çenli türkmen dilinde edebiýatdan maksatnama we okuw kitaplary bolmazlygy netijesinde, oba mekdeplerinde edebiýat geçilmän geldi. 1939-1940-njy okuw ýylynyň ilkinji ýarymyndan başlap, oba mekdepleriniň V-VII synplarynda edebi okuw girizildi” /45, №4 1940/.

Makalada V-VII synplarda çeper eseri nähili okamalydygy, ýazyjy-şahyrlaryň terjime halyny nähili öwrenmelidigi barada hem peýdaly usuly maslahatlar berilýär.

V synpda A.S.Puşkiniň “Balykçy we balyjak hakynda erteki” diýen eserini geçmek boýunça berlen maglumat has ähmiýetli. Bu ertekiniň öwrenilişi dürli tärler (okamak, sözlük üstünde işlemek, esere üç hili meýilnama sözbaşy görkezmek, sorag hem sözlem üsti bilen düzmek, şol meýilnama boýunça okamak we şuna meňzeş) bilen anyk hem düşnükli beýan edilýär. Bu ýerde ýazarman mugallymlaryň okuwçylary özbaşdak köpräk işletmegini, eseriň many-mazmunyna okuwçylaryň düýplüräk düşünmegini gazanmagy ündeýär.

G.Bekmetowyň “Düzme üstünde işlemek” diýen makalasy edebiýat sapaklarynyň üsti bilen okuwçylaryň dil hem ýazuw endiklerini ösdürmeklige bagyşlanýan ilkinji işdir. Onda edebiýatdan esasy iş görnüşleriniň biri bolan düzme ýazmagy öwretmek barada usuly maglumat berilýär. Edebiýat sapaklarynda düzme ýazmaklygyň ähmiýeti beýan edilýär. Makalada düzmäniň görnüşleri: “1. Edebi maglumatlara bagly bolan düzmeler, 2. Surat boýunça düzme, 3. Çagalaryň gören, başdan geçiren zatlary esasyndaky düzme, 4. Çagalaryň döredijilik hyýallary esasyndaky düzme” 45, №8-9, 1940/ diýip bellenýär.

“Ene dili we edebi okuw” /45. №10, 1940/ diýen makalasynda G.I.Bekmetow ene dilini okatmak bilen bir hatarda V-VII synplarda edebiýaty okatmak usulnamasynyň hem birtopar meseleleri-edebiýat sapagynda mugallymyň sözi, edebi okuw sapagy bilen dil sapagynyň özara baglanyşygy, synpdan daşary okuw eseri beýan etmek boýunça meýilnama düzmek, sözlük üstünde işlemek, çeper eseri we keşpleri derňemek, edebiýatdan ýazuw işleri barada gysgaça usuly maglumat berýär.

Bu makalany edebi okuw boýunça şol döwürde ýazylan usuly işleriň iň gowusy hem ähmiýetlisi hasaplamak bolar.

30-njy ýyllaryň ahylrlarynda Magaryf halk komissarlygy hem “Mugallyma kömek” žurnalynyň ýanynda guralan kömek guramasy Türkmenistanyň ähli mugallymlaryna “... terbiýeşynaslyk, usulnama meseleleri, taryh, Konstitusiýa, türkmen we rus edebiýatlary, arifmetika we matematika, žugrafiýa, fizika, himiýa, tebigat we ş. m. dersler boýunça maslahat berýär. Magaryf işgärlerinden gelen soraglara hat üsti

bilen jogap berýär, mekdepdäki okuw-terbiýe işleri hakynda güwanama we maslahatlar berilýär” /45. №4 1940/.

Şeýlelikde XX asyryň 30-njy ýyllarynda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak usulnamasynyň düýbi tutulyp başlanýar. Halk magaryfynyň düýpli meseleleri çözülýän bu döwürde edebiýaty özbaşdak okuw dersi hökmünde okatmagyň synpma-synp ulgamy bellenýär.

Bu döwürde türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmagyň ýola goýulmagynda we rowaçlanmagynda zehinli dilçi-edebiýatçylar, usulçylar: H.Kekilow, A.Kekilow, A.Gurbanow, N.Aşyrow, P.Azymow, M.Kösäýew, G.Ahundow, G.Bekmentow we başgalar uly hyzmatlar edipdirler.

Edebi okuw baradaky usuly maglumatlar we görkezmeler, esasan, 30-njy ýyllaryň ahyrlarynda gazet-žurnallaryň sahypalarynda görnüp başlanýar. Olarda edebi okuwyň aýratynlyklary, edebi okuw sapaklaryny guramagyň, edebiýatdan ýazuw işlerini geçirmegiň usullary düşündirilýär. Bu maglumatlar umumy ýa-da ýönekeý häsiýetde bolsalar-da, şol döwür üçin ähmiýetli, edebiýat maglumatlaryna usuly taýdan zerur gollanma bolup hyzmat edýärdi.

4.Ilkinji jahan urşy döwründe türkmen edebiýatynyň okadylyşy /1941-1945/.

Ilkinji jahan urşy ýyllarynda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak usulnamasy hem harby döwrüň talaplaryna laýyk guralýar. Ähtiýalanlyk bilen Watan toptagyna çozup giren basybalyjy faşist leşgerlerinden söýgüli Watan goramak, nejis duşman ýer bilen ýegsan etmek şol wagtlar iň möhüm mesele bolýar. Ýurduň ähli güýji-adamlary Watan goragyna aýaga galýar. Biziň esasy çagyryşymyz “Hemme zat front üçin”, “Hemme zat ýeňiş üçin” diýen şygar bolýar. Watan goragyna aýaga galýar.

Uruş ýyllarynda türkmen mekdepleri kyn hem agyr şertlerde işleýär. Mekdep mugallymlarynyň köpüsi fronta gidýär. Olaryň ornuny mugallymçylyk tejribesi bolmadyk adamlar, hatda ýaňy ýedinji synpy gutaran ýaş oňlan-gyzlar çalyşýarlar. Mekdeplerde okuw kitaplary, okuw esbaplary ýetmezçilik edýär... Uruşdan öňki

parahatçylyk ýyllarynda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak boýunça öňde goýlan deslapky meseleler:

“1. Ýoakry synplar üçin edebiýatdan okuw maksatnamalaryny we okuw kitaplaryny neşir etmek,

2. Türkmen mekdepleri üçin beýannama ýygyndysyny çap etmek,

3. Türkmen mekdepleri üçin edebi okuwyň usulnamasyny neşir etmegi 1941-nji ýylyň meýilnamasyna goşmak” /45. №2-3 1941/ we başgalar uruş döwrüniň talaplaryna laýyk, täze, has wajyp wezipeler bilen çalşyrylýar. Uruş ýyllarynda edebiýat mugallymlary okuwçylara diňe “Men Watany söýýärim” diýdirmek bilen çäklenmän, ol sözüň hakyky manysynda aňly-düşünjelilik bilen Watany söýmegi hem ony gözüň göreji ýaly goramagy, gerek bolsa Watan üçin şirin janyňy-da gurban etmegi öwredip, olary joşgunly watançylyk ruhunda terbiýelemelidir. Bu möhüm meseleleri mugallym çeper eserleriň üsti bilen, türkmeniň ussat ýazyjy-şahyrlarynyň watançylyk, gahrymançylyk mana ýugrulan ajaýyp eserlerini okatmak, öwretmek bilen amala aşyrmalydy. Edebi maglumatlar-watançylyk mowzukdaky eserler, gahrymançylyk äheňler türkmen edebiýatynda köpdi. Olary saýlap almak, şol eserlerdäki joşgunly duýgulary okuwçylaryň aňyna ýetirmek zerurdy. Bu möhüm meselede edebiýaty okatmak usulnamasy özüniň dürli usullary we tärleri bilen mugallymlara usuly ýolgörkezmeler berýär.

Ikinji jahan urşunyň gazaply ýyllarynda edebiýat mugallymlary öz sapaklarynda we sapakdan daşary işlerinde çeper edebiýatyň terbiýejilik güýjünden erjellik bilen peýdalanýarlar. Şeýle mugallymlaryň hatarynda Rejepgül Uhulowany (Sarahys etrabyndaky 6-njy mekdepden, Zähmet Gahrymany, şol mekdebiň müdürü), Durdygül Çaryýarowany (Garabekewil etrabyňyň Lamma obasyndaky mekdepden), Güljemal Açyłowany (Aşgabat şäherindäki 20-nji mekdepden, Dil we edebiýat ylymlarynyň kandidaty), Abdyweli Gudratyllaýewi (Tejen etrabyndan, Türkmenistanyň at gazanan mekdep mugallymy), Tagan Ataýanowy (Baýramaly etrabyňyň “Azat” obasyndaky mekdepden, Türkmenistanyň at gazanan mekdep mugallymy), Gurban Ataýewi (Aşgabat etrabyndaky 4-nji mekdepden, Dil we edebiýat

lymlarynyň kandidaty), Seýitmämmet Mämmetnazarowy (Bereket etrabyndan, Türkmenistanyň at gazanan mekdep mugallymy) we başgaly görkezmek bolar. Bular-şol wagtdaky ýaş mugallymlar okadýan, öwredýän çeper eserlerindäki watançylyk, gahrymançylyk, dostluk, ynsanperwerlik manylary okuwçylaryň aňyna mümkingadar çuň ýetirmäge, olary hakyky watançylar ruhunda terbiýelemäge çalşypdyrlar.

Uruş ýyllarynda türkmen mekdeplerinde edebiýatdan okuw maksatnamalary we okuw kitaplary hökmünde, esasan, uruşdan öňki çap edilen maksatnamalar, okuw kitaplary (diňe edebiýatdan okuw kitaplary-V synp üçin üç /1941, 1943, 1944/, VI synp üçin iki /1941, 1943/, VII synp üçin bir /1941/ gezek täzeden neşir edilipdir) ulanylypdyr.

Uruş ýyllarynda edebiýatdan okuw maksatnamalaryna käbir üýtgetmeler girizilipdir. Okuw maksatnamalaryna türkmen halk döredijiliginiň we ussat şahyrlaryň harby-gahrymançylyk, watançylyk mowzudaky eserleri goşulýar. Şol üýtgetmeler esasynda okuw maksatnamalarynda harby-watançylyk mowzuk esasy orna geçýär.

Edebiýat sapaklarynda we sapakdan daşary işlerde halkyň, Watanyň gahrymançylykly geçmişi, söýgüli Watany goramak, mertlik, batyrlık baradaky eserler çuňňur derňemek bilen okuwçylar watançylyk ruhunda terbiýelenilýär, olar beýik ýeňşe ruhlandyrylar. Edebiýat mugallymlarynyň haýyn duşmana garşy söweş meýdanlarynda Sowet Goşunynyň görkezýän gahrymançylygy, zähmet adamlarynyň tyldaky edermençilikleri, Watan goragyna berýän kömekleri baradaky düşündirişleri okuwçylarda Gahryman halka, Watana gyzgyn söýgi, faşistlere ýigrenç duýdusyny döredýärdi.

Urşuň gazaply gidip duran ýyllarynda ýaşlary aýratyn hem ýetginjek oglanlary halklarymyzyň duşmana garşy öňki döwürlerde nähili söweşendigi, watana gyzgyn söýginiň, mertligiň, dostlugyň, agzybirligiň halk nähili ýeňişlere göterendigi gyzyklandyryardy. Okuwçylar uruş barada mugallyma dürli soraglar berýär ekenler. Şol soraglar uruş ýyllarynyň okuwçylarynyň bilesigelijiliginiň ýokary bolandygyny aňladýar.

Harby mowzukdaky kitaplar-“Görogly”, “Çapaýew” we başgalar okuwçylaryň hemişe ýanyoldaşlary bolupdyr.

Gazaply uruş döwrüniň, okuwçylaryň ýokary isleg we talaplaryny kanagatlandyrmak, edebiýat sapaklaryny uruş döwrüniň durmuşyna has ýakynlaşdyrmak, döwür bilen berk baglanyşdyrmak meseleleri edebiýaty okatmagyň esasy talaplary hökmünde öňe çykýar. Edebiýat mugallymlarynyň köpüsi usulnamanyň talaplaryny durmuşa geçirmek ugrunda yhlas bilen zähmet çekýärler. Çeper eserleri derňänlerinde, aýratyn hem “Görogly” şadessanyndaky, ussat şahyrlar: Magtymgulynyň, Şabendäniň, Seýdiniň, Zeliliniň we beýlekileriň il-ýurdy söýmek, ony ýutrbasarlardan goramak, mertlik, batyrlyk, gaýduwsyzlyk, dosta wepalylyk ýaly pikirlerine üns berip, öz sapaklaryny halkyň geçmiş bilen berk baglanyşdyryp, okuwçylarda nemes faşistlerini kül-peekun etmeklige, biziň halkymyz beýik ýeňiş gazanjakdygyna berk ynamy terbiýelemäge çalyşypdyrlar. Mugallymlar bu möhüm işlerinde edebiýaty okatmagyň dürli usul we tärlerini örän işjeň ulanypdyrlar. Olar maksatnama maglumatlaryny meýilnamalaşdyrmak, sapakda täze mowzугy gowy we aýdyň düşündirmek, öwrenilenleri berkitmek we gaýtalamak, okuwçylara özbaşdak işlemegi öwretmek ýaly meselelere aýratyn üns beripdirler.

Edebiýat mugallymlary okuwçylary watançylyk ruhda terbiýelemekde edebi eserleri diňe dilden öwretmek bilen çäklenmän, okuwçylaryň edebiýatdan ýazuw işlerine-de üns beripdirler. Edebiýatdan ýazuw işleriniň dürli görnüşlerini (beýanname, dil we ýazuw düzmesi) geçiripdirler. Beýanname üçin ýazgylary Watanyň gahrymançylykly geçmişi, Watany goramak, mertlik, batyrlyk baradaky eserlerden düzme saýlap alypdyrlar. Watançylyk, harby-gahrymançylyk mowzuklary düzme ýazmak üçin hödörläpdirler. Meselem: Garabekewül etrabynyň Lamma obasyndaky mekdebiň edebiýat mugallymasy D.Žaryýarowa öz okuwçylaryna “Meniň Watana söýgim”, “Göroglynyň çeper keşbi”, “Aşgabat-Watanymyzyň ýüregi”, “Türkmen ýazyjy-şahyrlary Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda” diýen ýaly mowzuklarda düzme ýazdyrypdyr. Okuwçylaryň ýazan

düzmelerinde Watan, ony goramak, mertlik, dostluk ýaly ajaýyp duýgulary beýan edilipdir. Ýazuw işleriniň üsti bilen mugallym okuwçylaryň watançylyk duýgylaryny ýene bir gezek ösdüripdir.

Uruş ýyllarynda edebiýat mugallymlary sapakdan daşary işleriň hem dürli görnüşlerini geçiripdirler. Olar edebiýatdan sapakdan daşary okuwa üns berip, ony köpçülik-syýasy okuw berk baglanyşdyrypdyrlar. Okuwçylar bilen köpçülik gazet-žurnallarda çap edilýän harby-gahrymançylyk mowzukdaky goşgulary, hekaýalary, dürli maglumatlary okapdyrlar. Halk şahyry Ata Salyhyň “Berk gaýtawul bereris”, “Watan bizi ar almaga çagyýar”, Durdy Gylyjyň “Bökdemän meni”, Aman Kekilowyň “Egri azar, dogry ozar”, “Watan” diýen goşgularyny we başga-da şular ýaly watançylyk manylara ýugrulan eserleri okapdyrlar, ýatdan öwrenipdirler. Okuwçylar şol goşgulary işçi-daýhanlar bilen duşuşyklarda labyzly okap beripdirler.

Uruş ýyllarynda mekdep okuwçylary diňe gowy okamak bilen çäklenmän, fronty gerekli zatlar bilen üpjün etmäge hem işjeň gatnaşypdyrlar. Olar söweşýän esgerlere sowgat, hat iberip, ýygy aragatnaşyk saklapdyrlar. Mary etrabyndaky 3-nji mekdebiň okuwçylaryna meýdanyndan şeýle mazmunly hat gelipdir:

“Gadyrly çagalara Gyzyň Goşun salamy. Çagalar, 1941-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 31-nde iberen sowgadyňyz üçin size çyn ýürekden sag bol aýdýaryn. Siziň sowgadyňyz we бүтін halkymyzyň iberýän sowgatlary bizi itlere garşy täze ýeňişlere ruhlandyrýar. Siziň sowgadyňyzy alan gijämiz, biziň gogun bölümimiz 3 sany ilatly obany nemes galtamanlaryndan azat etdi. Şol gije 300-den hem köpräk faşistik ýyrtyjylar biziň Ukraina ýerimizde özleriniň gabyrlaryny tapdylar, biz köp mukdarda uruş oljalaryny aldyk.

Çagalar “Siz tertipli, göreldeleli okuwçylar boluň. Okuwda we işde gazanan üstünligiňiz hakynda” maňa hat ýazarsyňyz diýip umyt edýärim. Men bolsa söweşlerdäki üstünliklerimiz barasynda size ýazaryn.

Çagalar, sag boluň! Hemme çagalara menden salam aýdyň.

Kapitan Aleksandr Petrowiç Starsow” (**Lelin** baýdagy, 6. 11. 1942).

Okuwçylar öz hatlary, sowgatlary bilen esgerleri goldapdyrlar, esgerler bolsa ýalkymly salam hatlary bilen okuwçylary ruhlandyrypdyrlar. Uruşdan gelýän şeýle hatlar okuwçylaryň watançylyk duýgylaryny has ösdüripdir.

Edebiýat mugallymlary mekdepde edebiýat, sahna, saz we şuňa meňzeş gurnaklaryň işlerini geçirmeklige hem işjeň gatnaşypdyrlar. Olar gurnaklara mümkingadar köpräk okuwçy çekmek, gurnak işlerini wagtly-wagtynda durmuşyň talabyna laýyk geçirmäge çalyşypdyrlar. Meselem, 1941-1942-nji okuw ýylynda Boldumsaz etrabyň “Birleşik” daýhan birleşmesindäki doly däl orta mekdepde edebiýat gurnagyna 21 okuwçy, sahna gurnagyna 29 okuwçy, saz gurnagyna 28 okuwçy gatnaşypdyr. Edebiýat gurnagynyň agzalary “Görogly”, “Saýatly-Hemra”, “Kapitan gyzy” diýen ýaly eserleri öwrenipdirler. Sahna gurnagynyň agzalary “Marşal Budýonnynyň çagalygy”, “Partizanyň gyzy”, “Gyzyl Goşun”, “Anna” /24. f.377. op.3. d.190. l.9/ diýen ýaly sahna eserleri sahnalaşdyryp, okuwçylara, daýhanlara görkezipdirler.

Edebiýaty okatmak boýunça uruş ýyllarynda usuly maglumatlar ýeterlik çap edilmändir. Diňe uruşň ön ýanynda G.I.Bekmetowyň “Gaýybanaçy ene dili boýunça özbaşdak nähili işlemeli”, “Ene dili we edbiýatdan barlag synagyny nähili geçirmeli”, “Ene dili we edebiýat boýunça soramaklygyň usuly” /45. №2-3,4. 1941/ diýen ýaly makalalary bolýmasy, şol mesele boýunça ýörite ýazylyp, çapdan çykan makala ýok. Şoňa görä edebiýat mugallymlary öz işlerinde, esasan, uruşdan öňki çap edilen usuly maglumatlardan hem-de usuly birleşmeleriniň maslahatlarynda, gysga wagtlaýyn okuwlarda berlen görkezmelerden peýdalanydylar.

Magaryf halk komissarlygy we onuň etrap hem-de şäherlerdäki guramalary, Mugallymlary kämilleşdiriş instituty tarapyndan tomos, gyş we ýaz rugsatlary döwründe geçirilen okuwlarda, usuly birleşmelerde her bir dersi okatmak hem-de dürli meseleler ara alnyp maslahatlaşylyp durlupdyr. Ine, 1941-1942-nji okuw ýylynda Mary obasyndaky usuly birleşmäniň bir ýygynynda:

“a) Maksatnama maglumatlaryny meýilnamalaşdyrmak hakynda,

b) her bir dersi okatmagy faşistik Germaniýa garşy Beýik Watançylyk urşy

bilen baglamak hakynda,

w) ýaş mugallymlara usuly kömek bermegi guramak barada” /24. f.377. op.3.

d.191. 1.56/ diýen ýaly usuly meseleler ara alnyp maslahatlaşylanda, edebiýat mugallymlary hem özlerine degişli usuly görkezmeleri alypdyrlar.

Emma uruş ýyllarynda mekdeplerde ähli okuw dersleri bilen bir hatarda edebiýatyň okadylyş derejesi hem döwrüň talabyndan has pes bolupdyr. Uruş ýyllarynda mekdeplerde okadylyşynyň hil taýdan has gowşandygyny nazara alyp, SSSR Halk Komissarlar Soweti 1944-nji ýylyň Oguz aýynyň 21-nde “Mekdepde okatmagyň hilini gowulandyrmak boýunça çäreler hakynda” diýen Kararyny kabul edýär. Bu taryhy karar mekdepleriň okuw-terbiýeçilik işlerindäki, şonuň ýaly-da edebiýaty okatmakda goýberilýän kemçilikleri ýok etmäge ýolgörkezme bolýar. Türkmenistan Magaryf halk komissarlygy bu taryhy kardaky görkezmeleri durmuşa geçirmek, okatmagyň hilini düýpgöter gowulandyrmak barada dürli çäreler belleýär. Mugallymlaryň syýasy taýýarlyklaryny, iş hünärlerini ýokarlandyrmak, okuw-terbiýeçilik iplerindäki kemçilikleri ýok etmeklige Magaryf halk Komissarlygy derwaýys girişýär we bu meselede ähli tagallalary edýär. Bu taryhy Karar esasynda 1944-1945-nji okuw ýylynda mekdepleriň X synplarynda hem-de IV hem VII synplarynda gutardyş synaglary geçirmek girizilýär. Mekdepleriň gutardyş synplarynda türkmen dilinden we edebiýatdan synaglaryň girizilmegi bilen mugallymlar bu dersleriň okadylyşyny gowulandyrmaga, her bir sapagy-mowzugy taýýarlykly geçirmäge, maglumatlary okuwçylara düýpli öwretmäge, geçilenleri gaýtalamaga, ýazuw işleriniň dürli görnüşlerini wagtly-wagtynda geçirip durmaga çalsyp başlaýarlar.

Ikinji jahan urşy ýllarynda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmaklyk harby döwür bilen baglanyşykly gadam basýar.

5.Uruşdan soňky parahatçylyk ýyllarynda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak usulnamasy (1946-1990).

Ikinji jahan urşy gutarandan soň, urşuň ýetiren zyýanlaryny ýok etmek, halk hojalygynda, syýasy-medeni durmuşda yza galaklygy, şonuň ýaly-da mekdeplerde okuw-terbiýeçilik işlerinde derwaýys çäreler görülýär. Halk kopçüligini terbiýelemekde örän ähmiýetli bolan çeper edebiýatyň, okuw-terbiýeçilik işlerini parahatçylyk döwründe laýyk ösdürmekde mekdepleriň önünde täze hem örän jogapkärli wezipeler goýlup, olaryň öz işlerini döwlet bähbitleri bilen berk baglanyşdyrmaga çagyrylýar.

Türkmenistanyň Magaryf guramalary 1947-1948-nji okuw ýylynda öz işlerinde käbir üstünlikler gazanýarlar. Mekdeplerde okuw-terbiýeçilik işleri, okuw esbaplary mugallymlar bilen üpjünçiligi has gowulaşýar. Meselem, 1948-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 15-inde Türkmenistanyň mekdeplerinde işleýän 1936 mugallymyň 433-si ýokary bilimli ekeni. Olaryň 205-si V-VIII synplarda, 206-sy hem VIII-X synplarda okadýardy. Mugallymlaryň sany bolsa ýylsaýyn köpeliýär /24.f.377.op.3.d.251.1.24, 40, 42/.

Uruşdan soňky ýyllarda türkmen mekdeplerine 1949-1950-nji okuw ýylyndan başlap, hökmany ýediýyllyk okuwyň girizilmegi bilen mekdepleriň, okuwçylaryň sany köpeliýär, şonuň bilen türkmen halkynyň medeni derejesi öňkiden hem ösüp ugraýar.

Uruşdan soňky ýyllarda Türkmenistanyň Magaryf ministrliги hem onuň ýerli guramalary mugallymlaryň bilim derejelerini ýokarlandyrmak barada has içgin aladalanýarlar.

Uruşdan soňky, aýratyn hem 50-nji ýyllarda Türkmenistanda halk magaryfynyň gülläp ösmegine Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň, Türkmen döwlet uniwersitetiniň, Mekdepler ylmy-barlag institutynyň döredilmegi /1954/ uly täsir edýär. Mekdepler täze okuw jaýlary, dürli esbaplar, ýokary hünärli mugallymlar, okuw maksatnamalary, okuw kitaplary, okuw esbaplary bilen üpjün edilýär. Okuw-terbiýeçilik işlerini düýpgöter gowulandyrmaga ähli mümkinçilikler döredilýär.

Parahatçylyk ýollarynda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak usulnamasy hem öz başyndan çylşyrymly wakalary geçirýär. Ol ösýär, mäkämleşýär hem belli derejede kämilleşýär. Edebiýaty okatmak usulnamasy çeper edebiýatyň üsti bilen okuwçylary ynsanperwerlik ruhunda terbiýelemekde edebiýat mugallymlaryna dürli usullary we tärleri salgy berýär.

Okuw maksatnamalary. Uruşdan soňky ýyllarda dürli meseleler barada bolan taryhy kararlar, I.W.Staliniň şahsyýet kulty we ş.m. bilen baglanyşykly türkmen mekdepleri üçin edebiýatdan okuw maksatnamalary 1948-nji ýyldan başlap, tä 1990-njy ýyllara çenli dürli üýtgeşmelere sezewar edilýär.

Uruşdan soňky ýyllarda türkmen mekdepleriniň V-VII synplary üçin edebiýatdan okuw maksatnamasy 1946-njy ýylda ilkinji gezek neşir edilýär /31/. Türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmakda uruş ýyllarynda goýberlen kemçilikleri düzetmäge, V-VII synplarda edebi okuwy belli tertibe salmaga, okadylyş usullaryny kämilleşdirmäge kömek edýär. Bu maksatnama iki bölümden ybarat edilip düzülipdir:

“1. Edebiýat maksatnamasyna düşündiriş haty. Munda V-VII synplarda edebi okuwyň maksatlary kesgitlenýär, onuň VIII-X synplarda edebiýat taryhynyň okadylyşyndan aýratynlyklary düşündirilýär: “Orta mekdebiň 5, 6 we 7-nji synplarynda edebiýat işlerine diňe edebi okaş /çteniýe/ diýip garamaly... 8-10-njy synplarda edebiýat taryhynyň sistematik kursy geçirilýär... 5-7-nji synplarda edebiýatdan okatmak işi, nusgalyk we häzirki döwür edebiýatynyň iň ýagşy eserleriniň mazmunyny öwrenmegi öz önünde esasy wezipe edip goýýar” /46.32/. Maksatnamanyň düşündiriş hatynda “Edebi okaşyň wezipeleri”, “Edebi okaşyň usullary”, “Ýazuw işleriniň hilleri”, “Edebiýat nazarýetinden maglumatlar” diýen sözbaşylarda, anyk çeper eserleriň mysalynda mugallymlar üçin usuly maglumatlar berilýär.

2. Edebiýat maksatnamasy. Onda türkmen edebiýatyndan öwrenilmeli edebi maglumatlar taryhy yzygiderli, her synp boýunça aýratynlykda bölünip berilýär hem-de olara degişli talaplar görkezilýär.

Maksatnama her synp boýunça sapakda öwrenilmeli edebi eserleriň yzyndan okuwçylar üçin synpdan daşary okamaly çeper eserleriň-kitaplaryň, mugallymlar üçin peýdalanmaly maglumatlaryň sanawy hem berilýär.

Türkmen mekdepleriniň V-VII synplary üçin edebi okuw boýunça okuw maksatnamasyna her ýylda dürli üýtgeşmeler girizilýär: edebi eserler, ýazyjy-şahyrlar çalşyrylyp, üýtgedip durulýar.

Uruşdan soňky ýyllarda türkmen orta mekdepleriniň VIII-X synplary üçin edebiýatdan okuw maksatnamasy 1946-njy ýylda neşir edilýär. Munuň özi edebiýaty okatmagyň taryhynda ýokary synplar üçin neşir edilen ilkinji okuw maksatnamasydyr. Ony B.Garryýew bilen N.Aşyrow düzüpdir. VIII-X synplar üçin düzülen bu edebiýat maksatnamasy türkmen edebiýatynyň ösüş taryhyny okuwçylara giňden öwretmegi maksat edipdir. Türkmenistanyň Magaryf ministrligi 1952-nji ýylyň Magtmguly-Oguz aýlarynda orta mekdepleriň VIII-X synplary üçin edebiýatdan okuw maksatnamalaryny mugallymlar arasynda giňden ara alyp maslahatlaşmagy guraýar. Türkmenistanyň öňde baryjy mugallymlarynyň maslahatlaryny nazara alyp, VIII-X synplar üçin edebiýatdan täze okuw maksatnamalaryny düzmekligi bolsa Türkmen döwlet uniwersitetine edebiýat kafedrasynyň aspirantlary B.Şamyrowa, N.Çaryýewe, O.Ýazymowa tabşyrýar.

VIII-X synplar üçin täze düzülen edebiýat maksatnamasy Magaryf ministrligi tarapyndan tassyklanyp, 1953-nji ýylda neşir edilýär hem mekdeplere iberilýär. Bu maksatnamanyň gurluşy, düzülişi öňki maksatnamalardan tapawutlanýar. Muny maksatnamanyň “Düşündiriş hatynda”:

“Türkmen orta mekdepleriniň VIII, IX we X synplarynda türkmen edebiýatynyň taryhy gysgaça okadylýar hem-de VIII synpdan halk döredijiliginiň dürli görnüşleri boýunça maglumat berilýär.

Öňde baryjy rus we Günbatar Ýewropa edebiýatynyň görnükli wekilleriniň käbirleriniň döredijiligi bilen VIII, IX synp okuwçylary tanyş edilýär” /32.1/.

Maksatnamanyň “Düşündiriş hatynda” VIII-X synplarda gysgaça edebiýat taryhyny geçmek üçin mugallymlara edebiýat taryhy hem nazaryýeti boýunça geçirilmeli okuwlar, edebi eserleriň dili, edebiýatdan ýazuw işleri hem sapakdan daşary işler barada usuly görkezmeler berilýär.

1954-nji ýylyň Gurbansoltan aýynyň 29-nda Magaryf ministrligi tarapyndan tassyklanan täze edebiýat maksatnamasy soňky ýyllarda az-kem üýtgeşme girizmek bilen birnäçe gezek neşir edilýär.

Türkmen mekdepleriniň VIII-X synplary üçin edebiýat maksatnamalary her ýyl dürli häsiýetde bolan üýtgeşmeler girizilmek bilen ýylsaýyn kämilleşmegi başyndan geçiripdir.

Okuw kitaplary. Uruşdan soňky ýyllarda türkmen mekdepleri üçin edebiýatdan okuw kitaplary, gollanmalary (hrestomatiýalary) döretmekde Magaryf ministrligi yzygiderli hem çynlakaý aladalanýar. Bu işe tanyml edebiýatçylary, alymääry hem tejribeli mugallymlary köpräk çekmäge çalyşýar. Magaryf ministrligi türkmen mekdepleri üçin edebiýatdan durnukly okuw, kitaplaryny düzmek barada birnäçe gezek seçgi (konkurs) hem yglan edýär.

Seçgi bilen saýlanan okuw kitaplarynda türkmen edebiýatynyň gysgaça taryhy-türkmen halk döredijiligi, gadymy edebiýat, türkmen nusgalyk edebiýaty, türkmen sowet edebiýatynyň döreýşi we ösüşi, doganlyk halklaryň edebiýaty... maksatnama laýyklykda beýan edilýär. Ýokary synp okuwçylary bu edebiýatdan okuw kitaplaryny okamak bilen türkmen edebiýatynyň geçmişi hem häzirki ýagdaýyny öwrenýärler, doganlyk halklaryň edebiýatynyň nusgalary bilen tanyş bolýarlar. Çeper edebiýatyň taryhlygyna, synplygyna, halkylygyna göz ýetirýärler. Ýazyjy-şahyrlaýň ömür hem döredijilik ýollary bilen tanyşýarlar. Çeper eseriň derňewinde oňa mahsus görnüş, mazmun, keşp, dil, gurluş barada düşünje alýarlar.

Usuly işler. Beýik uruşdan soňky ýyllarda türkmen mekdeplerinde okuw-terbiýeçilik işleriniň hilini gowulandyrmak, edebiýaty okatmak usullaryny kämilleşdirmek esasy meseleleriň biri bolýar. Şol ýyllarda Türkmenistanyň orta mekdeplerinde türkmen edebiýatyny okatmakda dürli üýtgeşmeler bolup geçýär.

Türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamalary, okuw kitaplary yzygiderli üýtgäp, täzelenip durýar.

Bu ýyllarda mekdepde türkmen edebiýatyny okatmak barada köp işler ýazylýar. Edebiýaty okatmak usulnamasy bilen meşgullanyp, ilkinji dürli ylmy-usuly işler ýazan alym Nagym Aşyrowdyr (1909-1993). Ol birtopar ylmy-usuly makalalar bilen birlikde 1947 we 1950-nji ýyllarda “Edebi okuwyň usulnamasy” diýen kitabyňy neşir etdirýär. Onuň bu kitaby ençeme ýyllar mugallymlar üçin usuly gollanma bolup hyzmat edýär. Bu “Edebi okuwyň usulnamasy” mugallymlara usuly kömek beriji: “Edebi okuw”, “Sapagy guramak”, “Giriş okuwy”, “Ýazuw işleri”, “Synpdan daşary işler”, “Mugallymyň iş meýilnamasy”... diýen ýaly bölümlerden ybarat.

1954-nji ýylda Aşgabatda ilki “Mugallymlar ylmy-barlag instituty”, soňra “Pedagogik ylmlaryň ylmy-barlag instituty” açylýar. Bu institutyň “türkmen dilini we edebiýatyny okatmak” bölüminiň ylmy işgärleri mekdepde türkmen edebiýatyny okatmagyň usulnamasy bilen ýörite meşgullanýarlar. Ýyllar dowamynda öňdebaryjy mugallymlaryň iş tejribelerini öwrenýärler, synag işlerini geçirýärler. Şeýlelikde mekdepde türkmen edebiýatyny okatmak barada birtopar ylmy-usuly gollanmalar, dissertasiýalar taýýarlanylýar, neşir edilip mugallymlara ýetirilýär. Bu ýyllarda ylmy-usuly işleriň in ulularynyň we ähmiýetlileriniň biri “Edebiýaty okatmak usulnamasydyr” (1964, O.Ýazymow, A.Myratdurdyýew). Onda türkmen mekdepleriniň V-XI synplarynda edebiýaty okatmak meseleleri boýunça mugallymlara trjibede synalyp görülen usullar, tärler hödürlenýär. Ol usulnama ençeme ýyllar mugallymlara usuly gollanma boldy.

Bu ýyllarda mekdeplerde türkmen edebiýatyny okatmak işleri, esasan, ýola goýulýar. Türkmenistanyň ýokary okuw jaýlarynda “Edebiýaty okatmak usulnamasy” ýörite okuw dersi hökmünde 1945-nji ýyldan okadylmaga başlanýar.

70-80-nji ýyllarda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak, ýörite ylmy-barlag işleri ýerine ýetirilýär. A.Myratdurdyýew “Mekdepde Ata Gowşudyň ömrüni we döredijiligini öwrenmek”

/1975/, O.Ýazymow “X klasda Mollamurtyň ömrüni we döredijiligini öwrenmek” /1975/ diýen mowzukda ylmy-usuly işleri ýazýarlar. Bu işler edebiýaty okatmak işlerini kämilleşdirmek, aýry-aýry ýazyjy-şahyrlaryň ömrüni we döredijiligini häzirki zaman talaplaryna laýyk öwretmeklige bagyşlanýar. Olarda çeper eseri labyzly okamagy, derňemegi öwretmegiň synagdan geçen nusgalary berilýär. Ýazyjynyň ömrüni we döredijiligini öwrenmek boýunça sapakdan daşary okuw, okyjylar maslahatlaryny, edebi-çeperçilik agşamlary barada usuly görkezmeler şol döwrüň talaplaryna, esasan, laýyk gelýär. Şol ýyllarda döredilen ylmy-usuly işleriň, ylmy-barlaglaryň biri O.Ýazymowyň “Edebiýaty okatmak usulnamasynyň esaslary hakynda” /1975/ diýen işidir. Onda çeper edebiýatyň mekdepe okuw dersi hökmünde döreýiş we ösüş taryhy, ylmy-usuly esaslary hem-de ýazyjy-şahyrlaryň ömri we döredijiligini öwrenmegiň, umuman edebiýaty okatmagyň usul we tärleri barada ylmy-usuly maglumatlar berilýär.

60-njy we 80-nji ýyllarda Respublikan we welaýat mugallymlary kämilleşdiriş institutlarynyň türkmen dili we edebiýat bölümleriniň usulçylary, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň mugallymlary tarapyndan respublikanyň tanymal edebiýat mugallymlarynyň iş tejribeleri öwrenilip, olar aýratyn ýygyny, kitapça /87, 119, 130, 132, 165, 167/ görnüşinde çap edilýär. Olarda mugallymlaryň türkmen edebiýaty boýunça her bir sapagy we sapakdan daşary işleri okuwçylara düşnükli, täsirli, gyzykly we dürli serişdeleri işjeň ulanmak bilen geçirijileri, edebiýaty okatmagyň netijeliligini ýokarlandyrmak, sapagy täzeçe guramak, terbiýeçilik işini-okuwçylaryň watançylyk we ahlak duýgularyny ösdürmek barada iş tejribeleri beýan edilýär.

Bu döwürde mekdep mugallymlary we okuwçylary üçin edebiýaty öwrenmegiň möhüm meseleleri boýunça sapakda we sapakdan daşary işlerde peýdalanar ýaly birtopar gollanma, suratlar, albom, mekdep sergisi /108, 109, 115/ we ş.m. çap edilýär. Bu goşmaça maglumatlar mugallymyň edebiýat sapagyny we sapakdan daşary geçirýän işlerini talaba laýyk guramagyna

belli derejede ýolgörkezme, kömek berýär. Okuwçylaryň edebiýat taryhy we nazaryýeti çeper esere düşünmek we ony özbaşdak işlemek, öz pikirlerini dilden we ýazuw üsti bilen beýan etmek endiklerini ösdürmäge ýardam edýär.

Bu döwürde mekdepe türkmen edebiýatyny okatmak boýunça Pedagogik ylmylaryň ylmy-barlag instituty mekdepleriniň, ýokary okuw jaýlarynyň öňde baryjy mugallymlary bilen birlikde ylmy-tejribe maslahatlary, söhbetdeşlikleri yzygiderli geçirip durýar. Bu çäreler mugallymlary täzeçe işlemäge, ýazyjy-şahyryň döredijiligine çuňňur göz ýetirip, çeper eserleriň üsti bilen okuw-terbiýeçilik işlerini has netijeli guramak üçin täsirli usul hem tärleri öwrenmäge gönükdirýär.

6. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Altyn eýýamynda mekdepe türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň ösüşi

Merhemetli Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň başda durmagy, gös-göni onuň paýhasly ýolbaşçylygy bilen türkmen halky 1991-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 27-nde Garaşsyz döwlet boldy. Türkmeniň durmuşynda täze döwür başlandy.

Türkmen halky ilkinji gezek 1992-nji ýylyň Oguz aýynyň 21-inde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşyny özüne Prezident saýlady. Ony 1999-njy ýylyň Bitaraplyk aýynyň 28-inde Halk maslahatynda hemişelik Prezident saýlady.

Türkmenistanyň ilkinji hem Ömürlük Prezidenti Saparmyrat Ataýewiç Nyýazow /19.02.1940/ -Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy /1.10.1993/ türkmen halkynyň hemmetaraplaýyn ösmegi barada birtopar taryhy Kararlar çykardy:

1. Türkmenistanda Dil hakynda Kanun /24.05.1990/ kabul edildi. Türkmen dili Türkmenistanyň Döwlet dili boldy.
2. Türkmenistanyň Kanstitusiýasy-esasy Kanuny /18.05.1992/ kabul edildi.
3. Döwlet nyşanlary:

a) Türkmenistanyň Döwlet baýdagy, Tugrasy (Gerbi) /19.02.1992/. Baýdaga

zeýýtun pudagy /29.01.1997/ goşuldy, oňa üýtgeşme /14.02.2000/,

Türkmenistanyň Döwlet baýdagy hakynda Kanun /24.01.2001/ kabul edildi.

Döwlet Tugrasyna üýtgeşme barada Kanun /27.11.2000/ çykarylýar.

b) Watançylyk Kasam /24.04.1994/, oňa üýtgeşme /7.08.1999/ girizilýär.

ç) Prezidentiň Baýdagy-Tugy /27.09.1996/, Türkmen Döwletiniň tугy /25.08.2003/ Perman.

d) Türkmenistanyň Döwlet Senasy /27.09.1996/ aýdylýp başlanýar.

4. Türkmenistanyň Täze elipbiýi (30 harp) barada Perman /12.04.1993/ kabul edildi. Türkmen Milli elipbiýini kämilleşdirmek barada Karar /10.01.2000/ çykaryldy.

5. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy “Täze bilim” syýasatyny /3.05.1993/ yglan edýär.

6. Türkmenistanda Bilim hakynda Kanun /1.10.1993/ kabul edilýär.

7. Galkynyş, agzybirlik we Magtymguly Pyragynyň şygryýet günü (her ýylyň Magtymguly aýynyň 18-i) barada Karar /17.04.1999/ kabul edilýär.

8. Türkmenistanyň orta mekdepleriniň 9 ýyllyk okuwa geçmegini tamamlamak hakynda Karar /26.08.1999/ kabul edilýär.

9. Türkmeniň Mukaddes Ruhnamasy dünýä inýär /12.09.2001/. Mukaddes Ruhnama 5 bölümden ybarat:

1. Türkmen.

2. Türkmeniň ýoly.

3. Türkmen milleti.

4. Türkmeniň döwleti.

5. Türkmeniň Altyn asyrynyň ruhy dünýäsi.

Mukaddes Ruhnama – 406 sahypa.

Hormatly Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň kabul eden taryhy Kararlary, Kanunlary, Permanlary Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň ähli tarapdan, şonuň ýaly-da

türkmen taryhynyň, diliniň, edebiýatynyň we sungatynyň ösmegine giň ýol açýar.

Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Täze bilim” syýasaty, “Türkmenistanda Bilim hakynda Kanun” türkmen halkynyň sowatly, bilimli, bolmagyny täzeçe guramaga gönükdirýär.

Türkmenistanyň rta mekdepleri 9 ýyllyk mekdepler bolýar. Bilim syýasatynda mekdepler: “Sowat mekdebi” 4 ýyl, “Bilim mekdebi” 5 ýyl diýip bölünýär.

“Täze bilim” syýasaty esasynda Türkmenistanyň orta mekdeplerinde türkmen edebiýatyny okatmak meseleleri düýpli täzelenýär.

Türkmen edebiýatyndan täze okuw maksatnamalary, okuw kitaplary, ylmy-usuly gollanmalar döredilýär:

1. Türkmenistanyň orta mekdepleriniň IV-IX klaslary üçin türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasy (1993, 2000. Düzen Oraz Ýazymow) döredilýär.

Türkmen edebiýatyndan bu okuw maksatnamasy IV-VII synplarda edebi okuw, VIII-IX synplarda edebiýat taryhyny öwrenmek esasynda düzülip, onda türkmen edebiýatynyň döwrebap eserlerini, türkmen edebiýatynyň taryhyny, Halk, Watan, Beýik Türkmenbaşy baradaky çeper eserleri Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Atalyk okuw kitaplaryny okamak, öwrenmek belleniýär.

2. Türkmenistanyň orta mekdepleriniň IV-IX synplary üçin türkmen edebiýatyndan täze okuw kitaplary we gollanmalar (hrestomatiýalar) döredilýär.

3. Türkmenistanyň orta mekdepleriniň IV-IX synplary üçin türkmen dili we edebiýaty boýunça täze ýeke-täk talaplar we baha ölçegleri döredilýär (2000, 2003ý düzen Oraz Ýazymow). Onda orta mekdeplerde türkmen dilini we edebiýatyny okatmaktaky esasy talaplar we baha ölçegleri berilýär:

1. Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýşine esasy talaplar.

2. Türkmen dili we edebiýaty boýunça okuwçylaryň ýazuw işleri.

3. Türkmen dili we edebiýaty boýunça okuwçylaryň bilimlerine,

başarnyklaryna we endiklerine baha ölçegleri anyk bellendir.

4. Garşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň orta mekdeplerinde okuwçylara döwrebap edebi bilim berip, olary ýokary ahlak, joşgunly watançylyk ruhunda terbiýelemek, Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy wepaly ýaşlary ýetişdirmek barad birnäçe ylmy-usuly gollanmalar neşir edildi:

1.Ş.Haljanow. “Garaşsyzlyk pedagogikasy (1995).

2.Ş.Küllekow. “Türkmen edebiýaty sapaklarynda edebi-ülke maglumatlaryndan peýdalanmak (1993).

3.O.Ýazymow. “Edebiýaty okatmak usulnamasy” (1993).

4.O.Ýazymow. “Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy boýunça okuw

maksatnamasy” (1998).

5.O.Ýazymow. “Mekdepde Baýram hanyň ömri we döredijiligini öwretmek” (2000).

6.O.Ýazymow, Ş.Küllekow. “Orta mekdepleriň V-VI synlarynda türkmen

edebiýatyny okatmagyň usuly gollanmasy” (2004) we ş.m.

Türkmen mekdeplerinde edebiýatyň öwreniliş taryhy, görelde edebiýat mugallymlarynyň iş tejribeleri öwrenilip ýazylan “Edebiýaty okatmak usulnamasy” – bu ylmy-usuly gollanma mugallymlar we talyplar üçin döwrebap usuly gollanma boldy.

Edebiýaty okatmak usulnamasy ýedi bapdan ybarat:

1. Mekdepde türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň taryhy.

2. Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň esaslary hakynda.

3. Mekdepde türkmen edebiýatyny okatmak we öwretmek.

4. Türkmen edebiýaty nazarýetini öwretmek.

5. Okuwçylaryň sözleşiş dilini ösdürmek.

6. Türkmen edebiýatyndan sapakdan we mekdepden daşary işler.

7. Türkmen edebiýatynyň meşilnamalaşdyryş we enjamlaşdyryş işleri...

Türkmen edebiýatyny okatmagyň bu usulnamasynda mekdepde türkmen edebiýatyny okatmagyň we öwretmegiň dürli taraplary: çeper eserleri okatmak we öwretmek bilen okuwçylary joşgunly watançylyk-Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistana söýgi, Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy wepalylyk ruhunda terbiýelemegiň tejribede synagdan geçen ynamly usul tärleri beýan edilýär.

Garaşsyzlyk we baky Bitaraplyk döwründe mekdepde türkmen edebiýatyny täzeçe okatmak barada metbugatlarda hem köpsanly ylmy-usuly makalalar yzygiderli çap edilýär.

Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy boýunça düzülen täze okuw maksatnamasy (1998, 2001ý, düzen Oraz Ýazymow) Türkmenistanyň ýokary okuw mekdeplerine ýetirilýär. Bu okuw maksatnama ýokary okuw mekdeplerinde “Türkmen edebiýatyny okatmagyň usulnamasy” dersini okatmak boýunça ylmy-usuly gollanma bolýar.

Türkmen edebiýatyny okatmak taryhyna göz aýlanymyzda, biz onuň belli bir derejede tejribe toplandygyny görýäris. Ol özüniň ösüşinde doganlyk halklaryň edebiýaty okatmak usulnamasyna esaslanýar we olaryň doganlyk goldawyny alýar. Mekdepde çeper edebiýat döwrüň talaplaryna laýyk okadylanda, usulnamanyň täze meseleleri işlenende, öndebaryjy tejribeler öwrenilip, sanalyp göründe, özboluşly usuly pikirleri duýýarys. Bular, birinji nobatda dogry guramaga mugallyma ýakyndan kömek berer, ikinjiden bolsa, türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasyny azda-köpde baýlaşdyrar.

Mekdepde türkmen edebiýatyny okatmagyň geçen bu taryhy ýoly edebiýaty okatmak usulnamasyny täze ösüşlere tarap gönükdirýär.

II Bap

Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň esaslary hakynda

1. Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy we beýleki ylymlar.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy:

- **Ylym-bilim ata-babalaryň durmuş tejribesi, akyl-paýhas ölçeği bilen geçeni seljerip, döwrüni öwrenip, geljege nazar salmagynyň netijesidir.**

Hormatly Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnama kitaby bilen ruhlanan edebiýatçy terbiýeşynas alymlarymyz mekdepde türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň taryhyny, onuň ylmy esaslaryny düýpli öwrenmäge girişdiler.

Türkmenistanyň orta mekdeplerinde türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň esaslarynyň hertaraplaýyn aýdyňlaşdyrmak üçin, ilki bilen onuň ylham alan çeşmelerini onuň bilen gös-göni baglanyşykly hem berk aragatnaşykda bolan ylymlaryny ýwrenmek gerek.

Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy hem mekdepde beýleki okuw derslerini okatmagyň usulnamalary ýoly ýörite maksady, özboluşly borçlary yerine ýetirýär.

Çeper edebiýaty okatmagyň, öwretmegiň, okuwça edebi bilim hem terbiýe bermegiň esaslaryny, nazaryýetini, usul hem tärlerini öwredýän ylma edebiýaty okatmak usulnamasy diýilýär.

Türkmen edebiýaty okatmak usulnamasy orta mekdeplerde edebiýaty, çeper eserleri okatmagy we öwretmegi üç esasy amala aşyrmagy belleýär:

1. Düşündirişli okuw – I-III synplarda.
2. Edebi okuw – IV-VIII synplarda.

3. Edebiýat taryhy – VIII-IX synplarda.

Türkmen edebiýatyny okatmagyň, öwretmegiň bu esaslary özara biri-birleri bilen berk baglanyşýar. **Düşündirişli okuw:** I-II synplarda ýönekeý häsiýetde, III synpda bolsa edebi okuwa ýakynlaşýar.

Edebi okuw: IV-VI synplarda hakyky manysynda, VII synpda bolsa gitdigiçe giňelýär we okuwçylar edebiýat taryhyny öwretmäge taýýarlanýar.

Edebiýat taryhy: VIII-IX synplarda türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlary öwrenilýär.

Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň bu esaslarynyň her biriniň özüne mahsus maksady bar:

Düşündirişli okuw. Bu başlangyç I-III synplarda çeper eserleri, olardan bölekleri okamak, olaryň manysyna düşünmekdir.

Düşündirişli okuwyň maksady esere, onuň böleginiň manysyna dogry düşünmek, ony labyzly okamak, okalan eseriň ýa-da bölegiň manysyny ýüze çykarmak boýunça ilkinji endikleri öwretmekdir.

Edebi okuw. Bu IV-VII synplarda çeper eseri we eserden bölekleri okamak, öwrenmek diýmekdir. Edebi okuwyň maksady okuwçylara eseri okamagyň (düşündirişli, labyzly, çeper, öwez, köpçülik bolup...) üsti bilen edebi bilim bermek, olary eseriň manysy boýunça ahlak we gözellig taýdan terbiýelemek, dil we ýazuw sözleýşi ösdürmek, olarda çeper edebiýaty okamaga höwes döretmekdir.

Edebiýat taryhy. Bu VIII-IX synplarda türkmen edebiýatynyň taryhy eýýamlaryny yzygiderli öwrenmek diýmekdir. Türkmen edebiýatynyň taryhy eýýamlaryny öwrenmegiň maksady okuwçylara edebiýat taryhy we edebiýat ylmy boýunça edebi, taryhy bilim bermek, türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlaryny öwretmek, Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistana, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşa wepaly, ýokary ahlaky ýaşlary terbiýelemekdir. Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy terbiýeşynaslyk ylmynyň bir şahsy bolup, ol özüniň aýratyn maksatlary boýunça özbaşdak ylymdyr. Türkmen edebiýatyny okatmagyň usulnamasy IV-VII hem VIII-IX

synplarda edebi eseri öwrenmegiň özara aýratynlyklaryny, edebiýat sapaklaryny guramak, edebiýatdan sapakdan daşary işleri geçirmek usullaryny we tärlerini kesgitleýär. Çeper edebiýata söýgi döretmegi, okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmegi, gозzellik söýgüsini oýarmagy, okuw-terbiýeçilik işleri dogry ýola goýmagy öwredýär.

Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy mugallymyň çuňňur bilimli, hertaraplaýyn ylymly bolmagyny talap edýär. Edebiýat mugallymy öz dersini, onuň beýleki dersler bilen baglanyş esaslaryny düýpli bilmelidir.

Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy haýsy ylymlar bilen baglanyşýar?

Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň ylmy esaslaryny anyklamak **pelsepesi onuň akyl ýetirme we gозzellik ýaly bölümleri, terbiýeşynaslyk, aňşynaslyk, edebiýat ylmy we dil bilimi** ylymlary bilen gös-göni baglanyşykly çözülýär.

1. Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy hem ylym hökmünde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň we beýleki beýik danalaryň taglymatly esasynda gurulýar.

Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy ilki bilen Pelsepä esaslanýar. Ol çeper edebiýatyň üsti bilen okuwçylara hakykata göz ýetirmegi, biziň daş-töweregimizi gurşap alan durmuşa akyl ýetirmegi, Garaşsyz, baky Bitarap Diýarymyzy söýmegi, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy wepaly bolmagy, adama we adamzat jemgyýetiniň ösüşiniň ähli döwürlerine akyl ýetirmegi öwredýär.

Çeper edebiýat hakykata, durmuşa, dünä akyl ýetirme nukdaý nazaryndan ylym bilen bir hatarda durýar. Ylym gös-göni durmuşy öwrenmek bilen iş salyşýar, edebiýat bolsa wakalary, hadysalary, aýratyn adamlaryň häsiýetlerini, hereketlerini umumylaşdyrmak bilen durmuşy çeper keşpli suratlandyrýar. Magtymguly hem Mollanepes. Bularyň birinjisi XVIII asyrdaky, ikinjisi bolsa XIX asyrdaky ýaşapdyr. Bular öz döwürleriniň durmuş wakalaryna, adamlaryň gylyk-häsiýetlerine syn edip, olary görüp, öwrenip, olaryň biri-birine meňzeş taraplaryny tapyp, öz garaýyşlary boýunça, özleriçe çeper keşp, hakykaty beýan edýän şahyрана gahryman döredip, şolarda öz dünýägaraýyşlaryny

umumylaşdyrypdyrlar. Bu bolsa durmuşyň kada-kanunlaryna bap gelyär.

Çeper eseri okatmakda, öwretmekde hemişe gözellige uly orun berilmelidir. Edebi eser hemişe gözellig bilen baglanyşykly öwrenilmelidir. Çeper eseriň üsti bilen okuwçylarda gözellige düşünmek, gözellig duýgyny terbiýelemek mugallymyň mukaddes borjudyr. Okuwçynyň eseri okap, ondan gözellig lezzeti almagyny, ony gowy düşüňip, düýpli aňlamagyny terbiýelemegi mugallym eseri derňemegiň ähli basgançaklarynda üns merkezinde tutmalydyr. Ol IV-IX synp okuwçylaryna öz ýaşytdaşlary barada ýazylan eserleriň uly täsir edýändigini, VIII-IX synp okuwçylarynda bolsa, çeper eserdäki jemgyýetiň ösüşi bilen baglanyşykly dostluk, watançylyk we gahrymançylyk ýaly ahlak meseleleriniň has gyzyklanma döredýändigini hemişe ýadynda saklamalydyr.

Gözellig täsirleri eseriň manysyna düşünilýän pursatdan başlap, her bir eseriň gurluşy, çeper keşpleri dili we çeperçiligi derňelende has ösdürilmelidir. Okuwçy eseriň gahrymanynyň gylyk-häsiýetini, geçen durmuş ýoluny, hereketlerini diňe bir yzarlaman, onuň ykbalyna duýgudaşlyk etmegi, oňa düşüňip, ony aňyp, oňa baha bermelidir.

Edebi eser okalanda, öwrenilende, mugallym öz okuwçylarynyň ondan gözellig lezzeti alyşlaryna hemişe göz-gulak bolup, yzygiderli barlap, ony berkidip durmalydyr. Şonuň üçin okuwçylaryň gözellig garaýyşlary çeper eseri derňänlerinde, gahrymanlara baha berenlerinde, labyzly okanlarynda, ýygnaclarda, duşuşyklarda, maslahatlarda, nutuk ýa-da çykyş edenlerinde, dürli mowzukda döredijilikli düzme ýazanlarynda aýratyn nazara alynmalydyr.

2. Mekdepde edebiýaty okatmak usulnamasy hemişe terbiýeşynaslyk ylmyna esaslanýar.

Terbiýeşynaslyk ylmy edebiýaty okatmak usulnamasyna okuwçylarda ynsanperwer ahlagy terbiýelemek ýollaryny salgy berýär. Aýratyn hem, öwreniş esaslaryny kesgitleýändigini üçin ähmiýetlidir.

Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy terbiýeşynaslyk ylmynyň ahlak öwrediş bölüminiň

1. Yzygiderli bilim bermek.

2. Sapakda okuwçylaryň işseňligini gazanmak, özbaşdaklygyny ösdürmek.

3. Okatmagy terbiýe bilen baglanyşdyrmak.

4. Okuwçylaryň bilimlerini berkitmek.

5. Okatmagy durmuş, terbiýe bilen baglamak.

6. Her bir sapagy okuw-görkezme esbaply, dürli serişdeli okatmak we şuna meňzeş esaslaryna salgylanýar.

Ahlak öwrenişiniň ýokardaky ýaly esaslaryny berjaý etmekde edebiýat mugallymlarynyň uly mümkinçilikleri bar. Çeper edebiýat güýçli terbiýeçilik guraly. Çeper eserleriniň üsti bilen millionlarça ýaşlar joşgunly watançylyk, dostluk, gahrymançylyk ruhunda terbiýelendiler we terbiýelenýärler.

3. Türkmen edebiýatyny okatmagyň usulnamasy hemişe aňşynaslyk ylmyna-da esaslanýar. Çeper eser derňelende, eserdäki adam häsiýetlerine baha berlende, hemişe aňşynaslyk ylmyna esaslanýlar. Eserde gahrymanyň daşky görnüşi-keşbi, onuň adamlar bilen gatnaşykda gylyk-häsiýeti derňelende, aňşynaslyk has giň ulanylýar. Şonda mugallym okuwçylaryň ýaş aýratnylyklaryny nazara almalydyr.

Çeper eserlerde adam häsiýetleri, adam häsiýeti çeper keşpli suratlandyrylýar. Mugallym edebi eseri derňände aşratyn hem çeper keşpleri häsiýetlendirende, aňşynaslyk ylmyna salgylanýar. Meselem:

VI synpda “Görogly” şadessanyndan Göroglynyň keşbine häsiýetnama berlende: Görogly edermen, gaýratly ýigit. Onuň kyrk ýigidi bilen gatnaşygy. Göroglynyň Hüňkara garaýşy...

IX synpda Mollanepesiniň “Zöhre-Tahyr” dessanynyň baş gahrymany Zöhre häsiýetlendirilende: Zöhräniň daşky görnüşi-keşbi. Onuň gylyk-häsiýeti. Zöhräniň Tahyr, Garabatyr bilen gatnaşygy we şuna meňzeş gahrymanyň aňşynaslygy bilen baglanyşykly meseleler aýdyňlaşdyrylýar.

Adam keşbi (Görogly, Zöhre we başgalar) aňşynaslyk taýdan derňelende, esasan, gahrymanyň gujur-gaýratyna, gylyk-

häsiýetine, hereketlerine, şolaryň döreýiş, ýüze çykyş aýratynlyklaryna, gahrymanyň synpy çykyşyna, jemgyýetçilik ähmiýetine üns bermek gerek. Goşgular öwrenilende bolsa, aňşynaslyk çeşmeleri, esasan, gahrymanyň içki pikir-hyýallaryny, duýgy-düşünjeleriniň joşgunly aňladylyşyny ýüze çykarmak üsti bilen berjaý etmek bolar.

Aňşynaslyk ylmy mugallyma edebiýaty okadanda okuwçylaryň hut özlerini-de öwrenmäge, olary gyzyklandyran wakalary, keşpleri aýdyňlaşdyrmaga, olarda çeper edebiýata söýgi döretmäge we ony güýçlendirmäge, eseri duýguly aňlamaga ýardam edýär. Şonuň üçin edebiýat mugallymlary öz okuwçylarynyň ýaş hem aňşynas aýratynlyklaryny oňat öwrenip, ony işiň gidişinde hemişe nazarda tutmalydyr.

4. Edebiýaty okatmak usulnamasy dil bilimi has içgin arabaglanyşyklydyr. Sebäbi dil çeper edebiýatyň esasy özeni-serişdesi bolup durýar. Ýazyjy öz eserinde wakalary, hadysalary çeper söz arkaly suratlandyрмаýar, adam duýgularyny dil üsti bilen aňladýar.

Dil bilimi bilen edebiýaty okatmak usulnamasynyň arasyndaky baglanyşyk türkmen mekdeplerinde edebiýat okuw dersi /1939/ bolanyndan başlap, has aýdyň duýulýar.

Çeper edebiýatyň hem edebiýat ylmynyň ösmegi netijesinde soňky wagtlarda dil bilen edebiýatyň aragatnaşygy has aýdyňlaşýar. Edebiýat taryhy, edebi diliň taryhy, edebiýat nazaryýeti bularyň her biri öz hyzmatyny ýerine ýetirýär. Dil we edebiýat hemişe bir-biri bilen özara baglanyşykly. Grammatika kada-kanunlary öwrenilende, okuwçylaryň sözleýiş medeniýetini ösdürilende, köplenç wagtda çeper eserleriň mysalyna ýüzlenýär. Edebi eserleriň dili öwrenilende, diliň çeperçilik hyzmatyny ýerine ýetirişi, onuň aýratynlygy, ýazyjy-şahyrlaryň dil baýlygy, özboluşlylygy, derňelende we ş. m. dil bilimi kömege ýetişýär.

5. Edebiýaty okatmak usulnamasyna iň ýakyn ylmlaryň biri edebiýaty öwreniş ylmydyr. Edebiýaty öwreniş ylmy edebiýaty okatmak usulnamasyna sapakda okuwçylara nähili düşüňjeleri, adalgalary, nähili taryhy maglumatlary bermekligi, haýsy

döwürleri, haýsy ýazyjy-şahyrlary öwretmekligi ylmy taýdan esaslandyrmaga kömek berýär.

6. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Atalyk okuw kitaplary, edebiýat taryhy hem nazaryýet-bularyň hemmesi mekdepe edebiýaty okatmagy esaslandyryar, onuň ähli işleriniň mazmunyny kesgitleýär.

Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy özüniň maglumat esaslaryny edebiýat taryhyndan hem edebiýat nazaryýetinden alýar. Usulnama edebiýat taryhynyň nämelerine salgylanýar? Mekdepe türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy:

1. Türkmen edebiýatynyň taryhynyň ösüş döwürleriniň bölüniş ulgamy Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasynyň “Türkmeniň ruhy dünýäsi” bölümüne esaslanyp, şeýle bölünýär:

I. Oguz han Türkmen eýýamynyň edebiýaty (Biziň eýýamymyzdan öňki

V müňýyllykdan biziň eýýamymyzyň 650-nji ýyla çenli).

II. Gorkut ata Türkmen eýýamynyň edebiýaty (650-nji ýyldan IX asyr).

III. Görogly beg Türkmen eýýamynyň edebiýaty (X-XVI asyr).

IV. Magtymguly Pyragy eýýamynyň türkmen edebiýaty (XVII-XX asyr).

V. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Altyn eýýamyndaky türkmen edebiýaty (1991-nji ýyldan bäri).

Türkmen edebiýatynyň bu taryhy ösüş eýýamlary esasynda Türkmenistanyň orta mekdepleriniň IV-IX synlary üçin türkmen edebiýatyny okuw maksatnamalary düzülýär. VIII-IX synlarda türkmen edebiýatynyň taryhy edebi-taryhy esasynda gysgaça yzygiderlikde öwrenilýär.

2. Türkmen edebiýatynyň taryhynda ýazyjy-şahyrlar öz ýazan we döreden döwürleri boýunça belli bir tertip bilen öwrenilýär. Şonuň üçin edebiýatdan okuw maksatnamalarynda edebiýat döwürleri (gysgaça mowzuk), ýazyjy-şahyrlar, çeper hem

terbiýeçilik taýdan täsirli eserler saýlanýar hem olar okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna, bilim derejelerine laýyklykda synplar arasynda bölünende hökmany suratda türkmen edebiýatynyň taryhy eýýamlaryna salgylanýar. Meselem: türkmen orta mekdepleriniň VIII-IX synplary üçin türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasynda türkmen edebiýaty taryhy ösüş eýýamlary boýunça berilýär.

Türkmen edebiýatynyň taryhynyň yzygiderli, III-IX synplar arasynda bölünişi gös-göni edebiýaty öwreniş ylmy bilen baglanyşykda çözülýär.

7. Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamsy edebiýat nazaryýetine esaslanýar. Ol nazaryýetiň haýsy meselelerini esas edinýär? Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy edebiýat nazaryýetiniň köp meselelerine aýratyn hem onuň: a) halklyk we manylyk, b) mazmun bilen görnüş birligi, w) edebi ösüş, g) edebi akymlar we täzeçilik, d) edebiýatyň jemgyýetçilik-syýasy ähmiýeti we ş.m. möhüm meselelerine esaslanýar. Bular mekdepe edebiýatyň okadylyşyny ylmy nazaryýet taýdan dogry ýola goýmagy üpjün edýär.

2. Okuwçylaryň okamaly maglumatlar topary we edebiýaty öwrenmegiň yzygiderligi

Beýik Saparmyrat Türkmenbaýy:

- **Mekdeplerde edebiýatymyzyň öwrenilişine-de örän ykjam çemeleşeli. Bu meselede döwlet gözi bilen, ylmy göz bilen derňelen bolmaly.**

Mekdepe türkmen edebiýatyndan okalmaly, öwrenilmeli maglumatlar her bir zamanyň talaplaryna laýyk gelýän, okuw-terbiýeçilik taýdan ähmiýetli, okuwçylaryň bilim derejelerine hem ýaş aýratynlyklaryna laýyk bolan, many-çeperçilik taýdan ýokary hilli eserler bolmalydyr.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň orta synplarynda (I-IX synp) çeper eserler ýa-da olardan bölekler okalýar, öwrenilýär.

Şonda mugallym çeper eserleriň üsti bilen okuwçylary many-syýasy, ahlak hem gözellik taýdan terbiýelemek , olarda joşgunly watançylyk, gahrymançylyk, dostluk, Beýik Serdara wepalylyk duýgulary döretmek ýaly jogapkärli wezipeleri amala aşyrýar. Ýöne sapakda çeper eser ýa-da ondan bölek okalyş, öwreniliş usullary, tärleri boýunça synplar arasynda başga-başga:

1. Başlangyç I-III synplarda (düşündirişli okuw) 7-10 ýaşly çaga durmuşy, olary gyzyklandyrýan wakalar beýan edilýän eserler: mekdep, maşgala, ýyl pasyllary, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy, Garaşsyz, baky Bitarap Watan, tebigat barada türkmen ýazyjy-şahyrlaryň ýazan mähber taýdan kiçijik goýgulary, halk döredijiliginden akyl-terbiýe beriji nakyllar, matallar, ertekiler, şorta sözler... okalýar. Düşündirişli okuw başlangyç synp okuwçylaryň dünýägaraýyşlaryny-adam bilen baglanyşyp, okuwçylaryň baglanyşykly sözleýişini ösdürmäge hyzmat edýär.

2. Türkmen mekdepleriniň IV-VII synplarynda edebiýatyň başlangyçugry öwrenilýär.

a) IV-VI synplarda. Bu synplar çeper edebiýatyň ders hökmünde öwrenilip başlanýan ilkinji basgançagydyr. Bu synplarda okaýan okuwçylar hem 10-12 ýaşly çagalardyr. Şol ýaşdaky çagalar üçin edebi maglumatlar topary olaryň aňşynaslyk ösüşine, gözellik duýgularyna laýyk gelýän eserler bolup, olar ahlak öwrediş esasynda saýlanyp alynmalydyr.

IV-VI synp okuwçylaryny nähili eserler gyzyklandyrýar? Ilkinji nobatda bu ýaşdaky çagalary hut öz ýaşdaşlarynyň eden işleri, hereketleri beýan edilýän mazmunly eserler gyzyklandyrýar. Olary ýoldaşa, dosta wepaly, watançy, gahryman, batyr, gorkmazak, erjel, bilesigeliji, köp okap, hemme zady biljek bolýan häsiýetli çeper keşpler özüne çekýär. Şoňa görä bu synplar üçin çeper eserler topary çagalaryň durmuşy, dostluk, watan, Beýik Serdar, Watan, batyrlyk, mertlik, geçmiş we häzirki durmuş ýaly mowzuklarda bolup, okuwçylara many-syýasy hem ahlak terbiýesini bermek mümkin bolan eserler saýlanyp alynmalydyr. Oýlanyşykly saýlanan eserler okuw maksatnamasynda many-mowzuk baglanyşykda hem görnüş aýratynlyklary esasynda

toparlara bölünip berilmeli we sapakda-da şol yzygiderlikde öwrenilmelidir.

IV-VI synp okuwçylary üçin doly öwrenmeklige hödürlenýän maglumatlar toparynyň esasy bölegini türkmen ýazyjy-şahyrlarynyň many-çeperçilik taýdan ähmiýetli eserleri tutýar. Olaryň gahrymanlarynyň köpüsi şol synplaryň okuwçylary bilen ýaşdaş, batyr, gahryman, hüşgär, gorkmazak, joşgunly... oglan-gyzlar.

Bulardan başga-da edebiýatdan okuw maksatnamasynda her synp boýunça sapakdan daşary okamak üçin eserleriň sanawy hödürlenýär. Bu eserleri okuwçylar, mugallymyň barlap durmagynda, özbaşdak, sapakdan daşary wagtlarda okaýarlar. Ýerli ýagdaýlary nazara almak, mekdebiň, şäheriň, etrabyň kitaphanalarynyň kitap bilen üpjünçilik ýagdaýlaryny öwrenmek bilen şol sanawdaky eserleriň käbirini başga bir eser-täze neşir edilen ýa-da okuwçylary has gyzyklandyrýan, döredijilik ýazuw işlerini geçirmek üçin gerekli boljak eserler bilen çalşyrmak bolar. Esasy maksat okuwçylaryň okamaly, öwrenmeli maglumatlar toparynyň has giň hem dürlüçe bolmagyny gazanmakdyr.

b) VII synpda. Bu synp edebi okuw dersiniň esasy hem jemleýji başgançagydyr. Ony özleşdirip berjaý edýänler bolsa, esasan, 12-14 ýaşly okuwçylardyr. Bular IV-VI synp okuwçylaryndan ýaş, dünýägaraýyş, akyl hem düşüňjeleri... boýunça tapawutlanýarlar. Şoňa görä olar üçin edebi maglumatlar topary bu synpyň okuwçylaryny gyzyklandyrýan wakalar, hadysalar, gylyk-häsiýetler anyklanyp, şolara laýyk many-mazmunly, edebi-çeperçilik taýdan ýokary hilli eserler saýlanýar.

VII synp okuwçylaryny nämeler gyzyklandyrýar? Olary çeper eserlerdäki wakalaryň, hadysalaryň takyklygy, gahrymanlaryň gaýduwsyzlygy, adamlaryň özara gatnaşyklary, çeper keşpleriniň garşylykly häsiýetleri, olaryň çeper beýan ediliş tärleri gyzyklandyrýar. Mazmunly kyssa eserler, aýratyn hem şahyрана goşgular okuwçylaryň ünsüni çekýär. Okuwçylaryň edebiýata bolan höweslerini kanagatlandyrmak üçin iň manyly çeper düzülen eserleri saýlamagy, olardan gözellik lezzet almagy, goşgulary labyzly okap, ony duýgy bilen aňlamagy öwretmek,

şonuň bilen ýokary medeniýetli ýaşlary terbiýelemek mukaddes wezipedir.

VII synplarda okamaly, öwrenmeli eserler topary, edebi eserleriň many-mowzuk baglanyşygy hem görnüş aýratynlygy nazara alnyp, olar yzygiderli tertipde berilýär. Bu bolsa edebi okuw sapaklaryny has gyzykly hem täsirli geçmäge, şonuň bien bir hatarda okuwçylary türkmen edebiýatynyň taryhynyň gysgaça ulgamyny özleşdirmäge taýýarlamaga ýagdaý döredýär.

VII synp okuwçylaryň okamaly maglumatlar topary sapakdan daşary okamak üçin nusgalyk edebiýatymyzyň iň manyly, iň çeper eserlerini, Beýik Serdarymyzyň Atalyk okuw kitaplaryny hödürlemek bilen baýlaşdyrylýar.

Okuw programmasynda VII synp okuwçylaryna nazaryýetinden käbir çylşyrymly bolmadyk maglumatlary bermegi, olary yzygiderli suratda gaýtalap durmagy we edebiýat nazaryýetinden öwrenilenleri jemlemegi hem tertipleşdirmegi nazara almak örän ähmiýetlidir.

VII synp okuwçylaryna edebiýat sapaklarynda edebi-ylmy düşüňjeler bermek, birinjiden, olary syýasy taýdan terbiýelese, ikinjiden, ylmy maglumatlar bu synpda çeper eserleri yzygiderli okap öwrenmeklige ýardam edýär.

VII synp okuwçylarynyň dil we ýazuw sözleşişini ösdürmek, okan kitaplary, gören-eşiden zatlary, dostluk... barada hut öz garaýyşlary beýan edilýän düzmeler ýazmak ýaly işlerinden edeilýän talaplar öňki synplardaka garanda has çylşyrymlaşýar, öňki öwrenilenleri ösdüriji häsiýetde bolýar.

w) VIII-IX synplarda. Orta mekdebiň ýokary synplarynda okaýan okuwçylar, esasan, 15-16 ýaşly ýetginjek oglan we gyzlardan ybaratdyr. Olar aň-düşüňjeleri, dünýägaraýyşlary boýunça VII synp okuwçylaryndan has ýokarda durýarlar. Bu bolsa VIII-IX synp okuwçylary bilen edebiýat dersi boýunça many-syýasy, çeperçilik jähtden has çylşyrymly eserleri öwrenmäge mümkinçilik döredýär. Şoňa görä bu synplarda türkmen edebiýatynyň taryhynyň gysgaça yzygiderli geçilýär.

VIII-IX synplarda türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça okuwçylaryň okamaly, öwrenmeli maglumatlar topary saýylanda,

terbiýeşynaslyk, aňşynaslyk hem edebiýaty öwreniş ylymlaryna esaslanýar, şolardan ugur alynýar. Edebi maglumatlar topary okuwçylara gözelligi lezzet, terbiýe berjek, olaryň akyldüşünjelerini ösdürjek, olarda ynsanperwer dünýägaraýyş döretjek çeper eserlerdir. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň dürdäne eserleri, edebiýatynyň taryhynda many-çeperçilik taýdan has tapawutlanýan eserler tutýar.

Ýokary synp okuwçylarynyň okamaly edebi eserler topary türkmen edebiýatından okuw maksatnamasynda terbiýeşynaslygyň, ñaşynaslygyň talaplary esasynda VIII-IX synp okuwçylaryň doly okamaly, öwrenmeli maglumatlar topary kesgitlenýär.

Okuw maksatnamasy türkmen nusgalyk edebiýatynyň taryhynda belli yz galdyran ýazyjy-şahyrlary, olaryň iň gowy eserlerini alýar. Onda türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlary: Oguz han türkmen eýýamynyň edebiýaty, Gorkut ata türkmen eýýamynyň edebiýaty, Görogly beg türkmen eýýamynyň edebiýaty, Magtymguly Pyragy eýýamynyň türkmen edebiýaty, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Altyn eýýamyndaky türkmen edebiýaty bilen tanyşdyrmak bellenýär.

Edebi maglumatlar toparynyň talaba laýyk saýlanmagy okuwçylaryň orta mekdepe türkmen edebiýatynyň ajaýyp nusgalaryny okap, öwrenip, olardan ylham alyp, ruhy dünýäsi baý, medeniýetli, hakyky watançylar bolup ýetismeklerine ýardam eder.

Türkmen orta mekdepleriniň VIII-IX synplarynda okuwçylaryň türkmen edebiýatynyň ösüş eýýamlary boýunça okamaly maglumatlar toparynyň ýokardaky ýaly kesgitlenişi, köp mekdeplerde synalyp görülmek, üýtgedilmek, kämilleşdirmek netijesinde gazanylýar.

Ýokary synplarda türkmen edebiýatynyň taryhyny öwrenmegiň esasy maksady hem çeper eseri okamak, öwrenmekdir. VIII-IX synplarda türkmen edebiýatynyň taryhy geçilýär, çeper eseri okamak, derňemek öwredilýär. Edebiýat sapaklarynda eseriň mowzugy, esasy manysy, çeper keşpleri, gurluşy, mazmuny, dili öwredilende, şolara degişli eserden sözlemler, kiçiräk bölekler

okalýar. Bu synplarda hödürlenýän eserleriň ählisini sapakda okap çykmak mümkin däl. Şonuň üçin ol eserleri tutuşlugyna okuwçylar, esasan, öýde-sapakdan daşary wagtlarda okamalydyrlar. Maksatnama girýän her bir çeper eser okuwçy tarapyndan hökman okalmalydyr hem-de sapakda öwredilişi ýaly, okuwçy çeper eseri özbaşdak derňemäge endik etmelidir. Her bir okan eseri barada okuwçynyň hut öz garaýşy, pikiri bolup, ol dilden jogap berlende, düzme ýazylanda ulanylmalydyr.

VIII-IX synp okuwçylarynyň okamaly maglumatlar topary diňe sapakda öwrenmek üçin bellenen eserler bilen çäklenmeýär. Bu synplarda okamaly edebi maglumatlar toparyna: a) ýazyjy-sahyrlar, belli bir döwür boýunça sapakdan daşary okamaly kitaplary, b) edebi agşamlar, okyjylar maslahatlaryny, çekişme-jedel geçirmek üçin gerekli maglumatlar ... hem degişlidir. Türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça gysgaça öwrenilýän maglumatlar toparyny baýlaşdyrmaga hyzmat edýän goşmaça kitaplary, maglumatlary okuwçylara gerek wagtda, ýagny mowzuk geçilýän döwürde ýa-da ondan öň okamaklary üçin gerekli edebiýatlary tapyp bermäge borçludyr.

Türkmen edebiýatynyň taryhyny okuwçylaryň hertaraplaýyn özleşdirmeklerinde edebiýat ylmyna esaslanmaly. Sebäbi edebiýat taryhy edebiýat ylmy bilen aýrylmaz baglanyşykly. Şonuň üçin edebiýat taryhyndan okuwçylaryň okamaly maglumatlar topary saýlananda, olaryň IV-VII synplarda öwrenen ylmy düşüňjelerini giňeltmek hem täze öwrenmeli maglumatlary bellenýär.

Türkmen edebiýatynyň gysgaça taryhy IX synpa gutarýar. Şonuň üçin bu synpda ähli öwrenilenleri jemlemek, umumylaşdyrmak, kemter özleşdirilen maglumatlary gaýtalamak derwaýys zerur. Iki ýylyň dowamynda öwrenilen maglumatlar toparyny gysgaça jenlemek IX synpyň maksatnamasynyň soňunda “Türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş döwürleri boýunça ähli öwrenilenleri gaýtalamak we umumylaşdyrmak” diýen mowzukda nazara alynýar. Türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça jemleýji sapaklar orta mekdebi gutarýan okuwçylary edebiýat dersi boýunça ähli okalan, öwrenilen eserler barada oýlanmaga, netije çykarmaga, olary umumylaşdyrmaga gönükdirilmelidir.

Ýokary synplarda türkmen edebiýatyndan goşmaça okuwlary okuwçylaryň okamaly, öwrenmeli maglumatlar toparyny has-da baýlaşdyrýar. Goşmaça okuwlaryň maksatnamalarynyň maglumatlaryny-ýazyjy-şahyrlary, edebi eserleri... mugallym özüniň ýerli ýagdaýlaryny, okuwçylaryň isleglerini, ukybyny nazara almak bilen saýlap, olary has düýpli, çuň öwrenmäge çalyşmalydyr. Şeýle edilende, okuwçylaryň edebiýata söýgülerini berkider, geljekde edebiýatçy bolmagy ýa-da şu ugurdan hünär saýlamaga ymtylma oýarýar.

Türkmenistanyň orta mekdeplerinde edebiýat dersi edebiýat ylmynyň esaslary, onuň taryhy hem nazaryýeti, çeper eserler okalmak hem öwrenilmek bilen okuwçylara durmuş, ýaşayş üçin iň zerur endikler ynsanperwer terbiýe, ahlak gözelligi duýgy bermelidir. Orta mekdebi gutarýan her bir okuwçy edebiýat sapaklarynda çeper eserleri labyzly okap, oňa düşünp, özüçe baha berip, öz pikirini dilden hem ýazuw üsti bilen sowatly aňladyp bilmelidir.

Okuwçy orta mekdebi gutaranda, onuň edebiýat sapaklaryndan, Beýik Serdaryň Atalyk okuw kitaplaryny, dürli edebi eserleri okamak, öwrenmek bilen alan gowy täsirleri müdimilik ýadynda galar ýaly bolmalydyr.

3.Çeper edebiýata söýgi döretmek.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy:

- Edebi mirasymyza ýygy-ýygýdan ýüzleneliň! Olar size hakykata göz ýetirmegi, halaly haramdan saýgarmagy, ata Watany, ene topragy, halkyňy, ata-eneňi söýmegi öwreder.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň ýaşlara çuň bilim we ýokary ahlak terbiýe bermek baradaky talaplary öňi bilen dil we edebiýat mugallymlaryna degişlidir. Sebäbi olaryň garamagynda adamzat gatnaşygynyň örän täsirli serişdesi bolan dil we çeper edebiýat bar. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň:

-Gudraty güýçli, bu täsin dünýäni döreden eziz Taňrynyň ýüregme salan emri esasynda dörän Kitap – Mukaddes Ruhnama bar.

Edebiýat mugallymlarynyň derwaýys wezipeleriniň biri öz okuwçylaryna çeper edebiýata söýgi, kitap okamaga höwes döretmek, çeper edebiýatyň okuwçynyň hemişelik hemrasy we maslahatçysy bolmagyny döretmekdir. Okuwçy kitaby, çeper eseri hemişe, hemme wagt okamalydyr. Kitap örän täsirli güýç Kitap bolmasa, bilim bolmaz, bilim bolmasa Altyn asyr bolmaz, şonuň üçin her bir adam kitaby-çeper edebiýaty okamalydyr. Kitap örän täsirli güýç. Kitap bolmasa, bilim bolmaz, bilim bolmasa Altyn sayr bolmaz. Şonuň üçin her bir kitaby çeper edebiýaty okamalydyr.

Adamyň ruhy dünýäsini baýlaşdyrýan, oňa gözellig lezzet berýän çeper edebiýat sungatynyň täsirli görnüşleriniň biridir. Çeper eserlerde durmuş wakalary, dürli hadysalar, adamlaryň özara gatnaşyklary, dürli hilli adam ahlagy beýan edilýär. Türkmen edebiýatynyň sahypalarynda häzirki Altyn asyryň adamlary ýokary gahrymançylyklary, zähmet üstünlikleri, medeniýetli ýaşayyşlary wasp edilýär.

Türkmen edebiýatnydan okuw maksatnamasynda okuwçylara çeper eserleri okamaga söýgi döretmek, “Olara her bir eseri düşüniپ okamagy öwrenmek zerurdyr” diýlip, ýörite bellenilýär. Maksanamanyň bu talaplaryny berjaý etmek, öz okuwçylaryna çeper eseri aňly-düşünjeli okamagy, ondan akyl hem terbiýe, gözellig lezzeti almagy öwretmek edebiýat mugallymlarynyň jana-jan wezipesidir.

Çeper eseri-kitaby okamagyň, ony çeper sözi aňlap okamagyň özboluşly lezzeti, ähmiýeti bar. Mekdepde edebiýaty öwrenmek gös-göni eseriň ýazgysyny okamak bilen baglanyşykly bolmalydyr.

Okuwçyda kitaba, çeper edebiýata söýgi, gyzyklanma döretmezden oňa eseri okadyp, edebiýat dersi boýunça-da gowy netije gazanmak mümkin däl. Şonuň üçin edebiýat mugallymy, ilkinji nobatda, okuwçylarda “durmuşyň okuw kitaby” bolan çeper edebiýata söýgi döretmelidir.

Çeper edebiýata söýgini nähili döretmeli? Okuwçylaryň okyjylyk höwesini nädip ösdürmeli? Bu soraglara bir söz ýa bir sözlem bilen jogap berip ýa-da syn ýazyp bolmaz.

Çeper edebiýat okuwçylary dostluk, watançylyk, gahrymançylyk, ulyny hormatlamak we ynsanperwerlik ruhunda terbiýelemekde ýiti serişdedir. Ilki bilen mugallymyň özi çeper edebiýaty okamagy söýüji, şahyrçylykdan belli derejede habarly bolmalydyr. Ol diňe maksatnamada bellenilen eserleri däl, eýsem gazet-žurnallarda we aýratynlykda neşir edilýän çeper eserler, edebiýat täzelikleri bilen bada-bat tanyş bolup, olary hökman okamalydyr.

Mugallym okuwçylaryň çeper eserleri köp okamagyny gazanmak, olaryň okyjylyk höwesini ösdürmek ugrunda hemişe sapakda we sapakdan daşary wagtlarda aladalanmalydyr. Kitap barada Beýik Serdarymyzyň aýdan dana sözlerini dürli ýollar bilen wagyz etmelidir. Bu meselede ol dürli usullary we tärleri ulanyp biler.

Çagalar çeper eserler bilen entek mekdebe barmankalar tanyşýarlar. Başlangyç synplarda bolsa çeper eserleriň ençemesini okaýarlar. IV synpdan başlap, olar edebi eserlere çeper edebiýata has içgin aralaşýarlar. Mugallym IV synpda ilkinji ýa-da ýörite bir goşmaça sapagy söz sungaty bolan çeper edebiýat Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň goşgulary we olary okamagyň ähmiýetine, umuman, çeper edebiýaňyň nämedigi barada gürrüň etmäge bagyşlasa, has netijeli bolar, sebäbi okuwçy ilki bilen çeper eseriň, edebiýatyň nämedigini, ýazyjy-şahyryň nähili adam bolandygyny bilmeli. Şeýle giriş sapagy mugallym gürrüň usulynda geçirýär. Gürrüň üçin şular ýaly sorag we ýumşlary ulanmak bolar: a) çeper edebiýat näme? b) ýazyjy we şahyr, w) şa şahyr we halk ýazyjysy? g) edebi görnüşler, olaryň aýratynlygy nämede? d) eser, kitap okamak barada Beýik Serdaryň we akyldarlaryň aýdan sözlerinden bäleklەر okamak. Mugallymyň jemleýji sözi. Sapakdan daşary hem goşmaça okamaly eserleriň sanawyny (okuw maksatnamasy esasynda) tabşyrmak.

Gürrüň sapagynda sorag hem ýumşy mugallymyň özi orta atýar (käbir ýagdaýlarda okuwçy hem sorag berýär). Okuwçylar jogap

berýärler, kemter ýa-da nätaýyk bolsa, onda beýleki okuwçylaryň gatnaşmagynda jogaplar düzeldilýär, olaryň üsti ýetirilýätr. Ahyrda sapagy mugallymyň özi jemleýär.

Gürrüň geçirilende, mugallym görkezme esbaplary Beýik Serdaryň we beýleki ýazyjy-şahyrlaryň suratlaryny, goşgular hem hekaýalar ýygyndylaryny, ses ýazgylaryny, aýratyn eserleriň türkmen dilinde we beýleki halklaryň dilinde neşir edilen kitaplaryny ulansa, şonuň ýaly-da okuwçylaryň ýatdan bilýän goşgularyna daýansa, has hem netijeli bolar. Çeper edebiýat barada şeýle gürrüňler geçirmek, ony beýleki synplarda has çylşyrymlyrak görnüşde guramak okuwçylarda edebiýata söýgi döretmegiň ilkinji başgançaklarydyr. Okuwçylarda edebiýata söýgi terbiýelemekligi mugallym bütin okuw ýylynyň dowamynda, edebiýat sapaklarynyň ählisinde yzygiderli berjaý etmelidir:

1. Mugallymyň her bir edebiýat sapagy okuwçylarda çeper eseri okamaga gyzyklanma dörediji bolmalydyr. Ýazyjynyň ömri we döredijiligi öwrenilende, ömri barda maglumat berlende, hökman onuň ýaşlykda çeper eserleri okaýşyna, kitap okamak barada aýdanlaryna aýratyn üns berip, olary ýörite nygtamalydyr. Çeper eserler derňelende, onuň gahrymanlarynyň kitap okaýyşlaryna, olaryň kitaba bolan söýgüleriniň döreyşine, kitabyň adama täsirine okuwçylaryň ünsüni çekmek zerur. Çeper eserlerden bölekleri labyzly okamak bilen okuwçylarda oňaly täsir, duýgy döretmek, olaryň okyjylyk endiklerini ösdürmek barada ýörite aladalanmaly.

2. Edebi we erkin mowzuklarda düzme, çeper esere, kitaba syn, edebi mowzukda nutuk ýazmak we şular ýaly özbaşdak döredijilik işleri okuwçylaryň çeper edebiýata, ýazyjynyň hysyrdyly zähmetine düşünmäge giň mümkinçilik berýär. Şonuň üçin mugallym bu meselede aýratyn üns bermelidir. Döredijilikli ýazuw işlerini wagtly-wagtynda geçirip durmalydyr. Mysaly mowzuklar: “Beýik Garaşsyzlyk we türkmen edebiýaty”, “Türkmen şahyrlary Beýik Türkmenbaşyny, Mukaddes Ruhnamany wasp edýärler”, “Meniň söýýän ýazyjym”, “Şükür bagşynyň obrazyna düşünişim” we ş.m. Döredijilik ýazuw

işleriniň üsti bilen okuwçylar eser döretmek üstünde işleýşine, onuň hysyrdyly zähmetine has aýdyň düşünmelidirler.

3. Edebiýat boýunça sapakdan daşary işleri dogry hem talaba laýyk guramak okuwçylarda edebiýata söýgi döretmekde örän ähmiýetli.

Sonuň üçin mugallym edebiýatdan geçirilýän sapakdan daşary işleriň aşakdaky görnüşlerine esasy ünsi bermelidir:

1. Edebiýat gurnagy: a) edebi eserleri labyzly hem çeper okamak, b) okuwçylaryň düzen goşgularyny, şorta sözlerini, makalalaryny, hekaýalaryny derňemek, olara dogry ýolgörkezme bermek, w) edebi diwar gazetini çykarmak, onuň sahypalarynda okuwçylaryň düzen eserlerini çap etmek, etrap, şäher, welaýat, döwlet gazet-žurnallaryna hödürlemek, g) okuwçylaryň ýazan goşgudyr hekaýajyklarynyň in gowularyny mekdebiň ýa-da etrabyň radioulgamynda okamak, okuwçylaryň döredijilikleri bilen radioteleýaýlymlarynda çykyş etmeklerini guramak, d) ýazyjy-şahyrlar barada suratly depderler, okuw-görkezme esbaplar taýýarlamak, olaryň sözlerini, döredijilik çykyşlaryny magnitafon ýazgysyna ýazyp almak bilen edebiýat otagyny baýlaşdyrmak we olary ýerlikli peýdalanmak gerek.

2. Edebi agşamlar. Mekdep okuwçylarynyň işjeň gatnaşmalarynda: a) Milli baýramçylyklary, Beýik Serdaryň we beýleki ýazyjy-şahyrlaryň belli günini-ýylyny dabaraly bellemek, b) belli bir edebi mowzuk boýunça ýygnaýyşy guramak, w) çeper, labyzly okamak boýunça bäsleşik geçirmek we ý.m. örän ähmiýetlidir.

3. Okyjylar maslahaty okuwça edebiýata söýgi döretmegiň bir görnüşidir. Onda: a) täze çykan ýa-da okuwçylary gyzyklandyryan kitaby ara alyp maslahatlaşmak, b) ýazyjy-şahyrlar bilen duşuşyk we başgalar örän netijeli bolýar.

4. Edebi çekişme-jedel guramak. Munda mugallym okuwçylaryň ünsüni: a) bize näme üçin çeper eseri okamak gerek? b) haýsy akyllý hereket edýär – Şasenemmi ýa Leýli? Garypmy ýa Mejnun? w) edebi eser nähili bolmaly? g) çeper keşp maňa näme öwredýär? We ş. m. sorag-mowzuklara çekse, islendik netijäni gazanyp biler.

5. Edebi syýahat geçirmek-gurnamak okuwçyda uly täsir oýandyryr. Şonuň üçin mugallym: a) Beýik Serdarymyzyň we beýleki ýazyjy-şahyrlaryň önüp-ösen, işlän, okan ýerlerine syýahat geçirmek, b) ýazyjy baradaky sergä, muzeýe tomaşa etmek, w) aradan çykan ýazyjy-şahyrlaryň guburyna, ýadygärligine baryp görmek we ýene-de ş.m. iş görnüşlerini göwnējaý guramak bilen, okuwçylarda çeper edebiýata, edebiýat dersine söýgini has-da güýçlendirmäge çalyşmalydyr.

Mugallym öz okuwçylarynda çeper edebiýata-kitap okamaklyga çuňňur söýgi döretmek bilen, edebiýat dersi boýunça okuw-terbiýeçilik işleriniň hilini we netijeliligini has gowulandyrmaly. Okuwçylaryň edebi eseri okamagyň hökmany zerurdygyna düşünmeklerini gazanmaly. Olarda Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň:

-Eziz oglum, mähriban gyzym! Oka! Öwren! Döret! – diýen dana sargytlaryndan ylham alyp, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenisatana, Mähriban Serdarymyza wepaly, hakyky Watançylar bolup ýetişmek mümkinçiligine ynanç döretmeli.

4. Türkmen edebiýatyny okatmagyň usullary we tärleri

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy:

- Okatmak işini ylmy esasyda ýola goýmaly!

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy zamanasynda Mukaddes Ruhnama bilen ruhlanan – Türkmeniň Altyn asyrynyň mekdep okuwçylaryny okatmak hem terbiýelemek uly jemgyýetçilik işidir. Bu möhüm meselede türkmen edebiýaty mugallymynyň hyzmaty örän uludyr. Okuwçylara edebi bilim bermek, olary watançylyk, ahlaklylyk, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy wepalylyk ruhunda terbiýelemek ýaly hormatly hem döwlet ähmiýetli iş edebiýat mugallymlaryny has tijenmäge, okatmakda täze-täze usullary, dürli tärleri ulanmagy ündeýär.

Mekdepde okadylýan beýleki dersler ýaly türkmen edebiýaty dersiniň hem özboluşly usullary hem tärleri bar.

Edebiýaty okatmak usulnamasy özüniň usuly esaslaryny terbiýeşynaslyk, aňşynaslyk, dil bilimi, edebiýaty öwreniş ylmy... ýaly ylmlardan alýar.

Türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasynda okatmak, öwretmek üçin hödürülenýän çeper eserler okatmagyň dürli usullaryny we tärlerini talap edýär.

Türkmenistanyň orta mekdeplerinde çeper eserler okadylanda, öwredilýän usul näme, tär näme?

Çeper eseri okatmagy we öwretmegi, şahyrana pikirleri okuwçylaryň aňyna ýetirmek bilen bilim hem terbiýe bermegi amala aşyrmaklyga usul diýilýär.

Okatmak usuly okadylýan dersniň özenidir. Usul täsir edýän, kämilleşýän adamyň bilim derejesi bilen baglanyşykly bolýar.

Mugallym öz iş tejribesinde, edebiýaty okatmakda dürli usullary ulanýar. Her bir usul hem dürli bölekden, tärden ybarat bolýar.

Usulyň düzümine, usuly emele getirýän we ony has işjeňleşdirýän hususy böleklere tär diýilýär.

Mekdepde edebiýaty okatmagyň usullary we tärleri bilimiň çeşmelerine (çeper eser-kitap, mugallym-okuwçy, özbaşdak iş...), ahlak öwreäse (aňsatdan kyn, ýeňilden çylşyrymla geçmek, maglumatlary özleşdirmek, durmuşda ulanyp bilmek...), mekdepde edebiýaty okatmagyň esaslaryna (durmuşlyk, taryhylyk, bütewilik...) we ý.m. esaslanýar.

Mekdepde türkmen edebiýatyny okatmakda, esasan, 4 hili usul ulanylýar. Olar:

1. Okuw usuly.
2. Mugallymyň söz usuly.
3. Gürrüň usuly.
4. Okuwçylaryň özbaşdak iş usuly.

Bu usullar türkmen edebiýatyny okatmagyň ähli basgançaklarynda-edebi okuwda (IV-VII synplarda) hem edebiýat taryhynda (VIII-IX synplarda) deň derejede hyzmat edýär. Ýöne şol usullar öwrenilýän edebi eseriň möçberine, çylşyrymlylygyna, synplaryna, okuwçylaryň bilim derejesine laýyklykda tapawutly ulanylýar.

Mugallym her bir çeper eseri, ýazyjy-şahyry öwretmek üçin usul ýa tär saýlanda, okuwçylaryň edebi esere düşünmek hem durmuş bilen baglanyşdyryp bilmek endilkerine salgylanmalydyr.

1. Okuw usuly näme?

Okuwça çeper eseri okamagy, onuň manysyna düşüniş, çeper sözden terbiýe hem gôzellik lezzetini almaklygy öwretmeklige okuw usuly diýilýär.

Okuw usuly edebi eseri okamagyň we öwrenmegiň esasy özenidir. Çeper eseri okamak bilen okuwçylaryň duýgy-düşünjeleri, dil sözleşi ösýär, dünýä garaýyşlary giňeýär. Bu möhüm meseläni mugallym dürli usullaryň üsti bilen amala aşyrýar.

Okuw usulynyň dürli tärleri bar. Olar:

1. Sesli okuw.
2. Sessiz okuw.
3. Düşündirişli okuw.
4. Labyzly okuw.
5. Çeper okuw.
6. Köpçülik bolup okama-okuw.
7. Öwez (rol) boýunça okuw.

Okuw usulynyň bu tärleri edebi okuw, edebiýat sapaklarynada we sapakdan daşary işlerde işjeň ulanylýar.

Edebi okuw sapagy, öz adyndan belli bolşy ýaly, çeper eseri okamak-öwrenmekdir. Her bir edebi okuw sapagynda (öý işi barlananda-da, täze maglumatlar öwrenilende-de, geçilenler berkidilende-de), hökman, çeper eser ýa ondan bölek okalýar. Bu ýagdaý bolsa her bir sapakda okuw usulyny oşýlanyşykly ulanmagy talap edýär. Meselem, IV synpda A.Kekilowyň “Çopan we patyşa” eserini mugallym okuw, mugallymyň sözi usullaryny ulanmak bilen öwretmegi meýilnamalaşdyrýar. Şonda ol sapakda bu eseri okadanda, öwredende, okuw usulynyň labyzly okuw (öwez boýunça), düşündirişli okuw (söz düzümlerine düşündiriş bermek) ýaly tärleri ulanmak bilen, netijelilik gazanýar.

Ýokary synplarda türkmen edebiýatynyň gysgaça taryhy geçilende, okuw usuly özbaşdak hem beýleki usullar bilen utgaşykly hem ulanylýar. VIII-IX synplarda bu usul çeper eser

derňew edilýän sapaklarda, ýörite guralan labyzly okuw sapaklarynda (VIII synpda Magtymgulynyň ynsanperwer goşgularyny, IX synpda söýgi goşgularyny, A.Kekilowyň “Söýgi” eserinden bölekleri okamak) hem-de sapakdan daşary işlerde ulanmak has amatly bolar.

Ýokary synplarda edebiýat döwürleri, ýazyjy-şahyrlaryň ömür we döredijiligi öwrenilýän sapaklarda okuw usulyny mugallymyň sözi, gürrüň, okuwçynyň işi ýaly usullar bilen utgaşykly peýdalanmak gerek. Meselem, VIII synpda mugallym Magtymgulynyň ömri barada söhbet edende, öz sözünüň arasynda şahyryň ýaşan, okan, gezen ýerleri, maşgala durmuşy... barada goşgulardan bölekler okaýar. IX synpda okuwçy “Zöhre-Tahyr” dessanynda Mahym bilen Adyl şanyň çeper keşbi “IX synpda okuwçy “Söýgi” eserinde Ogulnabadyň çeper keşbine meniň garaşym” diýen ýaly mowzuklarda nutuk edende, eserden bölekler okap, okuw usulynyň dürli tärlerini ulanýar.

Okuw usuly hem onuň tärleri mugallym tarapyndan pähimli peýdalanan wagtda, ol IV-IX synp okuwçylaryna edebiýaty okatmakda, eseriň manysyny täsirli aňlatmakda örän ähmiýetlidir.

Mugallymyň sözi usuly näme? **Çeper eseri okamak we öwrenmek bilen baglanyşykly işleri ählisinde mugallymyň öwredijilik häsiýetli düşündirişlerine mugallymyň sözi diýilýär.**

Çeper edebiýaty öwretmekde bu usul örän işjeň ulanylýar. Mugallymyň çeper, täsirli sözünü başga hiç zat bilen çalyşmak mümkin däl. Şonuň üçin edebiýat mugallymy edebi dili gowy bilýän, çeper, arassa sözlemegi oňarýan, hertaraplaýyn sowatly, päk ahlakly adam bolmalydyr. Mugallymyň her bir sözi, eseri okaýşy, düşündirişi okuwça görelde bolup, onda güýçli täsir döretmelidir.

Mugallymyň sözi metodynyň hem dürli tärleri bar. Mekdep tejribesinde bu usulyň has köp ulanylýan tärleri şular:

1. Giriş söz (eseri okamaga taýýarlaýjy, eseri okamaga höweslendiriji söz),

2. Güwanama maglumat bermek söz (edebi-taryhy eýýam, ýazyjynyň ömri we döredijiligi, aýratyn eser barada güňanama, dürli maglumatlar berlende mugallymyň sözi),

3. Eseri aýdyp berme (eseri doly, gysgaldyp, saýlap, görnüşini üýtgedip, öwezler boýunça... aýdyp berme),

4. Eseri derňemegi öwrediş söz (eseriň mowzudy, manysy, çeper keşpleri, gurluşy, dili, görnüşi... derňelende mugallymyň sözi),

5. Mugallymyň söhbeti (iki hili: a) gysgaça syn söhbeti-türkmeniň edebi-taryhy eýýamlaryny öwrenmek, gysgaça syn bermek, edebi nazaryýet maglumatlary bermek, geçilenleri gaýtalamak, b) belli bir mowzuk, eser, ýazyjy barada söhbet-ömür we döredijiligini öwrenmek, edebi eseri derňemek),

6. Sapakdan daşary işlerde mugallymyň sözi (sapakdan daşary okuw guralanda, edebi tapmaça, edebi agşam, edebi çekişme-jedel, edebiýat gurnamak, edebi syýahatlar geçirilende we başgalarda),

7. Jemleýji söz (mowzuk, eser, ýazyjy-şahyryň terjimehaly, edebiýat eýýamy öwrenilip gutarylanda, duşuşyk, edebi agşam... geçirilende, mugallymyň jemleýji sözi).

Mugallymyň sözi usulynyň bu tärlerini edebiýaty öwrenmegiň ähli başgançaklarynda IV-VII synplarda edebiýatyň başlangyç edebi okuwynda, VIII-IX synplarda bolsa türkmen edebiýatynyň taryhy eýýamlary gysgaça geçilende peýdalanmak bolar.

Mugallymyň sözi usuly IV-VII synp okuwçylaryna eseri özüçe okamagy, gürrüň edip bermegi öwretse, ýokary synplarda edebiýat barada çuň oýlanmagy ündeýär.

Mugallym her bir çeper eseri okamaga, ýazyjyny (eserini, terjimehalyny) öwrenmäge başlanda, öňi bilen giriş sözi ýa-da güwanama, maglumat berýär. Bu tärleriň üsti bilen mugallym okuwçylary öwreniljek ýazyjyny, eseriň many-mazmunyny çuň kabul etmäge taýýarlanýar. Okuwçyda biesigelijilik, höwes, eseri okamaga gyzyklanma döredýär.

Çeper eseri aýdyp berende, eseri derňemegi öwredende, mugallymyň sözi has täsirli bolýar. Bu tärler maksada laýyk ulanylanda, okuwçylar her bir eseriň many-mazmunyny nähili

görnüşde aýdyp bermekligiň amatly we täsirli bolýandygyny saýgarmagy öwrenýärler. Eseri derňemegiň görnüşlerini takyk bilýärler, eseri derňemäge türgenleşýärler.

Mugallym sözi usulynyň çylşyrymly täri mugallymyň söbetidir. Bu täri, esasan, VIII-IX synplaryň edebiýat sapaklarynda ulanylýar, VIII-IX synplarda edebiýatdan söhbetler ýokary okuw jaýlarynda okalýan söhbetlere garanda has ýönekeý, sada hem gysga bolýar. Edebiýat sapaklarynda mugallymyň söhbetleriniň üsti bilen okuwçylar türkmen edebiýatynyň Oguz han Türkmen eýýamyndan başlap, şu günlere çenli eýýamlary türkmen edebiýatynyň aýratynlyklaryny, edebiýatyň taryhylyk, halkylyk esaslaryny, edebi akymlyary, ýazyjy-şahyrlaryň döredijilik özboluşlylygyny aýyl-saýyl etmegi öwrenýärler. Eseriň mowzugyna, manysyna, çeper keşplerine, diline, görnüşlerine baha berlişini yzarlaýarlar. Mugallymyň söhbetinden iň täsirli ýerlerini, delilleri, onuň meýilnamasyny belläp almaga, sapak ýazgysyny ýazmaga türgenleşýärler. Mugallymyň sözi çeper sungatynyň üsti bilen okuwçylary Altyn asyryň işjeň agzalary bolmaga taýýarlaýar.

Sapakdan daşary işlerde mugallymyň sözi uly örän ähmiýetli. Ähli synplarda edebiýat boýunça sapakdan daşary geçirilýän işleriň hemme görnüşleri gös-göni mugallymyň sözi bilen baglanyşykly. Olarda mugallymyň sözi ýolgörkezme, ündew berme häsiýete eýedir. Mugallymyň sözi sapakdan daşary okuw guralanda, edebi ýazyş edebi agşam, edebi çekişme-jedel, edebiýat gurnaklary, edebi syýahatlar geçirilende, özüniň giriş hem jemleýji häsiýetleri, ugrukdyryjy äheňi bilen okuwçylary edebiýaty söýmäge, ony okamaga we öwrenmäge, hut öz döredijilik zehinlerini ösdürmäge ruhlandyrýar.

3. Gürrüň usuly näme? Edebiýaty öwrenmekde bu usul hem örän işjeň ulanylýar. Sapakda we sapakdan daşary işlerde gürrüňleşmek, sözleşmek, pikir alyşmak üsti bilen düşünmeklige gürrüň usuly diýilýär.

Gürrüň usuly, esasan, IV-IX synplaryň edebiýat sapaklarynda we sapakdan daşary işlerde öwrenilýän mowzuk, edebi eser ýa-da pikir alşylýan, çekişme-jedel guralýan mesele boýunça

gürrüňleşmek, edebi eser ýa-da manzaj (peýzaž) boýunça ýörite taýýarlanylýan sorag we ýumuşlar, suratlar esasynda sorag-jogap geçirmek, pikir alyşmak tertibinde guralýar. Bu usul okuwçylarda çeper edebiýata gyzyklanma, söýgi döretmekde, sapakda okuwçylaryň başaraňlygyny, işjeňligini, özbaşdak pikirlenmek endiklerini ösdürmekde, geçilen-öwrenilen maglumatlary berkitmekde örän amatly.

Gürrüň usulynyň hem dürli tärleri bolýar: a) **giriş-duýdura gürrüň** (öň öwrenilenleri ýatlamak, tertibe salmak, täze mowzuga öwrenmäge taýýarlyk...), b) **ugrukdyrma gürrüň** (çeper eser, edebi taryhy döwür... öwrenilende, okuwçylaryň bilýän delillerini şoňa meňzeş deliller bilen deňeşdirip, mantyk oýlanma netijesinde täze düşünelere gönükdiriji sorag-ýumuşlar), w) **berkitme, ýada düşürme gürrüň** (mowzuk boýunça ýörite sorag-ýumuşlar hem-de şol mowzuga degişli suratlar esasynda öwrenilenleri berkitmek, mowzuk-edebi döwür, ýazyjy, eser boýunça geçilenleri jemlemek-umumylaşdyrmak), g) **çekişme-jedel, akyl synaşma gürrüň** (belli bir mowzuk, edebi maglumat boýunça okuwçylaryň bilimlerini barlap görmek maksady bilen geçirilýän-akyl synaşyk).

Gürrüň usuly we onuň tärleri mekdep tejribesinde edebi maglumatlary öwrenmekde örän ähmiýetli.

Giriş-duýdurma gürrüň täri, esasan, sapakda täze täze mowzuk, täze maglumatlar öwrenilmäge başlananda ulanylýar. Meselem, VIII synpda Magtymgulynyň ömri we döredijilik ýoly öwrenilmäge başlananda, mugallym bu täri ulanyp biler. Şonda ol şeýle soraglary orta atýar:

1. XVIII asyrdaky ýaşan türkmen şahyrlaryndan kimleri bilýärsiňiz?
2. Döwletmämmet Azady kim? Ol Magtymgulyny nähili terbiýeleýär?
3. “Magtymguly” sahna-sazly esere, kinofilme tomaşa etdinizmi? Siziň pikiriňizçe, haýsy artist Magtymgulynyň keşbinde gowy oýnaýar?
4. Magtymgulynyň haýsy goşgularyny (öňki synplarda ýa-da sapakdan daşary wagtlarda) okadyňyz? Şular ýaly soraglar boýunça giriş gürrüň geçirilende, mugallym täze öwreniljek

mowzuk boýunça okuwçylaryň öňki bilýänlerini ýatladýar, tertibe salýar, olary täze mowzугy has çuň öwrenmäge taýýarlaýar.

Giriş-duýdurma gürrüň sapakdan daşary işlerde işjeň peýdalanylýar. Edebi mirashana, ýazyjy-şahyryň ýadygärligine syýahat, kino ýa teatra tomaşa edilmäge gidilmekçi bolnanda, mugallym şol edebi mirashana, ýadygärlik, kino-sahna eser barada giriş gürrüň edýär. Meselem, Aşgabat şäheriniň “Magtymguly” şaýolundaky Magtymgulynyň ýadygärligine syýahata gitmekçi bolnanda, mugallym giriş gürrüňi şeýle meýilnamada geçirýär:

1. Magtymguly beýik akyldar, ussat şahyr.
2. Türkmen halkynyň Magtymgula söýgüsi, hormat goýsy.
3. Ýadygärligiň ýerleşýän ýeri.
4. Bu ajaýyp ýadygärligiň bina edilişi (bäsleşik, heýkelçi, ymaratçy). Şunuň ýaly meýilnamada mugallym öz obasyndaky, etrabyndaky (şäherindäki) edebi ýadygärlige syýahat guranda, giriş gürrüň geçirip biler. Giriş gürrüňiň üsti bilen mugallym okuwçyda syýahat ediljek ýadygärlige, tomaşa ediljek kino ýa sahna oýnuna gyzyklanma, bilesigelme, höwes döredýär.

Gürrüň usulyňyň ugrukdyrma, berkitme, ýada düşürme gürrüň ýaly tärleri edebi-taryhy döwür, ýazyjynyň ömri we döredijiligi öwrenilende, edebi eser derňelende, has işjeň ulanylýar. Bu tärlerde mugallym gürrüň üçin oýlanyşykly düzen sorag we ýumuşlary surat we dürli şekilleri, gürrüňi has täsirli edýär. Bu tärleri mugallym ýerlikli ulananda, okuwçylar edebi-taryhy döwre baha bermegi, eseri çeper derňemegi, edebi döwür, eser barada özbaşdak oýlanmagy, özüçe pikir ýöretmegi, geçilenleri jemläp, netije çykarmagy öwrenýärler. Çeper eseriň adama ahlak hem gözelligi taýdan edýän täsirine düşünýärler.

Çekişme-jedel gürrüňi sapakda-da, sapakdan daşary işlerde-de geçirilýär. Çekişme sapakda guralsa, oňa şol synpyň okuwçylary gatnaşýar we oňa mugallym ýolbaşçylyk edýär. Eger-de çekişme sapakdan daşary işlerde geçirilse, oňa mekdebiň ähli synplaryndan islän okuwçy gatnaşyp biler. Şeýle çekişmä mugallymyň özi ýa-da onuň göz-gulak bolmagynda, işjeň okuwçylaryň biri ýolbaşçylyk edýär.

Çekişme üçin okuwçylary gyzyklandyrýan mowzuk, mesele saýlanyp alynýar: “Men edebiýata we sungata nähili düşünýärim”. “Şükür bagşy” kinofilimiň maňa eden täsiri”. “Beýik Serdaryň dana pähimlerine düşünişim”.

Çekişme-jedel köplenç mugallymyň duýdurma gürrüni bilen açylýar. Çekişme okuwçylaryň işjeň gatnaşmagynda geçirilýär. Çekişme wagtynda her bir okuwçy sorag hem berip biler, jogap hem. Mugallym okuwçylaryň sorag-jogaplaryny, jedellerini üns berip diňleýär. Ol jedeli has gyzyklandyrmak üçin çekişme arasynda sorag berip, ony ugrukdyrýar. Çekişmäniň soňunda bolsa, onuň netijesini mugallymyň özi jemleýär.

Gürrüň usulynda tutuş bir sapagy-da geçirmek mümkin. Gürrüň sapagy üçin mowzugy, onuň meýilnamasyny we okamaly edebiýaty mugallym öňünden tabşyrýar. Taýýarlykly guralan gürrüň sapagy has gyzykly geçýär, onda okuwçylaryň özbaşdak aýratynlygy aýdyňlaşýar, olaryň işjeňligi, özbaşdaklygy has-da ösýär.

4. Okuwçynyň özbaşdak işi usuly näme? **Çeper edebiýaty öwrenmek bilen baglanyşykly okuwçyda özbaşdak işlemek, pikirlenmek, oýlanmak, tapmak endikleri döretmek we ösdürmek ýagdaýyna okuwçynyň özbaşdak işi usuly diýilýär.** Bu usula IV-IX synplarda mugallymyň okuwçylara edebiýaty okamak, öwrenmek üçin tabşyrýan ähli özbaşdak işleri degişlidir. Bu usul okuwçylaryň döredijilik endigini ösdürmekde örän ähmiýetli. Okuwçynyň özbaşdak işini talaba laýyk guramak üçin mugallym bilen okuwçynyň aragatnaşygy saz bolmalydyr. Olaryň her haýsy öz borjuna gowy düşünişip, ony berjaý etmelidir. Mugallym hemişe öwredýär, görkezýär, tabşyrýar, maslahat berýär, okuwçy bolsa öwrenýär, ýumşy ýerine ýetirýär.

Okuwçynyň özbaşdak işi usulynyň hem dürli tärleri bar: a) beýannama we düzme (IV-VII synplarda ýerine ýetirilýän beýannamalar, IV-IX synplarda erkin hem edebi düzmeler, öwredijilik we barlag häsiýetli dil we ýazuw düzmelere), b) meýilnama düzme (ýönekeý we çylşyrymly meýilnama, eseriň görnüşi boýunça meýilnama düzmek), w) ýumuşlar (eseri ýa ondan bölekleri ýat tutmak, okuw kitaby, gollanmada berlen sorag

we ýumuşlar boýunça işlemek...), g) nutuk, gysgaça ýazgy, dürli edebi mowzuklarda, sapakdan daşary işlerde nutuk, çykyş, syn ýazma, d) çekişme-jedel we başgalar.

Okuwçynyň özbaşdak işi usuly edebiýaty okatmagyň beýleki usullary bilen ýygy arabaglanyşykda amala aşyrylýar. Mekdepde edebiýaty okatmagyň, öwretmegiň ähli işloerinde mugallym okuwçyny özbaşdak işlemäge taýýarlaýar. Edebi döwür, ýazyjy, çeper eser barada onuň özbaşdak oýlanmak, pikir ýöretmek we öz ýo-pikirini dilden hem ýazuw üsti bilen neýanetme hem döredijilik ukybyny ösdürýär, oňa durmuş-ýaşayyş üçin gerekli endikleri berýär.

Beýanname we düzme okuwçynyň özbaşdak işiniň esasyalarynyň biridir. Beýanname, esasan, IV-VII synplarda edebi eser boýunça ýazdyrylýar. Düzme okuwçynyň edebiýatdan döredijilik işiniň esasy görnüşidir. Edebiýatdan düzmeler orta mekdebiň ähli synplarynda sapakda we öýde ýazdyrylýar. Düzme ýokary synplarda gitdigiçe çylşyrymlaşýar. IV-IX synplarda düzme öwredijilik hem barlag häsiýetinde bolup, esasan, edebi hem erkin mowzuklarda ýazdyrylýar. Düzme okuwçynyň çeper edebiýaty bilişiniň, oňa düşünnişiniň, mowzuk baradaky pikir-duýgusynyň beýanydyr.

Okuwçy edebiýaty öwrenmek bilen baglanyşykly özbaşdak işinde, dürli çylşyrymlylykda we häsiýetde bolan ýumuşlary-da çözüýär. Çeper eseriň üstünde özbaşdak işlemek üçin mugallymyň ýumuşlary hem okuw kitabydyr gollanmada berilýän sorag we ýumuşlar okuwça eseri labyzly okamagy, onuň manysyna çuň düşünp, esasy manyny aňlamagy, edebi maglumat boýunça öz ýo-pikirini, garaýşyny dilden we ýazuw üsti bilen beýanetmegi ündeýär. Edebiýatdan ýumuşlar boýunça özbaşdak iş okuwçynyň edebi taýdan ösüşinde möhüm şertleriň biridir.

Okuwçynyň özbaşdak işi usulynyň esasy tärleriniň biri-de nutukdyr. Bu täre IV-IX synplaryň ählisinde-de işjeň ulanmak bolar. Ýöne IV-VII synplarda okuwçylaryň edebiýatdan nutuklary örän ýönekeý, VIII-IX synplarda häsiýetde bolmaly. Mugallym çykyş etdirmek üçin okuwça öňünden edebi-taryhy döwür, ýazyjy, eseri analizlemek boýunça anyk mowzuk tabşyryr. Oňa

maglumatlar toplamaga we meýilnama düzmäge kömek berýär. Okuwçy nutugy sapakdan daşary wagtlarda özbaşgak ýazýar. Ony mugallym okap görýär, degişli görkezme berýär. Okuwçynyň taýýarlan nutugy sapagyň belli bir basgançagynda ýa-da ýörite sapakda, okyjylar maslahatlarynda, edebi duşuşyklarda... diňlenýär we ähli okuwçylaryň gatnaşmagynda ara alnyp maslahatlaşylýar. Nutuga degişli baha goýulýar. Okuwçynyň nutugynyň üsti onuň özbaşdak döredijilik ukyby, talanty aýan bolýar.

Edebiýatdan sapakdan daşary okuw, edebi agşam, çekişme-jedel, okyjylar maslahaty, edebiýat guranagy, edebi gazet we žurnal, edebi mirashana, sergä, ýadygärlige syýahat... ýaly işlere işjeň gatnaşmak bilen okuwçy durmuşa çuň göz ýetirýär, duýgy-düşünjesini artdyrýar. Okuwçy edebi ýygnaşyklar, okyjylar maslahatlary üçin nutuk, syýahatlarda gören-eşiden zatlary barada düzme, diwar gazetlere makala ýazmaga türgenleşýär. Sapakdan daşary işlerde okuwçynyň özbaşdak işi onuň zähmetsöýüjiligini, durmuşa akyl ýetirme işjeňligini ösdürýänligi, dünýägaraşsyny has berkleşdirýänligi üçin ähmiýetlidir.

Edebiýaty okatmagyň usul hem tärleri dürli-dürli hem-de bir-birleri bilen berk baglanyşykda bolýar. Mugallym edebiýaty okatmagyň dürli usul hem tärlerini öz iş tejribesinde döredijilikli peýdalanmalydyr. Okuwçylara çuň edebi bilim, söz sungatynyň üsti bilen ahlak, ynsanperwer terbiýe bermäge ýaramly täze-täze usullaryň gözleginde bolmalydyr. Mugallym edebiýaty okatmagyň usullaryny we tärlerini döredijilikli peýdalanyp, özü-de täze-täze usullary gözlemelidir.

Mertebeli Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň dana pähimlerinden, Atalyk okuw kitaplarynyň öňe sürýän ajaýyp many-mazmunlaryndan ugur alyp, XXI asyryň – Türkmeniň Altyn asyrynyň ýaşlaryny watançylyk, ýokary ahlaklylyk, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy wepalylyk ruhunda terbiýelemek üçin türkmen edebiýatyny okatmakda dürli usullary we tärleri işjeň ulanylyp, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň aýdyşy ýaly “... edebiýat mugallymlarynyň çyny bilen maňlaýlaryny derledip zähmet çekmegi, yhlas etmegi zerur”.

5. Türkmen edebiýaty sapaklary

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy:

**-Täze nesli Garaşsyzlygyň, Bitaraplygyň,
Mukaddes Ruhnamanyň ruhunda terbiýelemek
siziň her biriňiziň öňüňizdäki iň kyn wezipe,
belent borç bolup durýar.**

Mekdepde okuwçylara türkmen edebiýatyndan bilim hem terbiýe bermegiň esasy görnüşi sapakdyr.

Türkmen edebiýaty sapagy IV-IX synp okuwçylaryna okuw maksatnamasyna laýyklykda täze bir düşünje, ahlak terbiýe berýär, olaryň dil we ýazuw sözleýşini ösdürýär. Okuwçy türkmen edebiýaty sapagynda çeper eseri okaýar, öwrenýär. Eseri ýazan adam-ýazyjy bilen tanyşýar, gaýybana duşuşýar. Türkmen edebiýaty sapagy bilim we terbiýe bermegiň özara jebis baglanyşykly hem bitewi bir gidişdir.

Edebiýat sapagy näme?

Çeper eseri okatmak we öwretmek bilen okuwça edebi bilim hem terbiýe bermegi guramagyň we geçirmegiň gidişine edebiýat sapagy diýilýär.

Türkmen edebiýaty sapagy her bir synpyň aýratynlygyna, okuwçylaryň taýýarlyklaryna, bilim derejelerine, öwrenilýän mowzuga, edebi döwre, ýazyjy-şahyra, çeper esere laýyklykda dürli hili hem dürli görnüşde bolýar. Olar dürli hili atlandyrylýar. Edebiýat mugallymlarynyň öňdebaryjy iş tejribelerini nazara almak bilen edebiýat sapaklarynyň esasy hillerini şeýle topara bölmek bolar: 1. Giriş sapagy. 2. Okuw sapagy. 3. Çeper eseri öwrenme sapagy. 4. Edebiýat taryhyny we edebiýat ylmyny öwrenme sapagy. 5. Sözleýiş dilini ösdürme sapagy. 6. Öwrenilenleri umumylaşdyрма sapagy.

Edebiýat sapaklarynyň bu hillerini mekdep tejribesinde IV-IX synplarda ulanylýan esasy sapak hilleri hasaplanýar. Bulardan başga-da öňdebaryjy mugallymlary Beýik Saparmyrat

Türkmenbaşynyň Altyn eýýamy, Beýik serdaryň Atalyk okuw kitaplary bilen ruhlanylýp, orta mekdeplerde türkmen edebiýatyny okatmak sapaklaryň täze hillerini, görnüşlerini işjeň ulanýarlar. Täze sapak görnüşleri:

1. Berkitme – seminar sapagy.
2. Söhbet – leksiýa sapagy.
3. Kömek berme – konsultasiýa sapagy.
4. Çekişme-jedel – disput sapagy.
5. Hasabat-hasap – zaçýot sapagy.
6. Ussatlyk – ponorama sapagy.
7. Sahnalaşdyrylan – teatrlaşdyrylan sapak.
8. Şadyýan oýlap tapyjylar – KWN sapagy.
9. Sorag-jogap – Press-konferensiýa sapagy.
10. Aýdym-saz – konsert sapagy.
11. Kino sapagy.
12. Telesapak.
13. Edebi bäsleşik sapagy.
14. Edebi duşuşyk sapagy.
15. Edebi mirashana sapagy.
16. Nutuk – doklad sapagy.
17. Tapmaça – krossword sapagy.
18. Edebi syýahat sapagy...

Mugallym IV-IX synplarda, aýratyn-da VIII-IX synplarda edebiýat sapaklarynyň bu täze görnüşlerini işjeň peýdalanyp, olary edebiýaty okatmagyň her bir sapagynyň maksadyna, mazmunyna, usul we tärlilerine laýyklykda dürli hili, görnüşde ulanyp, tutuş bir sapaklar ulgamyny döretmelidir.

Edebiýat sapaklarynyň her bir hiliniň özara bölünip, -++-

Edebiýat sapaklarynyň hillerini olaryň tejribede ulanylyşlaryny nazara alyp, şeýle görnüşlere bölmek bolar (seret, çyzga) aýyl-saýyl etmegi başaryp, olary öz iş tejribesinde işjeň ulanmaga çalyşmalydyr.

Edebiýat sapaklarynyň hilleri we görnüşleri öwrenilýän mowzuga, onuň öwreniliş maksadyna, okuwçylara edebi bilim beriş ýagdaýyna laýyklykda dürlüçe ulanylýar.

I. Giriş sapagy. Mekdepde edebiýaty öwrenmek sapaklarynyň esasy hilleriniň biridir.

Gysgaça syn hem ýazyjynyň terjime haly mowzuklary öwrenmäge girişmek, edebi eseri okamak, öwrenmek barada gürrüň geçirmek ýa kepilnama bermek maksady bilen ulanylýan sapaklara giriş sapagy diýilýär.

Giriş sapagy özüniň maksady, guralyşy boýunça dürli görnüşde bolýar:

1. Gysgaça syn sapagy. 2. Gürrüň sapagy. 3. Kepilnama sapagy. 4. Ýazyjynyň terjime halyny-döredijiligini öwrenme sapagy.

1. Gysgaça syn sapagy. Bu hili edebiýat sapagy köplenç ýokary VIII-IX synplarda guralýar. Onuň maksady öwrenijilik edebi döwre ýa tema gysgaça syn häsiýetinde häsiýetnama bermek bilen okuwçylary şol mowzukda ýazylan eserleri okamaga, şol döwürde ýaşan şahyrlary öwrenmäge taýýarlamakdyr.

Gysgaça syn sapagy dürli görnüşde geçirilýär.

1. Meselem VIII synpda “Türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş döwürleri” diýen mowzukda

I. Oguz han Türkmen eýýamynyň edebiýaty.

II. Gorkut ata Türkmen eýýamynyň edebiýaty.

III. Görogly beg Türkmen eýýamynyň edebiýaty.

IV. Magtymguly Pyragy eýýamynyň türkmen edebiýaty (XVII-XVIII asyr) diýen ýaly gysgaça syn mowzuklary bar. Bu eýýamlaryň türkmen edebiýatynyň ösüşine gysgaça syn berende, mugallym birinji okuw sagadyny gysgaça syn sapagy görnüşinde geçirip biler. Onda mugallym her bir edebiýatyň ösüş eýýamynda türkmen, türkmen döwleti, onuň ykdysady-syýasy ýagdaý we çeper edebiýat barada düşündiriş berip, okuwçylary şol eýýamyň durmuş ýagdaýy, ýazyjy-şahyrlary bilen gysgaça tanyşdyrýar, çeper eserlerden bölekler okap berýär. Şonuň bilen ol okuwçylary şol eýýamyň şahyrlarynyň eserlerini okamaga, öwrenmäge taýýarlaýar.

2. Belli bir mowzugy öwrenmäge girişmek. Meselem, IX synpda “Beýik Serdaryň çeper edebiýatda şahyrana waspy. Oňa ähliahk guwanjy” diýen mowzuk öwrenilende, bir sapak gysgaça

syn sapak görnüşinde guralýar. Bu sapagyň maksady häzirkî – Beýik Serdarymyz barada ilkinji hem Ömürlük Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy gyzgyn söýgi, guwanç döretmekdir. Bu gysgaça syn sapagynda mugallym Beýik Serdar barada biziň ýazyjy-şahyrlarynyzyň ählisiniň çeper eser döredendigi (olaryň atlaryny aýdýar, käbirinden bölek okaýar), olaryň arasynda has tapawutlanýandygyny belleýär. Olara gysgaça syn berýär. Okuwçylara Beýik Serdarymyz baradaky çeper eserleri köp okamagy ündeýär. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy ähliahalk guwanjyny döredýän eserler boýunça nutuk ýazmagy tabşyrmak bilen olary çeper eserleri has çuňňur öwrenmäge taýýarlaýar.

Edebiýatdan gysgaça syn sapaklar, esasan, mugallymyň sözi we okuw usullarynyň utgaşdyrylmagy bilen geçirilende has netijeli bolýar.

2. Gürrüň sapagy. Bu hili edebiýat sapaklary IV-IX synplaryň ählisinde ulanylýar. Gürrüň sapagy belli bir edebi mowzuk çeper eser, sapakdan daşary okalan kitap-eser, edebiýatyň belli bir eýýamyndaky edebi ýagdaý barada pikir alyşmak, okuwçylarda çeper edebiýata söýgini ösdürmek maksady bilen geçirilýär.

Gürrüň sapaklarynyň hem dürli görnüşleri bolýar. 1. Sapakdan daşary okalan eser boýunça gürrüň. VI synpda okuwçylaryň Mukaddes Ruhnama baradaky okan eserleri boýunça gürrüň sapagy. Bu hili sapak üçin mugallym önünden ykjam taýýarlyk görmeli. Synp otagynda ýa-da Türkmen edebiýaty otagynda Beýik Serdaryň Mukaddes Ruhnama kitaplary barada ýazylan eserleriň sergisini döretmeli, diwar tagta taýýarlamaly.

Gürrüň sapagy Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnama litaplaryny döredişini düşüňmekden başlanýar. Milletiň ruhy şamçyragy-Mukaddes Ruhnamany köpräk okamaly – mugallymyň giriş sözi.

Mukaddes Ruhnama barada kim, haýsy eseri okady? – köpçülikleýin gürrüň.

2-3 okuwça Mukaddes Ruhnama barada täze okan eseri boýunça gürrüň etdirip, pikir alyşmak. Çeper eserlerden bölekler okamak.

Mukaddes Ruhnama barada ýazylan goşgularyň biriniň labyzly okalyşyny magnit ýazgysynda diňlemek.

Mukaddes Ruhnama baradaky goşgulary öýde köpräk okamagy, olardan birnäçesini ýat tutmagy ündemek.

Beýik Saparmyrat türkmenbaşynyň “Oka, bil, öwren!” diýen dana pähimi-mugallymyň jemleýji sözi.

Gürrüň sapaklarynda mugallym okuw, gürrüň, mugallymyň sözi, okuwçynyň özbaşdak işi ýaly usullary ulanmak bilen islendik betijäni gazanyp biler.

3. Kepilnama sapagy. Giriş sapaklarynyň bir görnüşi bolan kepilnama sapaklary okuwçylara çeper eserleri, täze neşir edilen kitaplary, okuw maksatnamasynyň doly öwrenmegi talap edýän iri eserlerini okamagy maslahat bermek, olarda çeper edebiýata söýgi döretmek maksady bilen geçirilýär. Kepilnama sapaklary okuw ýylynyň dürli wagtynda (başynda, dowamynda, ahyrynda), dürli görnüşde guralyp bilner:

1. Kepilnama sapagy okuw ýylynyň başynda geçirilse, onda mugallym sapagy şeýle meýilnamada guralýar:

1. “Köp okan–köp biler” – mugallymyň giriş sözi.

2. Sapakda okalmaly, öwrenilmeli çeper eserler.

3. Sapakdan daşary okamaly eserleriň sanawy.

4. Täze neşir edilen kitaplaryň haýsysyny okamaly?

5. Hödürülenýän kitaplary nireden almaly?

6. Okalan kitaplaryň hasabatyny nähili ýöretmeli?

7. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy: - Eziz oglum, mähriban gyzym! Oka!

Öwren! Döret! – mugallymyň jemleýji sözi.

2. Okuw ýylynyň dowamynda guralýan kepilnama sapaklary şeýle mowzuklarda geçirilýär:

1. Beýik Saparmyrat türkmenbaşynyň Atalyk okuw kitaplary.

2. Beýik adamlaryň durmuşy.

3. Beýik saparmyrat Türkmenbaşy çeper edebiýatda.

4. Edebiýat täzelikleri.

5. Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Halkara baýragynyň eýeleriniň

çeper eserleri.

6. Türkmen ýazyjy-şahyrlary Mukaddes Ruhnamany wasp edýärler we başgalar.

Bu hili kepilnama sapaklaryny mekdep, oba, etrap, (şäher) kitaphanalarynda guralan kitap sergisiniň ýanynda, edebi mirashanalarda geçirmek netijeli bolar.

3. Kepilnama sapagy okuw ýylynyň ahyrynda geçirilse, onda mugallym sapagy şeýle meýilnamada alyp barýar:

1. “Kitaby söýüň we aýawly saklaň, ony başdan-aýak okamagy başaryň”–

mugallymyň giriş sözi.

2. Tomus dynç alyşda nähili dynç almaly. Kitaby nähili okamaly?

3. Täze okuw ýylynda öwreniljek iri eserler.

4. Sapakdan daşary okamaly eserleriň sanawy.

5. Hödürülenýän kitaplary nireden almaly?

6. Okalan eserleriň hasabatyny ýöretmek.

7. “Kitaby söýüň! Kitap adamyň dostudyr” – mugallymyň jemleýji sözi.

Kepilnama sapaklaryny mugallym ykjam taýýarlykly örän oýlanyşykly hem-de dürli usul we tärlerde geçirmäge çalyşmalydyr.

4. Ýazyjynyň terjime-halyny öwrenme sapagy. Türkmen edebiyatynda özüniň döredijilik talanty, ahlak taýdan päkligi bilen görelde görkezen ýazyjy-şahyryň terjime-halyny, döredijilik ömrüni öwrenmegi maksat edinýän sapakdyr. Edebiyat sapagynyň bu görnüşi ýazyjynyň okuw maksatnamasynda doly öwrenmek üçin bellenen eserini okuwça özbaşdak okamaga höwes döretmek, eseri sapakda öwrenmäge taýýarlamak sapagy hasaplanýar.

Ýazyjynyň terjime-halyny öwrenme sapagy, esasan, VIII-IX synplarda ulanylýar. Mugallym bu hili edebiyat sapagy üçin ýazyjynyň ömrüni, ýaşayşyny, döredijilik işlerini ynandyryjy yhäsiýetlendirýän in ähmiýetli-bilim we terbiýeçilik taýdan gymmatly terjimehal hem ýatlama maglumatlary saýlamalydyr.

Terjimehal saýlananda, ýazyjynyň döredijiligine – onuň ajaýyp eserleri haýsylar? Olar nähili döredilipdir? Eserleriň many-mazmun äheňi nähili? we şuna meňzeşlere aýratyn üns bermeli.

Ýazyjynyň terjimehalyny öwrenme sapagy okuw maksatnamasynda ýazyjynyň döredijilik ýoluny öwrenmek üçin berilýän sagat sanyna, sapagyň maksadyna laýyklykda dürlüçe guralýar.

VIII synp. Magtymgulynyň ömür ýoluny öwrenme sapagy. Bu sapagy okuwçylaryň Magtymgulyny nähili tanaýandyklaryny, onuň haýsy eserlerini okandyklaryny, bilýändiklerini anyklamakdan başlamaly. Soňra “Magtymguly” diýen okuw filmine (2 bölüm, 20 minutlyk) tomaşa edip, şu sorag-ýumuşlar boýunça gürrüň geçirmeli:

1. Magtymgulynyň şahsyýeti, kakasy.
2. Şahyryň önüp-ösen, okan, gezen ýerleri, kesip-käri.
3. Onuň maşgala durmuşy, ýaşaýşy.
4. Magtymgulynyň talanty, döredijiligi.

5. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň: “Pyragy türkmen halkynyň ruhy sütüniniň mün öwüşgünli almaz täjidir” – diýen dana pähime nähili düşünmeli?

Magtymguly ynsanperwer, ölmez-ýitmez edebi ýadygärlik galдыran ussat şahyr-mugallymyň jemleýji sözi.

IX synp. Ata Gowşudowyň terjimehalyny öwrenme sapagy. Sapak mugallymyň sözi usulynda guralýar. Meýilnamasy:

1. A.Gowşudowyň doglan, önüp-ösen ýeri.
2. Bilimi: oba mekdebi, Mugallymçylyk okuwy, syýasy mekdep (1920-1922). Moskwa GZKU (1922-1924).
3. “Ýaş komunist” gazetiniň redaktory (1925).
4. Magaryf işgäri (1927-1933).
5. Jurnalist-“Sowet Türkmenistany” gazetini (1933-1938).
6. Türkmen döwlet ylmy-derňew dil we edebiýat institutynda ylmy işgär (1938-1944).
7. Döredijilik işi, ugrukdyryjy (1944-15.11. 1953).
8. A.Gowşudow barada ýatlamalar – bölek okamak.

Mugallymyň sözünden soň “Ata Gowşudow” diýen okuw filmine tomaşa etmek we film barada pikir alyşmak ýazyjynyň terjimehalyna okuwçylaryň düýpli düşünmegini üpjün eder.

Ýazyjynyň terjimehalyny öwrenme sapagynyň şeýle guralmagy okuwçylarda ýazyja, onuň eserlerini okamaga, öwrenmäge höwes döretjekdigi gümansyzdyr.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Atalyk okuw kitaplarynyň many-mazmunyndan, terbiýeşynaslyk ylmlaryň talaplaryndan ugur alyp, edebiýat sapaklary okuwçylara ylmy esasyda durmuşa bagly düşünje berýän, düýpli manyly hem terbiýeleýji, täsirli hem gözelligi okuwçylary işjeňleşdiriji, görkezme esbaply we dürli serişdeli, durnukly bilim hem endik berýän, beýleki sapaklar – dersler bilen baglanyşykly bolmalydyr.

Edebiýat sapagy ylmy esasyda hem durmuşa bagly bolmalydyr. Beýik Sapar myrat Türkmenbaşynyň guran Altyn eýýamy ylmyň, tehnikaýnyň, sungatyň, edebiýatyň görüp-eşidilmedik derejede ösen hem ösýän eýýamy bolody. Şeýle eýýamda her bir edebiýat sapagy durmuşyň talabyna laýyk guralmalydyr. Ol ilkinji nobatda, häzirki zamanyň ylmyna, Beýik Serdaryň edebi taglymatyna esaslanyp, okuwçylara durmuşa baglanyşykly bilim hem terbiýe bermelidir. Häzirki zaman edebiýat sapagy Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Atalyk okuw kitaplary esasynda guralan wagtda, ol terbiýeşynaslyk ylmynyň talabyna laýyk bolar.

Sapakda okalan, öwrenilýän edebi eserler, ýazyjy-şahyrlar, türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlary, maglumatlar... bularyň hemmesi edebiýat ylmy tarapyndan öwrenilen, ylmy taýdan ähtibarly.

Türkmen edebiýaty maksatnamasy IV-IX synplaryň her birinde okuwçylaryň okamaly, öwrenmeli edebi maglumatlar toparyny kesgitlemekde hem okatmagyň ylmy esaslaryny nazara alýar. Edebiýatdan okuw kitaplary-da ylmy esaslarda ýazylýar. Olarda türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlary, ýazyjy-şahyrlar, çeper eserler barada berilýän maglumatlar hem ylmy makalalardyr. Görşümüz ýaly, okuw kitaplarynyň üsti bilen okuwçylara ylmy taýdan esaslandyrylýan maglumatlar hödürlenýär. Şonuň üçin edebiýat sapagynyň gurluşynda hem

ylmy taýdan esaslandyrylan usul hem tärler bolup, olarda öwrenilmeli edebi maglumatyň ylmy hem tejribe baglanyşygy, eseri okamagyň, öwrenmegiň ony sorap, gaýtalap berkitmegiň, çuňlaşdyrmagyň many hem aňşynaslyk maksatlary dogry kesgitlenmelidir.

Edebiýat sapaklary manyly, terbiýeleýji bolmalydyr. Ähli okuw dersleri boýunça geçirilýän sapaklar ýaly türkmen edebiýaty sapaklary-da täsirli, manyly we terbiýeleýji bolmalydyr.

Edebiýat sapaklarynyň mukaddes şygary eseri okamak, öwrenmek hem okuwça ýokary ahlak, Watançylyk, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşa wepalylyk terbiýe bermekdir. Edebiýat sapaklarynyň tutuş mazmuny şu şygara bap gelmelidir.

Türkmen edebiýatynda okuwçylary watançylyk, ynsanperwerlik, zähmeti söýmek ruhunda terbiýelemek üçin ajaýyp eserler bar. Mekdep okuwçylary türkmen halkynyň geçmişdäki watançylyk, ahlaklylyk häsiýetlerini Magtymgulynyň, Keminäniň, Seýdiniň, Zeliliniň, Mollanepesiň we beýleki ussatlaryň goşgularynda, Ata Gowşudowyň, A.Durdyýewiň, N.Saryhanowyň, A.Kekilowyň, K.Gurbanepesowyň we başgalaryň dürli görnüşdäki eserlerinden öwrenýärler. Türkmen edebiýatynyň çeper hem manyly eserleri okuwçyda mert ýigide, gowy gylyk-häsiýete guwanmak, namart-gorkagy, hilegär-töhmetçini, ýalançyny tanamak, ýaltany, zähmeti söýmeýäni ýigrenmek duýgysyny döredýär.

Edebiýat sapaklary okuwçylarda zähmete, zähmet adamsyna söýgi hem terbiýelemekdir. Çeper edebiýatyň üsti bilen ähli zadyň gözbaşy zähmetdir, “Zähmet soňy rehet” diýen many okuwçynyň ýaşlykdan aňyna ornaşdyrmak gerek. Sapagyň many, terbiýe berijilik güýjüni ýokarlandyrmak meselesi her bir eseriň many-mazmunynyň täsirli aňlanmagyny üpjün etmeklige-de gös-göni baglydyr.

Edebiýat sapaklary täsirli hem gözelligi çeşmesi bolmalydyr. Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň orta mekdeplerinde türkmen edebiýaty sapaklary okuwça diňe bilim bermek bilen çäklenmeýär. Ol okuwça örän giň hem özbaşdak pikirlenmegi, oýlanmagy, durmuş wakalaryna akyl ýetirmegi, sungat täzeliklere

dogry baha berip bilmegi öwretmelidir. Her bir edebiýat sapagy okuwçyda dürli täsir döredip, öwrenilýän çeper eser barada özbaşdak pikirlenmäge, öz aralarynda edebi çekişme-jedel döretmäge, Altyn eýýamyň türkmen sungaty barada pikir alyşmaga gönükdirmelidir. Şeýle edilende edebiýat sapagy sungatyň köp görnüşleri bilen okuwçylary tanyşdyrmagyň, olaryň sungata garaýyşlaryny giňeltmegiň, ondan terbiýe hem gözelligi lezzeti almagy öwrenmegiň esasy çäşmesi bolar.

Çeper edebiýatyň üsti bilen okuwçylarda gözelligi duýgyny terbiýelemäge, çeperçilik islegi döretmäge örän köp mümkinçilikler bar. Munuň esasy özeni, açary okuwçyda täsir, gözelligi duýgy döretmek üçin edebiýatdan okuw maksatnamasyna girýän çeper eserleri sapakda labyzly okamak, öwrenmek, derňemekdir. Okuwçyda hakyky durmuşa we sungata çuň duýgy terbiýelemekdir. Okuwçy durmuşy, tebigaty, daş-töweregi synlanda, onda täsir, durmuşdaky gowy zatlar barada düşünje ýüze çykýar. Şeýle täsiri, düşüňjeleri edebi eser derňelende esas edinmeli.

Durmuşda gözelligiň iň ýokary nusgasy adamdyr. Çeper edebiýatda şol gözelligi adamyň çeper keşbinde şöhlendirilýär. Adamyň çeper keşbi öz gylyk-häsiýeti, bitirýän hyzmaty boýunça iki topara bölünýär:

1. Oňaly keşp. Türkmen edebiýatynyň taryhynda Görogly we Agaýunus, Gül we Bilbil, Leýli we Mejnun, Şükür bagşy, Ogulnabat, Begenç we Akmyrat ... ýaly çeper keşplerde adam gözelliginiň iň ajaýyp sypatlary jemlenýär.

2. Oňaysyz keşp. Çeper eseriň oňaysyz çeper keşpleriniň okuwçylara gözelligi terbiýesini bermekde özboluşly orny bar. Türkmen edebiýatdaky Hasan şugulçy, Gara Çomak... ýaly oňaysyz keşpler okuwçylara durmuşda şolar ýaly ýaşamaly däldigini ündeýär.

Gözelligi terbiýe edebiýat sapagynda okuwça çeper eseriň üsti bilen durmuşdaky hem sungatdaky gözelligi tanamak, aňmak, duýmak, ondan lezzet almak, ony hormatlamak we aýawly saklamak duýgularyny oýarmakdyr, berkitmekdir.

Edebiýat sapaklary görkezme esbaply, dürli serişdeli bolmalydyr. Edebiýat sapaklarynda dürli okuw-görkezme esbaplary, serişdeleri işjeň ulanmak edebiýaty okatmagyň netijeliligini ýokarlandyrýar, okuwçylaryň höwesini ösdürýär. Magtymguly aýtmýşlaýyn: “Eşiden deň bolmaz, gören göz bilen”. Şonuň üçin edebiýat mugallymy okatmakda görkezme esbaplary köpräk ulanmaga aýratyn üns bermelidir.

Edebiýat sapaklarynda hem beýleki dersler ýaly, okuw-görkezme esbaplar, dürli serişdeler köp ulanylýar. Olary, esasan, özara şular ýaly topara bölmek mümkin: a) okuw, b) ýazyjy-şahyryň suraty, ç) esere degişli suratlar, dürli çyzgylý kagyzlar, d) serişdeler, e) edebi syýahatlar we ş. m.

Edebiýat sapaklarynda okuw-görkezme esbaplary hem dürli serişdeleri işjeň ulanmak okuwçylara çuň bilim bermeklige, olarda öwrenilýän edebi maglumatlar boýunça anyk hem aýdyň düşünje döretmäge hyzmat etmelidir.

Edebiýat sapaklary okuwçylary işjeňleşdiriji bolmalydyr. Edebiýat sapaklarynyň netijeli bolmagy, ilkinji nobatda sapagyň başdan-aýak işjeň guralmagyna, mugallymyň ussatlarça okatmagyna hem okuwçylaryň bilimleri çuňňur özleşdirmeklerine baglydyr. Sapagy işjeňleşdirmek, munuň özi şol 45 minut dowamyndaky okuw işlerini synpdaky ähli okuwçylaryň gatnaşmagy bilen bellenen mowzugy, sapagyň maksadyna laýyklykda, hertaraplaýyn çuňňur öwrenmekdir.

Edebiýat sapaklaryny işjeňleşdirmek üçin, mugallym şulary nazarda tutmaly: 1. Sapakda maksady aýdyňlaşdyrýan mowzuk goýmak. 2. Mowzuga, çeper esere okuwçyda höwes, bilisigelijilik, oňat täsir oýarmak. 3. Öwrenilýän mowzugyň, çeper eseriň ýa-da endigiň, başarnygyň derwaýys gereklidigine okuwçyda ynam döretmek. 4. Täze düşüňjeleri öňki öwrenilenler, durmuş bilen baglanyşykda duýmaga okuwçylary gönükdirmek. 5. Mowzuk geçilende duş geljek kynçylyklary ýeňip geçmäge okuwçylary taýýarlamak.

Sapagyň işjeňleşdirijiligini ýokarlandyrmak meselesi mugallymyň ähli işinde esasy orunda durmalydyr. Sapakda mowzuk boýunça sorag-jogap-gürrüň geçirilende, täze

maglumatlar düşündirilende (mugallymyň sözi, gürrüň, söhbet), eseriň ýazgysy okalanda, sözlük üstünde işlenende, eser derňew edilende, öwrenilenler berkidilende ... mugallym bilen okuwçylaryň arasynda işjeň maksat birligi üpjün edilse, şol wagtda hem edebiýat sapagynyň işjeňligi gazanylýar.

Edebiýat sapaklary beýleki sapaklar bilen arabaglanyşykda bolmalydyr. Mekdepde edebiýat sapaklary beýleki sapaklar, aýratyn hem özüne golaý bolan dersler-türkmen dili, taryh, aýdym-saz we ş.m. bilen berk arabaglanyşykda okadylanda, has netijeli bolýar. Çeper edebiýat türkmen dili we taryh bilen baglanyşykda okadylanda, okuwçylar türkmen diliniň düýp manysyna, adam gepleşiginiň hyzmatyna, diliň, halkyň taryhyna hakyky manysynda göz ýetirýärler. Şonuň üçin mugallym okatmagyň bu esasyňa aýratyn üns bermelidir.

Edebiýat sapagy türkmen dili sapaklary bilen nähili baglanyşdyrylýar? Bu arabaglanyşyk dürli tärlerde, eseri öwrenmegiň hem sapagyň ähli basgançaklarynda amala aşyrylyp bilner:

1. Edebi eseri okamak (labyzly, çeper ...). Ýazgy okalanda, sözleriň dogry aýdylyşyna, heňe, dyngy belgilere, söz düzümlerine, sözlemleriň gurluşyna üns berilýär.

2. Sözlük üstünde işlemek. Öwrenilýän eserde okuwçylar üçin düşüniksiz hasaplanýan sözleriň asyl hem göçme manylary, könelişen hem täzelenen, taryhy üýtgeýişleri derňelýär.

3. Eseriň dilini derňemek. Esere gatnaşan adamlaryň gepleyiş aýratynlyklary, ýazaryň öz dili, çeper keşpli dil öwrenilýär. Okuwçy dil-söz manysyna düşünmäge türgenleşýär.

4. Çeper ýazgyny grammatik kada öwrenilende, mysal hökmünde peýdalanmak. Türkmen dili sapagynda öwrenilýän grammatik kadalary okuwçylaryň aňyna has çuň ornaşdyrmak üçin çeper eserden bölekler ulanylýar. Şol edebi ýazgy okuwçylaryň edebiýat sapagynda okan ýa-da ýatdan bilýän eserlerinden alynsa has gowy bolýar.

5. Türkmen dilinden geçileni gaýtalamak we berkitmek maksady bilen edebi ýazgyny ulanmak. Grammatik kada öwrenilenden soň, ony gaýtalamak, berkitmek işinde çeper

edebiýatdan peýdalanmak ähmiýetli. Edebi eserden degişli bölekleri saýlap alyp, söz hem sözlem derňewi geçirmek, dürli hili ýazdyrma, beýanname ýazmak, her hili türgenleşik işlerini geçirmek, öňki öwrenilenleri okuwçylaryň aňynda berkitmek örän netijelidir.

6. Dil we ýazuw sözleýşi ösdürmek. Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýşini ösdürmek gös-göni türkmen dili bilen edebiýat sapaklarynyň özara berk baglanyşygynda amala aşyrylýar. Çeper edebiýat okuwçylara medeniýetli sözlemegi, “dile gelen sözüň köňül nagşy” bolmagyny öwredýär. Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýşini ösdürmek işi edebiýatyň hödürleýän mowzuklaryndan ugur alýar, şoňa esaslanýar.

Edebiýat sapaklary taryh sapagy bilen nähili arabaglanyşykda bolýar? Mekdepde okuwçylar Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň taryhyny okaýarlar. Edebiýat sapaklarynda hem okuwçylar türkmen edebiýatynyň Oguz han eýýamyndan başlap, şu güne çenli bolan taryhyny öwrenýärler. Çeper edebiýat halkyň taryhyndan üzňe däl. Diýmek, edebiýat bilen taryh sapagyny özara baglanyşdyrmaga bizde doly esas bar.

Taryh sapagynda çeper edebiýat. Sapaklar arasynda özara baglanyşyk iki taraplaýyn bolanda has-da ähmiýetlidir. Taryhy maglumatlar edebiýat taryhyny düýpli öwrenmäge ýardam etse, çeper eserler hem öz gezeginde, taryhy okuwçylaryň gowy, çeper keşpler bilen özleşdirmeklerine kömek edýär. Taryh mugallymy öz sapaklarynda, mowzugy bilen baglanyşykly çeper eseri: goşgulary, goşgy bentlerini, setirlerini, kyssa, sahna eserlerden bölekleri, dürli nakyllary, matallary, tapmaçalary, läledir hüwdileri ýerlikli ulanmak bilen, ony has gyzykly, täsirli geçirýär.

Edebiýaty okatmagy beýleki sapaklar bilen baglanyşdyrmaklyk möwsümini, tötänleýin ýa-da çem gelen wagty däl-de, oýlanyşykly, meýilnamaly, belli maksatly bolmalydyr. Ol mugallym tarapyndan näçe köp pikirlenilse, her mowzuk boýunça meýilnama düzülende, her bir sapaga taýýarlanylanda, ýörite nazara alynsa, şonda islendik netijäni berer.

Edebiýat sapaklary hem mugallym. Türkmeniň Altyn eýýamynda edebiýat sapaklarynyň döwrüň talaplaryna laýyk

guralmagy köp derejede mugallyma, onuň ylmyna hem usuly taýýarlygyna, many-syýasy we medeni gözýetimine, öz hünärine ökdeligine, ussatlygyna baglydyr.

Sapak barada gürrüň edilende, ilki bilen ony dörediji mugallym göz önüne gelýär. Mugallymyň ylmy, bilimi, medeni ... derejesi nähili bolsa, sapagy-da edil şonuň ýalydyr. Onuň şahsyýetini, şahsy taýýarlygy sapagyň mazmunyny kesgitleýär. Şonuň üçin edebiýat mugallymy ylymly, bilimli, giň dünýägaraýyşly, öz hünärini söýýän, oňa ökde, ahlak taýdan päk adam bolmalydyr. Mugallym öz saşpagynyň guramaçysy, ussady, barlagçysydyr. Ol her bir edebiýat sapagyny talaba laýyk, göreldeli, ylmy esasyda, taýýarlykly geçirmelidir. Mugallym geçirjek sapagyna öňünden ykjam taýýarlanmalydyr. Mowzuga degişli ylmy hem usuly maglumatlary, şol mowzuk barada ylmy-usuly makalalary düýpli öwrenmelidir. Mowzuk boýunça sapaklar ulgamy, her bir sapagyň gurluşy barada pikirlenmelidir.

Sapagyň netijeli, many-mazmunly we terbiýeleýji bolmagy üçin, mugallym öňünden ykjam taýýarlyk görmelidir. Bu meselede ol beýik alymlaryň: “Mugallym özüniň her bir sapagyny näçinji gezek geçirýändigine garamazdan, oňa birinji, täze sapak hökmünde garap, jikme-jik taýýarlanmalydyr” diýen dana pähimlerinden ylham almalydyr. Her bir sapak üçin oýlanyşykly sapak ýazgylaryny ýazyp, ony dürli serişdeleriň we okuw-görkezme esbaplaryň üsti bilen örän hetijeli geçirmäge taýýarlanmalydyr.

Edebiýat mugallymy – örän hormatly we belent at. Onuň elinde örän güýçli serişde bolan çeper eserler bar. Şonuň üçin mugallym diýen belent ada mynasyp bolan adam öz okuwçylaryna döwrebap bilim we terbiýe bermäge ähli güýjüni sarp etmelidir.

6. Türkmen edebiýatyny okatmagy durmuş bilen baglanyşdyrmak

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy:

- **Mugallymlar, ilkinji nobatda, Türkmenistanyň
Garaşsyzlygynyň her bir çaganyň aňyna
ýetirilmegini gazanmalydyrlar.**

Merhemetli Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň orta mekdeplerinde türkmen edebiýatyny durmuş bilen – Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň Altyn asyryndaky durmuş bilen berk baglanyşdyrmagy talap edýär.

Çeper edebiýat näme? Çeper edebiýat sungatyň bir görnüşidir hem-de syýasatdyr. Çeper edebiýatda durmuş, adamzat ýaşayşy çeper keşpler arkaly beýan edilýär. Çeper keşbiň ýa-da çeper keşpliligiň ýok ýerinde edebiýat-da ýok. Çeper eserde adamlaryň duýgy-düşünjeleri, dünýägaraýyşlary, özara gatnaşyklary, isleg-arzuwlary täsirli, ýiti söz üsti bilen aňladylýar. Ýazyjy diliniň – sözün kömegi bilen durmuş wakalaryny, dürli hadysalary, adamzat ýaşayşynyň dürli suratlandyrmalaryny göz önünde janlandyrýar, adaty keşpleriň üsti bilen durmuşda bolup biljek adamlary hem olaryň gylyk-häsiýetlerini, jemgyýetçilik gatnaşyklaryny suratlandyrýar. Çeper eser ýaşayş-durmuş, adamlar, taryhy waka, jemgyýetçilik-syýasy ýagdaý bilen diňe bir tanyş etmän, ol biziň duýgy-düşünjämiziň, dünýägaraýşymyzyň ösmegine, oý-pikirimiziň has artmagyna ýardam edýär. Şonuň üçin çeper edebiýatyň terbiýeleýjilik ähmiýeti örän uly bolýar.

Türkmen edebiýaty mazmunyny halk durmuşy bilen ysnyşykly baglanyşdyryp, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistandaky hakykaty çeper hem özboluşly suratlandyrýar.

Durmuş näme? Durmuş adamyň ýaşayan eýýamy, zamanasy we ömrüdür. Altyn asyr durmuşy – bu biziň häzirki Garaşsyz, baky Bitarap, azat, bagtly, şatlykly ömür sürýän, öz ykbalymyzyň hakyky eýesi bolup, gurply hem medeniýetli ýaşayan zamanymyzdyr.

Edebiýaty okatmagy durmuş bilen baglanyşdyrmagyň giň manysy bar. Ol köp meseleleri öz içine alýar. Edebi eseri, ýazyjy-şahyryň terjimehalyny durmuşa baglap öwretmek öňi bilen okuwçylary ynsanperwerlik ruhda terbiýelemek diýmekdir. Adamzadyň dünýäde ýaşayşy, ömür sürşi hem onuň dürli-dürliligi barada okuwçylaryň düşüňjelerini baýlaşdyrmak, olaryň medeni hem gозzellik garaýyşlaryny giňeltmek, edebi eseri labyzly okamak, okalan ýazga özbaşdak düşünmek hem oňa hemmetaraplaýyn baha berip hem ony durmuşda ulanyp bilmek

endiklerini ösdürmek diýmekdir. Bu meseläni üstünlikli çözmek, ozaly bilen, mugallymyň taýýarlygyna, ussatlygyna baglydyr. Şonuň üçin edebiýat mugallymy özüniň okadyş ussatlygyny, usuldyr tärlerini birsyhly kämilleşdirip durmalydyr.

Edebiýaty okatmagy durmuş bilen baglamakda mugallym Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň edebi taglymatyndan, Atalyk okuw kitaplaryndan, edebiýat usulnamasynyň hem okuw maksatnamasynyň talaplaryndan ugur almalydyr. Edebi eserler okalanda, derňelende, onuň terbiýeçilik hem gözelligi tarapyna has köp üns bermek gerek.

Mugallym edebiýaty durmuş bilen hemişe, hemme synplarda baglanyşykly okatmalydyr. Ol şahyryna halk döredijiligini geçende-de, her bir türkmen ussat şahyrynyň ýa-da ýazyjysynyň durmuş we döredijilik ýoluny, aýry-aýry eserlerini derňew edende-de, okuwçylaryň sözleýiş dillerini ösdürende-de, sapakdan daşary işlerde-de bu möhüm meselä özboluşly çemeleşmelidir.

Mekdepde edebiýaty okatmagy durmuş bilen baglanyşdyrmagyň dürli görnüşleri bar: 1. Çeper eseri düşüňjeli aňlamagy öwretmek. 2. Çeper keşpler derňelende täsirlilik. 3. Edebi-ülke maglumatlaryny ulanmak. 4. Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýişini ösdürmek. 5. Sapakdan daşary okuw guralamak. 6. Syýahat, edebi gürrüň, çekişme, edebi agşam, edebi duşuşyk...

Mugallym öz iş tejribesinde, edebi eserleri okadanda, öwredende, ýaşayan we işleýän etrabynyň şertlerine görä ýene-de dürli tärleri, iş görnüşlerini ulanyp biler.

Edebiýaty okatmagy durmuşa baglanyşdyrmakda mugallym diňe sapagy okatmak bilen çäklenmeli däldir. Ol çeper edebiýatyň üsti bilen okuwçylary durmuşa taýarlamalydyr. Her bir çeper eser öwrenilende, okuwça in ýakyn, ony höweslendirýän, howsala salýan meseläni tapmagy we ony durmuşa ulanyp bilmegi öwretmeli. Okuwçylary Altyn eýýamymyza peýdaly zähmete işjeň gatnaşmaklyga, alan bilimlerini, çeper eseriň täsirini sapakdan daşary işlerde-edebi gürrüňler, çekişmeler, edebi agşamlar ... guralanda, edebi gazetler çykarylanda, köpçülik arasynda medeniýet öýlerinde söhbet ýa-da nutuk bilen çykýş edenlerinde ulanyp bilmeklige taýarlamaly.

Mugallym edebiýaty okatmakda, öwretmekde onuň terbiýeçilik taýdan täsirliiligini güýçlendirmek bilen, ony durmuşa has ýakynlaşdyrýar. Bu meselede ol has gowy netije gazanmak üçin okuwçylarda edebiýata çuňňur gyzyklanma, çeper söze söýgi dötermelidir.

Edebiýat mugallymy her bir edebi eseri derňände, onuň okuwça täsirliiligini has-da ýokarlandyrmaly. Edebi keşpleriniň üsti bilen bolsa okuwçylara durmuş tejribelerini öwredip, olary ahlaklylyk, watançylyk, dostluk, Garaşsyz, baky Bitarap Watana, Beýik Serdara wepalylyk ruhunda terbiýelemeli.

Okuwçylaryň özbaşdak döredijilik işlerine, olaryň dil we ýazuw sözleýişlerini ösdürmäge aýratyn üns bermeli. Edebiýat sapaklarynda okuw-görkezme esbaplary, dürli serişdeleri mümkingadar, köp hem döredijilikli peýdalanyp, türkmen edebiýatyny okatmagy durmuşa berk baglanyşdyrmaga çalyşmaly.

III Bap.

Mekdepde türkmen edebiýatyny okatmak we öwretmek

**Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy:
-Okatmak, öwretmek – durmuş hakda has düýpli
oýlanmalydyr.**

**Okaýan wagtyň adamda täze pikirler, hyjuwlar oýanýar.
Okamak,**

öwrenmek – Beýik Allatagalanyň alkysydyr.

Mertebesi belent Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň okamak, öwrenmek barada aýdýan dana pähimlerini mugallym her bir eseri okadanda, öwredende esasy çeşme edinmelidir.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň orta mekdeplerinde türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň esasy maksady okuwçylara çeper eserleri okamagy hem derňemegi öwretmegiň esaslaryny aýan etmektir.

Türkmen edebiýatyny okatmagyň maksady we wezipesi. Türkmenistanyň orta mekdepleride edebiýaty okatmagyň maksady okuwçylara edebiýatdan yzygiderli bilim bermekden, edebiýatyň taryhy ösüş eýýamlarynyň çylşyrymly ýagdaýlary öwretmekden, okuwçylary Garaşsyz, baky Bitarap Watana, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy ýürekden berlen watançylar ruhunda terbiýelemekden ybaratdyr.

Türkmen edebiýatyny, ýazyjylaryň döreden iň ajaýyp, çeper eserlerini okamak esasynda millionlarça adamlar terbiýelenýär. Biziň edebiýatymyzyň okyjylary Türkmeniň Altyn asyrynda täze üstünlikler gazanmak ugrundaky göreşe ruhlandyrmakdan ybarat bolmalydyr. Türkmen halkynyň bagtly, şatlykly, medeniýetli durmuşy ugrunda göreşýän ýazyjynyň döredýän çeper eserleri hem halkyň bähbitlerine laýyk bolmalydyr.

Pedagogika ylmynyň bir bölümi bolan edebiýat dersinde çeper edebiýatyň özboluşly aýratynlyklary jemlenýär. Mekdepde

edebiýat dersini okatmagyň: a) edebi eseri okamak, b) eseri öwrenmek, c) edebiýat ylmynyň esaslaryny özleşdirmek, d) türkmen diliniň söz, sözlem, many taýdan gurluşyna düşünmek ýaly esasy maksatlary bar. Edebiýat predmetini okadyan mugallym diňe bir edebiýatyň usully esaslaryny bilmek bilen çäklenmän, ynsanperwer ol ylymlaryň hem köpüsini düýpli bilmelidir. Özüniň öwrenen ylmy maglumatlaryny edebiýat sapaklarynda ýerlikli ulanmaga, dürli usul we tärler esasynda sapaklary durmuş bilen baglanyşdyryp, ýokary hilli geçirmäge çalyçmalydyr.

Türkmen edebiýaty okadylanda, öwredilende okuwçylar: a) türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlarynyň kanunlary, esasy ösüş eýýamlary, edebiýatyň özboluşly häsiýetleri, b) edebi eseriň many-çeperçilik, çeper keşplilik, gurluş, düzüliş we dil aýratynlyklary, c) halkyň ösüş taryhynda edebiýatyň ähmiýeti, d) edebiýatyň halkylyk, millilik, terbiýeçilik, taryhy ähmiýeti we başgalar barada hertaraplaýyn düşünje almalydyrlar hem-de edebi we erkin mowzuklarda özbaşdak düzme ýazmagy, düzmelerde öz pikirini yzygiderli, many taýdan dogry we sowatly ýazmagy başarmalydyrlar.

Edebiýatdan okuw maksatnamasynda türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça edebi eýýamlara gysgaça syn bermeklik, aýry-aýry ýazyjy-şahyrlaryň ömri we döredijiligini we dürli görnüşdäki edebi eser (ýeke-täk-belli bir mowzuk) okamak, öwrenmek nähili okatmaly, öwretmeli?

1.EDEBIÝATDAN GYSGAÇA SYN MOWZUKLARY ÖWRETMEK.

Türkmen edebiýatynyň taryhy özbaşdaklygy ugrundaky göreş, söweşeň gahrymançylyk, watançylyk we ynsanperwerlik manylara ýugrulan eserlere, edebi eýýamlara örän baý. Türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlary gysgaça syn berme häkmünde öwrenilýär.

Gysgaça syn mowzuklary öwrenmegiň esaslary. Edebiýat maksatnamasyna esaslanyp, mugallym gysgaça syn mowzuklarynyň üsti bilen okuwçylara türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş ýagdaýyny, edebiýat taryhynyň her bir eýýamyndaky

aýratynlyklary, edebi gatnaşyklary, ýazyjy-şahyrlaryň bir-birine täsirini, çeper edebiýatyň durmuş bilen baglanyşygyny we ş. m. öwredýär. Şonda mugallym türkmen edebiýatynyň döreýşi we ösüşi barada hertaraplaýyn, giňden düşünje berýär. Ol taryhy hem edebi delillere esaslanyp, her bir edebi eýýamyň jemgyýetçilik durmuşyndaky syýasy göreşler, medeni ýaşayyş, gözellig garaýyşlary bilen okuwçylary tanyşdyrýar.

Gysgaça syn mowzuklar öz mazmunlary we maksatlary boýunça özara tapawutlanýar. Şoňa görä gysgaça syn mowzuklar öwrenilende, olaryň şular ýaly topara bölünüşinden ugur almak gerek:

a) Belli bir döwrüň edebi ösüşine şol jemgyýetdäki medeni hem syýasy ýagdaý bilen baglanyşykly umumy baha bermek (Meselem: “Görogly beg Türkmen eýýamynyň edebiýaty” /X-XVI asyr/, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Altyn eýýamyndaky türkmen edebiýaty /1991-nji ýyldan bäri/ ...).

b) Her bir taryhy eýýamyň edebi ösüşini belli-belli ýazyjy-şahyrlaryň we aýratyn eserleriň mysalynda öwrenmek. Meselem: “Oguz han Türkmen eýýamynyň edebiýaty: ”Oguznama“..., Görogly beg Türkmen eýýamynyň edebiýaty: Mahmyt Kaşgary, Hoja Ahmet Ýasawy..., Magtymguly Pyragy eýýamynyň /XVII asyr/ türkmen edebiýaty: Nurmuhamet Andalyp...

ç) Türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlary boýunça umumylaşdyryjy edebi-ylmy maglumat bermek (“Türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlarynyň ähmiýeti. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Altyn eýýamyndaky türkmen edebiýatynyň aýratynlyklary we bütindünýä ähmiýeti”).

Gysgaça syn mowzuklaryň ýokardaky ýaly özara bälünüşleri mugallymyň her bir mowzuk boýunça öwrenilmeli maglumatlary oýlanyşykly saýlamagyny talap edýär. Sebäbi maksatnama her bir edebi döwür üçin birtopar edebi mowzuk hem manylary, şahyr-ýazyjylary, dürli eserleri hödürleýär. Öwreniljek edebi döwrüň in esasy edebi maglumatlary, taryhy delilleri, edebi gatnaşyklary we täsirleri boýunça maglumat saýlanda, mugallym tertipleşdirme düzgünlerine esaslanýar. Gysgaça syn mowzuklarda edebi eserleri derňemekligi bolsa meýilnama esasynda ýerine ýetirmegi belleýär.

Öwreniljek edebi döwrüň haýsy asyrlary, haýsy ýyllary öz içine alýandygyny, haýsy şahyrdan, eserden başlap, haýsy şahyr ýa eser bilen tamamlanýandygyny mysaly kesgitleýär. Meselem: Magtymguly Pyragy eýýamynyň (XIX asyr) türkmen edebiýaty. Türkmen edebiýatynyň bu eýýamy edebi maglumatlara, dürli şahyrlara, taryhy wakalara örän baý. Bu döwürde edebiýatyň esasy ösüş ýoly – XIX asyryň başyndan tä XX asyryň başlaryna çenli bolan döwürdir. XIX asyr şahyrlary: Talyby, Kemine, Seýdi, Zelili, Mollanepes, Dosmämmet, Mätäji, Aşky, Abdystdar kazy, Misgingylyç ... Bu şahyrlaryň birnäçesi doglan ýyllary boýunça XVIII asyryň ahylaryna (II ýarymyna), biri bolsa aradan çykan ýyly boýunça XX asyryň başyna düşýär. Emma olaryň döredijilik işleriniň ösen, ýokary derejä ýeten we iň ajaýyp eserler döreden wagtlary XIX asyrdyr. Bu asyr türkmen edebiýaty Keminäniň ajaýyp goşgularyndan we şorta sözlerden başlap, Seýdiniň gahrymançylyk, batyrlyk, Zeliliniň watançylyk, Mollanepesiň söýgi şygryýeti bilen “Zöhre-Tahyr” dessanyny, Abdyssetdar kazynyň “Jeňnama” eseriňi, Misgingylyjyň yşky goşgularyny öz içine alýar.

Mugallym öwrenilýän döwür boýunça edebi maglumatlary saýlanda we olary tertipleşdirilende, ilkinji nobatda, okuw maksatnamasynda ýazyjy-şahyryň ýörite mowzuk hökmünde öwrenilýändigini ýa-da öwrenilmeýändigini nazarda tutmaly. Eger şahyr-ýazyjy ýörite mowzuk hökmünde öwrenilýän bolsa, onda onuň döredijiligi umumy äheňde, ýagny şol döwrüň edebi ösüşine baglanyşykly häsiýetlendirilýär. Eger-de şahyr-ýazyjy ýörite mowzuk hökmünde öwrenilmeýän bolsa, onda onuň döredijiligine has giňräk derňew berilýär. Belli bir edebi döwrüň döredijilik ösüşi, esasy mowzugy derňelende, meýilnamalaşdyryşa esaslanyp, şahyr-ýazyjylaryň çeper eserleri mowzuklar boýunça saýlanyp öwrenilýär.

Gysgaça syn mowzuk öwrenilýän döwrüň edebiýatyna giriş bolup, şol eýýamyň edebi ösüş taryhyny, edebi-ylmy maglumatlaryny öwrenmeklige ýol açýar. Gysgaça syn mowzukda belli-belli şahyr-ýazyjylaryň (okuw maksatnamasynda bellenen) döredijiligi esasynda şol geçilýän döwrüň esasy edebi ýagdaýlary

anyklaşdyrylýar. Soňra ýörite mowzuklar öwrenilende, gysgaça syn mowzuklarda öwrenilende, gysgaça syn mowzuklarda öwrenilen maglumatlar anyk esarleriň esasynde çuňlaşdyrylýar we giňeldilýär. Meselem: gysgaça syn mowzuklar Magtymguly Pyragy eýýamynyň türkmen edebiýatynda bolan edebi ugurlar-akymlar hakykylyk tankydy hakykylyk boýunça alnan düşüňjeler, ýörite mowzuklar: Azady, Magtymguly, Andalyp, Şabende, Magrupy öwrenilende peýdalasnyp, anyk eserleriň mysalynda ýene-de giňeldilýär we berkidilýär.

Gysgaça syn mowzuklarda öwrenilýän döwürde bolan edebi çekişme-jedellere, edebi garaýyşlara, edebi mekdep we edebi gatnaşyklara derňew berilýär. Şonda mugallym deňeşdirmä esaslanmaly. Belli bir döwürde ýaşan şahyr-ýazyjylaryň döredijiliginde mowzuk, mazmun we görnüş boýunça arabaglanyşyklar (Magtymguly we türkmen şahyrlary), olaryň biri-birine garaýyşlary (Kemine bilen Mollanepes Magtymguly barada, Kemine Mollanepes barada), edebi döredijilik mekdep (Magtymgulyň mekdebi) deňeşdirilýär.

Türkmen edebiýatından okuw maksatnamasy gysgaça syn mowzuklary geçmek üçin her bir edebi döwür boýunça berýän ýörite talaplarynda mugallyma esasy üns bermeli meseleleri anyk kesgitleýär. Şolary has çuňňur we Türkmeniň Altyn eýýamynyň talaplaryna laýyk öwretmek üçin mugallymyň türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlaryny, türkmen halkynyň geçmiş taryhyny gowy bilmegi zerurdyr.

Gysgaça syn mowzuklary çuňňur öwretmegiň esaslarynyň biri-de görkezme esbaplarydyr. Her bir edebiýat döwri görkezme esbaply, dürli serişdeli geçilende, ol has netijeli, täsirli bolýar. Gysgaça syn mowzugy gyzykly geçmek üçin mugallym, ilkinji nobatda, her bir edebiýat eýýamy boýunça degişli görkezme esbap, dürli serişde taýýarlap, olary gerek ýerinde ýerlikli peýdalanmalydyr. Şu güne çenli türkmen edebiýatynyň taryhy döwürleri boýunça taýýar görkezme esbaplar ýok diýerlikdir. Şoňa görä her bir edebiýat mugallymy: “Türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş döwürleri”, Magtymguly Pyragy eýýamynyň (XIX asyr) türkmen şahyrlarynyň döredijilik mowzuklary, “Mukaddes

Ruhnama çeper edebiýatda”, “Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan çeper edebiýatda”, “Beýik Serdaryň çeper edebiýatda şahyrana waspy”, “Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Atalyk okuw kitaplary”, “Türkmenistanyň halk ýazyjylary” we ş.m. mowzuklarda ýazgylý kagyžlar, dürli görnüşli görkezme esbaplar, suratlar ... taýýarlap biler.

Okuw-görkezme esbaplar sowatly, arassa, çeper, okuwçylaryň ünsüni özüne çekiji, gözelligi taýdan talabalaýyk bolmalydyr.

Gysgaça syn mowzuklar öwrenilende, her bir edebi-taryhy döwür boýunça okuw maksatnamasynda bellenen çeper eserleriň ählisiniň ýazgysy okuwçylar tarapyndan hökmany suratda (bölekleyin sapakda, tutuşlygyna ýöde) okalmalydyr. Gysgaça syn mowzuklarda ady görkezilen her bir çeper eseriň kim tarapyndan, haçan, haýsy döwürde ýazylandygyny, onuň mowzugyny, many-mazmunyny, gurluşyny, esasy gahrymanlaryny okuwçylaryň bilmegini talap etmek gerek.

2. EDEBI-TARYHY DÖWRÜŇ MAZmunY WE EDEBI ÖSÜŞ.

Gysgaça syn mowzuklar öwrenilende, her bir edebi-taryhy döwürde bolan taryhy wakalar, şol döwrüň sosial-syýasy gatnaşyklary, halkyň medeni durmuşlary, edebi ösüş bilen okuwçylar tanyş edilýär. Bu tanyşlyk howaýy häsiýetde bolman, ylmy esasyda, okuw maksatnamasynyň talaplaryna laýyk bolmalydyr. Şonuň üçin mugallym ilki bilen edebi-taryhy eýýamyň mazmunyny anyklamalydyr.

Her bir edebiýat döwriň mazmunyny anyklamak üçin mugallym okuw maksatnamasynyň talaplaryny ykjam öwrenýärler, edebiýatdan okuw kitabynda, gollanmada berlen maglumatlary gaýtadan gözden geçirýär. Öwrenilýän döwür boýunça goşmaça maglumatlary Türkmenistanyň taryhy, türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlaryna degişli neşir edilen işler bilen tanyşýar. Şonda ol özi üçin gerekli maglumatlary belläp alýar, saýlaýar.

Edebi-taryhy döwrüň mazmuny, edebi ösüş anyklananda, her bir döwre özboluşly çemeleşmeli. Muny her bir edebi döwrüň özara bir-birinden aýratynlyklary talap edýär.

Gysgaça syn mowzuklary öwretmäge girişinde, mugallymyň her bir döwrüň edebiýatynda öňdebaryjy manylary anyklamagy zerur. Şol edebi döwürdäki öňdebaryjy pikirleri: watançylyk, ahlak, dosluk, agzybirlik we ş. m. manylary kesgitleýär. Meselem: Magtymguly eýýamynyň (XIX asyr) türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleri Döwletmämmet Azady, Magtymguly, Şabende we Magrupy ýaly şahyrlar öz döwrüniň öňdebaryjy pikirli adamlary bolupdyrlar. Olar türkmen iliniň agzybir, bir bitewi döwlet, özbaşdak, ykdysady we medeni taýdan gujurly bolup ýaşamagyny isläpdirlir. Bu manylar şol eýýamyň türkmen edebiýatynyň esasy mazmunyny kesgitleýär.

Edebi-taryhy döwrüň mazmunyny kesgitleýänden soň, mugallym şol döwrüň edebi ösüşini anyklaýar. Edebi ösüş belli bir edebi-taryhy döwrüň çeper edebiýatynyň ösüp, özgerip durmagydyr. Her bir taryhy döwrüň özüne laýyk durmuş wakalary, durmuş wakalary, hadysalary bar. Edebi ösüş hem halkyň durmuşy-ykdysady, syýasy hem-de ruhy durmuşlarynyň ösüşi bilen baglanyşykly bolýar. Durmuşda peýda bolan her bir täze many-mazmun, ösmegi netijesinde çeper edebiýat hem täze many-mazmun, täze görnüş bilen baýlaşýar. Şoňa görä, mugallym edebiýat taryhynyň her bir döwüründäki edebi ösüşi aýdyňlaşdyranda, şulardan ugur almalydyr:

1. Öwrenilýän döwürde halk durmuşynda bolan özgerişler, ösüşler.

2. Şol eýýamyň edebiýatynda edebi nusgalaryň, ýörgünli döpleriniň täsiri, onuň ösdürilişi.

3. Öwrenilýän döwrüň möhüm wakalarynyň çeper beýan edilişi.

4. Edebi-taryhy eýýamyň özboluşly aýratynlygy, täzeligi ...

Mesemelem, Magtymguly eýýamynyň XIX asyr türkmen edebiýaty. XIX asyrdaky türkmenler dagynyk ýaşapdyrlar, olaryň birleşen döwletleri bolmandyr. Deňsizlik höküm sürüpdir. Bu döwürde bir topar taryhy wakalar bolup geçipdir. XIX asyr türkmen edebiýatyna öňki – XIX asyr edebiýatynyň, aýratyn hem Magtymguly Pyragynyň in gowy döpleriniň-milli özbaşdaklyk, birleşmek, watançylyk, mertlik, ahlaklylyk, dogruçylyk ýaly

asylyly nusgalaryň täsiri ýetipdir. XIX asyrdä öňki edebiýatyň iň gowy nusgalary, döpleri dowam etdirilip, olar döwrüň talaplaryna laýyk ösdürilipdir. XIX asyr edebiýatynda şol döwrüň durmuş wakalaryny, möhüm manylaryny çeper suratlandyryan eserler döredilipdir. XIX asyr türkmen edebiýatynyň aýratynlygy onuň durmuşy, taryhy wakalary özboluşly, çeper beýan edip hem edebiýaty täze döpler bilen baýlaşdyryp bilenligindedir.

Edebi-taryhy döwrüň mazmunyny kesgitlemekde we edebi ösüşi anyklamakda öwrenilýän döwrüň ýazyjy-şahyrlarynyň döredijilik güýjini ýerbe-ýer goýmaly, olaryň özara gatnaşyklaryny, tutýan mugallym bu meselä aýratyn üns bermelidir. Her bir edebi döwrüň ýazyjy-şahyrlaryna özboluşly çemeleşmek bilen:

1. Ýazyjy-şahyryň öz döwründäki durmuşy, syýasy ýagdaýy, jemgyýetçilik gatnaşyklary aýyl-saýyl edip bilşi.

2. Durmuş wakalarynyň, taryhy hadysalaryň ýazyja eden täsiri.

3. Ýazyjy-şahyryň döreden edebi şahyrmannary, çeper keşpleri, olaryň halk köpçüligi tarapyndan kabul edilişi we ş.m. anyklaşdyrylýar. Meselem: Magtymguly eýýamynyň (XIX asyr) türkmen edebiýaty. Bu eýýamnyň edebi ösüşini öňde aýtdyk. XIX asyr türkmen edebiýatynyň döredijilik güýjini-Kemine, Seydi, Zelili, Mollanepes, Abdysetdar kazy, Mätäji ýaly birtopar söz ussatlary düzýär. Bular öz döwrüniň durmuş ýagdaýyna, wakalaryna gowy düşünen parasatly pikirli adamlar. Olar türkmen edebiýatynyň düýbini tutujy Magtymgulynyň döredijilik mekdebinin mirasdar wekilleri. XIX asyr türkmen edebiýatynyň ussat şahyrlarynyň şahyrmannary, ajaýyp çeper keşpleri zähmetkeş köpçüligine gözellik edebi lezzeti beripdir, olary mertlige, şahymançylyga, agzybirlige, dostluga ruhlandyrypdyr.

Gysgaça syn mowzuklar edebi-taryhy eýýamlar öz many-mazmunlary, edebi ösüşleri boýunça bir-birine meňzeş bolmaýar. Şonuň üçin olary öwrenmeklige hem dürlüçe çemeleşmek gerek. Gysgaça syn mowzuk boýunça guralýan her bir sapagyň mazmuny hem başga-başga bolýar. Ýöne mugallym gysgaça syn mowzuklaryň sapaklaryny geçende, olaryň arasynda hökmany suratda baglanyşyk, many taýdan yzygiderlik döretmäge çalyşýar.

Şeýlelik bilen, ol gysgaça syn mowzuklaryň mazmunyna okuwçylaryň çuň düşünmeklerini gazanýar.

3. Gysgaça syn mowzугy öwrenmegiň usul we tärleri. Türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamynyň gysgaça syn mowzuklary düýpli, hertaraplaýyn öwretmekde mugallymyň döwrebap usul hem tärleri saýlap almagy we olary ýerlikli ulanyp bilmegi gerek. Muny okuw maksatnamasynda gysgaça syn mowzuklaryň dürli häsiýetde berilmegi, olarda dürli meseleleri öwrenmegiň bellenişleri talap edýär.

Gysgaça syn mowzuklar öwrenilende, esasan, mugallymyň sözi, gürrüň, okuw, okuwçynyň özbaşdak işi usullary ulanylýar:

a) mugallymyň sözi. VIII-IX synplarda gysgaça syn mowzuklar öwrenilende, bu usulyň maglumat bermek, gysgaça söhbet ýaly tärleri işjeň ulanylýar.

Gysgaça syn mowzuklar öwrenilýän sapaklarda mugallymyň söhbetine berilýän wagt VIII synpda 20-25 minut, IX synpda bolsa 25-30 minut töweregi bolmalydyr.

b) Gürrüň. Bu usulyň gysgaça syn mowzuklar öwrenilende, giriş ugrukdyrma, berkitme gürrüň ýaly tärleri işjeň ulanylýar.

ç) Okuw. Bu usulyň gysgaça syn mowzuklar öwrenilende, düşündirişli we labyzly okuw tärleri has işjeň ulanylýar.

d) Okuwçynyň özbaşdak işi. Gysgaça syn mowzuklar öwrenilende, okuwçylaryň özbaşdak işlerine-de aýratyn üns berilýär. Okuwçylaryň özbaşdak işlerini her bir gysgaça syn mowzuk boýunça guramak bolýar. Ýöne okuw sagady köpräk berilýän gysgaça syn mowzuk bu usuly ulanmaga has köp mümkinçilikler bar. Köp sagat berlip geçilýän edebi döwür boýunça okuwçylar bir topar ýazyjy-şahyrlary öwrenmek, çeper eserleri okamak bilen, olar barada nutuk taýýarlamak, meýilnama düzmek, düzme ýazmak, öwrenilýän edebi döwürde ýaşan ýazyjy-şahyrlar boýunça çyzygy, görkezgiçler düzmek ýaly işleri ýerine ýetirmelidirler.

VIII-IX synplarda gysgaça syn mowzuklary çuň, hertaraplaýyn öwretmekde sapakdan daşary işler hem örän ähmiýetli. Edebiýatdan sapakdan daşary işleriň dürli görnüşleriniň: okuw, okyjylar maslahaty, edebi tapmaça, edebi agşam, edebi gezelenç,

edebi duşuşyk we ş.m. üsti bilen mugallym okuwçylaryň edebitaryhy döwürler boýunça öwrenenlerini has giňeldýär, berkidýär. Aýratyn hem edebi we ülke mirashanalary, görnükli adamlar, ýazyjylar bilen duşuşyklar okuwçylarda ýatdan çykmajak täsir galdyrýar.

II ÝEKE-TÄK-BELLI BIR MOWZUKLARY ÖWRETMEK

Ýazyjynyň terjime halyny öwrenmek. Ýazyjy-söz ussady, talantly akyldar, beýik adam. Şoňa görä edebiýat mugallymy ýazyjynyň-beýik adamyň ýaşaýşyny, durmuş ýoluny-terjimehalyny okuwçylara öwretmekde örän jogapkärli hem seresaply çemeleşmelidir. Ol her bir ýazyjy-şahyryň terjimehalyny öwretmäge başlamanka, ilki bilen, edebiýatdan okuw maksatnamasynyň talabyna laýyklykda, ýazyjynyň terjimehalyny öwrenmegiň maksadyny anyklaýar. Şonda ol:

1. Ýazyjy-şahyryň özboluşly aýratnlygyny aýdyňlaşdyrmaly. Meselem: Magtymguly-türkmen edebiýatynyň düýbünü tutujy, ynsanperwer, watançy, öz döwrüniň ogly, çeper sözüň beýik ussady. Mollanepes – yşk mülküniň şasy, söýgi sygyrýetiniň saýrak bilbili. Onuň sygyrynda gyzyň waspy, owadanlygy ähli zatdan ýokary.

2. Ýazyjynyň ýaşan, ýaşayan döwründäki jemgyýetçilik, ykdysady-syýasy ýagdaýy kesgitlemeli: a) XVIII-XIX asyrdä Türkmenistanda dagynyk jemgyýetçilik gurluş, b) türkmenleriň dagynyk, agzala, daşary ýurtbasarlar tarapyndan talanyp, horhomsy ýaşaýşy, ç) köne döwürde garyplyk-baýlyk, deňsizlik, d) Türkmenistan Garaşsyzlyk, baky Bitaraplyk zamanda, e) azatlyk, garaşsyzlyk, bagtly durmuş, ä) Beýik Saparmyrat Türkmenbaşa, Garaşsyz, baky Bitarap Watana söýgi ...

3. Ýazyjy-şahyryň terjimehaly boýunça maglumat toplamak, a) ýazyjy barada ýazylan ylmy işler, makalalar, b) döwürdeşleriniň we özünden soňkularyň ýatlamalary, ç) ýazyjynyň golýazmasy, gündeligi ýa-da ýazgy depderçesi (ýa bularyň suraty), d) öz eli bilen ýazan terjimehaly (ýa onuň suraty), e) ýazyjy-şahyr barada rowaýatlar, çeper eserler, ä) eserlerinde özi, maşgalasy, dostluk,

wepalylyk barada aýdanlary, f) eserlerinde özi baradaky maglumatlar, g) görkezme esbaplar, dürli serişdeler, ses ýazgylary we şuna meňzeşler.

Edebiýat sapaklarynda ýazyjynyň terjimehaly, esasan, üç hili esasa öwrenilýär:

1. Ýazyjynyň terjimehaly boýunça deslapky güwänama, maglumat bermek. Bu esaslara, esasan, VI-V synplarda ulanylýar. Okuwçylar ýazyjynyň terjimehalyndan in ähmiýetli käbir deliller, okamaga, öwrenmäge höwes, gyzyklanma dörediji maglumatlar – ýazyjynyň çagalyk, ýaşlyk ýyllary, edep-ekramy, okaýşy we ş.m. bilen tanyşdyrylýar. Ýazyjynyň terjimehaly boýunça deslapky güwänama, maglumat girişde gysgaça terjimehaly hekaýa etme tärinde, berilýär.

2. Ýazyjynyň ömrüni, terjimehalyny öwretmek. Bu tär, esasan, VI-IX synplaryň edebiýat sapaklarynda nazarda tutulýar. Ýöne bu synplarda terjimehal öwrenilende, özara şunuň ýaly tapawut goýulýar: a) VI-VII synplarda ýazyjynyň ömri, terjimehaly üçin ýörite okuw sagady berilmän, girişde terjimehal güwänamasy ýa maglumat bermek tärinde öwrenilýär. b) VIII-IX synplarda bolsa ýazyjynyň ömrüni, döredijilik ýoluny öwrenmäge ýörite okuw sagatlary berilýär hem-de terjimehal teswirnama, ylmy terjimehal görnüşinde öwrenilýär.

3. Ýazyjynyň terjimehalyny we döredijilik ýoluny öwrenmek. Bu esas, esasan, ýokary synplara degişlidir (Okuw maksatnamasynda IX synpda Keminäniň, Seýdiniň, Zeliliniň, Mollanepesiň, A.Gowşudowyň, A.Kekilowyň, K.Gurbanepesowyň, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň terjimehalyny we döredijilik ýoluny öwrenmek bellenilýär). Munda ýazyjynyň terjimehaly we döredijilik ýoly has giň, doly, hertaraplaýyn, ylmy esaslarda öwrenilýär. Ýazyjynyň terjimehalyny we döredijilik ýoluny öwrenmek üçin 1, has gerekli hasaplansa, 2 okuw sagadyny bermek hem bolar.

Mekdepe ýazyjy-şahyryň terjimehalyny öwrenmek, oňa has aýdyň göz ýetirmek üçin hyzmat edýän dürli resminama we çeper maglumatlar-çeşmeler bar. Olaryň esaslary: edebiýat ylmy, ýazyjynyň döwürdeşleriniň we özünden soňkularyň ýatlamalary,

golýazmasy, gündeligi ýa-da ýazgy kitapçasy, golýazma-terjimehal ýazgysy, ýazyjy-şahyr baradaky, rowaýatlar, çeper eserler, ýazyjynyň eserlerinde özi, maşgalasy, dost-ýary barada aýdanlary, eseriň yza çekilmesinde terjimehal hösiýetli maglumatlar, suratlar, ses ýazgylary, neşir edilen kitaplary we ş.m.

Terjimehal çeşmeleri ýazyjy-şahyryň ömrüni, terjime halyny öwrenmekde mugallym üçin uly gollanma, gerekli serişdelerdir. Olar ýazyjynyň adamlyk keşbini, özboluşly şahsyýetini dikeltmäge, okuwçyda ýatdan çykmaýak yz galdyrmaga, sapagyň terbiýeçilik ähmiýetini güýçlendirmäge ýardam edýär.

1. Edebiýat ylmy. Biziň edebiýatçy alymlarymyz türkmen ýazyjy-şahyrlarynyň köpüsi barada ylmy iş, makalalar ýazdylar. Meselem: Magtymguly barada: Ahundow Gürgenli “Magtymguly-Pyragy” /1939/, B.A.Garryýew “Magtymguly we onuň watançylygy” /1943/, G.O.Çopanow “Magtymguly” /1951/, M.Kösäýew “Magtymguly” /1959/, O.Ýazymow “Magtymgulynyň ömri we döredijiligi” /suratdepder-1992/... Mollanepes barada: Ahundow-Gürgenli “Mollanepes” /1936/, A.Kekilow “Mollanepes” /ömri we döredijiligi, 1957/, M.Kösäýew “Adamzat gözelliginiň aýdymçysy” /1963/, Ö.Abdyllaýew “Şahyryň özboluşlylygy”/1963/... Bu ylmy işlerde, kitaplarda ýazyjylaryň terjimehaly barada ylmy taýdan anyklanan gymmatly maglumatlar, terjimehal deliller bar. Şolary mugallym gözläp tapýar we terjimehal maglumatlardan alnan delili, bölegi sapakda ýerlikli ulanýar: sesli okap berýär, olaryň mazmunyny dilden aýdýar, käbirini suratda görkezýär we ş.m. Şeýle usuly tärler ulanylanda, mugallymyň işi has hetijeli bolýar. Okuwçyda ýazyjynyň durmuşyndaky gözəl wakalara guwanmak we göreldel almak, agyr ýagdaýlaryna gynanmak duýgysyny döredýär.

2. Ýazyjy-şahyr barada döwürdeşleriniň we özünden soňkularyň ýatlamalary. Ýatlama ýazyja dogruçyl baha beriji parasatly sözler, sözlemler, özboluşly eserdir. Şonuň üçin mugallym her bir ýazyjynyň terjimehaly barada söz açanda, öňi bilen oňa döwürdeşleriniň beren bahalaryny nazarda tutmalydyr. Meselem: Magtymgulynyň terjimehaly öwrenilende, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň dana pähimlerini, Keminäniň belli ýatlamasyny,

Mollanepesiň “Köňlüm” goşgusyndan setirleri we “Pyragy” goşgusyňy, garagalpak şahyry Berdagyň “Yzladym men” goşgusyňy okamak, Gündogary öwreniji alymlardan A.Wamberiniň, A.E. Krymskiniň, A.N.Samoýlowiçiň, W.Uspenskiniň we türkmen alymlaryndan B.Kerbabaýewiň, B.Garryýewiň, M.Kösäýewiň, G.O.Çaryýewiň, Z.Muhammedowyň Magymgula beren bahalary, ol barada aýdan pikirlerini ýatlamak bolar. Bular beýik akyldaryň şahsyýetini, golýazma terjimehaly bolmadyk Magtymgulynyň terjimehalyny dikeltmekde ähtibarly maglumatlardyr.

Ýazyjy baradaky ýatlamalary, aýdylan pikirleri, oňa berlen bahalary onuň terjimehaly öwrenilende, ýagny terjimehal güwänama, maglumat, ylmy terjimehal berlende, ýerlikli ulanmak mugallymyň ussatlygyna baglydyr. Eger-de mugallym: a) şol ýatlamalar, aýdylan pikirler boýunça görkezme esbap (okuwçylaryň güýji bilen) taýýarlap, ony sapakda ulansa, b) ýatlamalardan bölekleri labyzly okasa, c) ýatlamalaryň käbirini magnitafon lentasyna ýazyp, öz düşündirişiniň arasynda okuwçylara diňletse, d) ýatlamalar boýunça dilden ýa-da ýazuw üsti bilen sorag-jogap geçirse ... olaryň okuwçylara täsirli bolmagyny doly gazanyp biler.

3. Ýazyjynyň golýazmasy, gündeligi ýa-da ýazgy depderçesi. Bular ýazgynyň durmuş ýaşayşynyň käbir aýratynlyklaryna göz ýetirmekde örän ähmiýetli. Golýazma bu ýazyjynyň öz eli bilen ýazan haty, eseri. Gadymy eýýamlarda, XVIII-XIX asyrlarda, XX asyryň başlarynda ýaşap geçen türkmen şahyrlarynyň köp eserleriniň golýazmalary Türkmenistanyň Golýazmalar institutynda saklanýar. Ussat şahyrlar barada neşir işlerinde, onuň golýazmalaryndan bölekleriň suratlary berilýär. Golýazmalardan nusgalary ýa-da olaryň suratlaryny ussat şahyrlaryň terjimehaly öwrenilende peýdalanmak, olary synlamak okuwçylarda üýtgeşik bir täsir, gyzyklanma döredýär. Okuwçy şol şahyryň okan, ýazan hatlarynyň hözirkiden üýtgeşikdigini, olaryň arap harplary bilen türkmençe öz ene dilinde düzen eserlerini ýazandygyny görýärler. Bu täir okuwçylaryň dünýägaraýşyny, olaryň ene diliniň taryhy

boýunça düşünjeleri has giňedýär. Golýazma hatlar okuwçyda bilesigelijilik döredýär.

Ýazyjylaryň golýazmaları köplenç eseriň ýazgysyny öwrenmek bilen baglanyşykly peýdalanmalydyr. Golýazmalaryň üsti bilen ýazyjynyň öz eseriniň üstünde işleýşi eseriň görnüşleriniň bir-birinden tapawutlanyşy öwrenilýär. Bu bolsa okuwçykary döredijilik işiniň çylşyrymly tärleri bilen tanyşdyrmaga mümkinçilik berýär.

Gündelik ýa ýazgy depderçesi-bu ýazyjynyň durmuşynda, gezen ýerlerinde gören-eşiden zatlarynyň, adamlar bilen gatnaşygynda dörän täsirleriň ýazgylarydyr. Türkmeniň ussat ýazyjylarynyň gündelik ýa ýazgy depderçeleri bize gelip ýetmändir. Bulara derek mugallym ussat şahyrlaryň öz durmuşynda bolan bir waka, hadysa bilenbaglanyşykly düzülen goşgularyny peýdalanyp, biler. Şeýle goşgulary saýlap, şahyryň terjimehaly öwrenilende, olardan bölekler okamak has ähmiýetlidir. Meselem: VIII synpda Magtymgulynyň terjimehaly öwrenilende, onuň “Reýgan eýledi”, “Öňi-ardy bilinmez”, “Bolarmy?”, “Görner”, “Habar ber-şeýledir”..., Mollanepesiň terjimehaly öwrenilende, onuň “Gitmeli boldum”, “Mahmalyň çeti”, “İstäp ki gözəl ýary”... goşgularyny peýdalanmak bolar. Bu goşgularda şahyryň öz ömür ýolunda duş gelen bir hadysa bilen bagly içki duýgylaryna aýdyň düşünmäge kömek beriji maglumatlar berilýär.

4. Ýazyjynyň golýazma terjimehaly onuň hut öz eli bilen ýazan terjimehaly ýa-da onuň suraty sapakda ulanylanda örän täsirli bolýar. Ol okuwçylaryň ynanç duýgysyny ösdürýär. Türkmeniň ussat şahyrlarynyň golýazma terjimehallary ýok. Ýöne olaryň eserlerinde terjimehal häsiýetli pikirler, gymmatly maglumatlar bar. Şol hili goşgular setirler şahyryň terjimehaly has doly, netijeli öwrenmegi üpjün edýär. Meselem: Magtymgulynyň ýaşan ýeri, ýurdy, ady barada “Äleme belgilidir”, “Ýeli Gürgeniň”, maşgala durmuşy hakynda “Atamyň”, “Gelmedi”, “Gözəl Şirgazy”, “Neýläýin”, “Ili gözlär”... ýaly goşgularynda käbir ähtibarly maglumatlar berilýär. Şahyryň terjimehaly öwrenilende, şol

goşgularyň atlary aýdylyp, olardan degişli setirler, bentler labyzly okalyp berilmelidir.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň sowet ýazyjylarynyň ählisiniň-de golýazma terjimehal ýazgylary bar. Olar ýazyjynyň işleýän ýa öň işlän edarasynda saklanýar. Şol terbiýeçilik hem bilim berijilik zähmeti bolan resminamalary ýa-da olaryň sapaga getirip, okuwçylara görkezmek, mazmunyny okap bermek örän netijeli bolar.

Golýazma terjimehallara käbir derejede ýazyjynyň öz ömri, ýaşaýşy barada ýazan terjimehal ýatlamalary-da degişlidir. Terjimehal ýazgylary, olardan bölekleri saýlamak, olary sapakda ýerlikli peýdalanmak bilen mugallym ýazyjynyň şahsyýetini okuwçylaryň çuň öwrenmeklerini, bu talantly söz ussatlaryna, onuň eserlerine söýgi döretmegi gazanyp biler.

5. Ýazyjy barada rowaýat hem çeper eser. Biziň ussat şahyrlarymyz barada halk köpçüligi tarapyndan döredilen rowaýatlar, şorta sözler, çeper eserler köp. Şolary mugallym şahyryň terjimehaly öwrenilende, örän oýlanyşykly peýdalanmalydyr. Çem gelen rowaýaty, şorta sözi we çeper eseri sapakda ulanmak ýa goşmaça okamaga hödürlemek bolmaz. Bu meselede edebiýat maksatnamasyna salgylanyp, okuwçylaryň ýaş ýaratnylyklaryny, bilim derejelerini nazarda tutmaly.

Ine, V synpda Magtymgulynyň ömri-ýaşaýşy barada maglumat bermek üçin professor Mäti Kösäýewiň “Magtymguly” diýen rowaýatyny, erteki-hekaýasyny peýdalanmak bolar. Onda Magtymgulynyň çagalara has ýakyn-tanyş bolan çagalyk döwri-dünýä inişi, oňa at goýluşy, terbiýeleýşi, owlak-guzy bakyşy, okaýşy, goşgy düzmäge başlaýşy... beýan edilýär. Şeýle wakalar, çeper terjimehal maglumatlar okuwçylarda Magtymgula, onuň eserlerine söýgi, hut şonuň ýaly bolmak hyjuwyny döredýär. VII synpda Magtymgulynyň ömri we döredijilik ýoly öwrenilende, “Magtymguly hakynda halk rowaýatlary” /1959/ diýen kitapçadaky “Görme-görüş”, “Hywa ýolunda”, “Oňmadyk duşuşyk”, “Şahyrlar neberesi”, “Seýil edeliň bu jahana”, “Magymgulynyň ýaşlygy”, “Orazmeňli şahyr”, “Durdy şahyr”, “Gaýgyly habar”, “Ölüm ýassygynda”, “Garry molla

gonamçylygynda” diýen rowaýatlary sapakda ýa-da goşmaça okatmak bilen okuwçylaryň şahyr barada düşüňjelerini has giňeltmek bolar. Magtymgulynyň ajaýyp häsiýetleri okuwçylary asylyly, ugurtapyjy, ýoldaşa wepaly bolmagaruhlandyrýar.

Magtymguly barada türkmen ýazyjylarynyň eser ýazmadygy ýok. Her bir ýazyjy-şahyr Magtymguly, onuň şahsyýeti, durmuş ýaşayşy, döredijiligi barada öz duýgysyny dürlüçe beýan edýär. Şolardan mugallym, ilkinji nobatda, Magtymgulynyň terjimehaly barada gyzykly maglumat berýän B.Kerbabaýewiň “Magtymguly”, B.Seýtdäkowýň “Magtymguly hakynda hekaýalar”, T.Taganowyň “Kökenli ýüzük”, G.Kuliýewiň “Magtymguly”... diýen eserlerini nazarda tutýar. Sapakda olardan degişli bällekleri labyzly okap, şol eserleri tutuşlygyna okamagy bolsa öýe tabşyrýar.

6. Görkezme esbaplar we ýazgylary ýazyjynyň terjimehalyny şahsyýetini aňlatmakda, onuň çeper keşbini okuwçylaryň göz önüne getirmekde peýdaly çeşme hem serişdedir.

Görkezme esbaplar neşirýat üsti bilen (Magtymgulynyň, Mollanepesiň, Ata Gowşudowyň ömri we döredijiligi boýunça mekdep sergisidir surat depderçeleri) hem-de mugallymyň, okuwçylaryň hut öz güýçleri bilen taýýarlanylýar. Tejribeli edebiýat mugallymlary görkezme esbaplaryň, ses ýazgylarynyň boleinçiligine garaşyp oturmaýarlar. Olar özläriniň hem okuwçylarynyň çeper ellerinden, suratçylyk talantlaryndan peýdalanylýan, edebiýat boýunça dürli okuw-görkezme esbaplary ýasaýarlar, ýazyjy-şahyrlaryň ses ýazgylaryny toplaýarlar.

Mugallymyň edebiýat otagynda okuw maksatnamasyna girýän ýazyjy-şahyrlaryň ömrüne we döredijiligine degişli dürli suratlar, görkezgiçler, çyzgylar, Türkmenisytanyň kartasy, ýazyjylaryň ýygnaqlarda, radio we teleýaýlymlarda, duşuşyklarda sözlän sözleriniň we bagşylaryň şol şahyrlaryň sözlerine aýdan aýdymlarynyň ses ýazgylary bolmaly. Edebiýat mugallymy suratkeşlerden, aýdym-saz sungatyndan baş çykarmaly. Mekdepdäki surat çekmäge ökde, talantly okuwçylaryň güýjünden peýdalanmaly, çyzuw, şekillendiriş sungaty mugallymlary bilen ýyggy aragatnaşykda bolmaly, dürli serişdeleri ulanyp bilmeli.

Ýazyjynyň terjimehaly öwrenilende, görkezme esbaplary örän seresaply ulanmaly. Görkezme esbap ulanmaly diýilse, hemme tapan-tupan esbaplaryňy sapaga getiribermek bolmaz. Taýýarlanylýan görkezme esbaplary, ses ýazgylaryny mugallym öňünden seçip-saýlamaly. Olaryň iň gerekisini, mowzuga gös-göni degişlisi peýdalanmak amatly hem netijeli bolar.

Ine, Magtymgulynyň terjimehaly öwrenilende, onuň suratyny, önüp-ösen ýeri-Gerkez obasynyň suratyny, nebereleriniň çyzgysyny, okan ýerleri-Halaçdaky Idris Baba, Buharadaky Gögeldeş, Hywadaky Şirgazy han medreseleriniň suratlaryny, Magtymgulynyň öz goşgusyny kakasy Azada, köpçülik halka okap berýän suratlaryny, şahyryň neşir edilen kitaplaryny, Türkmenistanyň kartasyny ulanmak mümkin.

Ýazyjynyň terjimehaly öwrenilende, görkezme esbapdan ilki bilen onuň suratyny görkezmek amatlydyr. Surat uly çekilen bolsa, ony synpda şol durşuna, eger kiçi bolsa onda ulaldyp görkezmek gerek. Ýazyjynyň suratyna syn edilýän wagtda mugallym: Suratda kimi görýärsiňiz? Ol näme iş edýär? Onuň yüz keşbi, suraty, eşiği nähili? Şahyryň töwerek-daşynda nämeler görýärsiňiz? diýen ýaly soraglary orta atyp, okuwçylara özbaşdak oýlanmagy, surat boýunça aýdyp bermäni-de öwretmelidir.

Magtymgulynyň, Mollanepesiň syratyna syn edilende, bu beýik söz ussatlarynyň şekilini dörediji-Türkmenistanyň suratçysy professor Aýhan Hajyýew barada hem söz açmak gerek. Onuň 1947-nji ýylda Magtymgulynyň suratyny çekişi, 1963-nji ýylda Mollanepesiň suratyny döredişi barada aýdan sözlerini ýatlamak has-da ähmiýetli. Şonda okuwçylar öňden suraty bolmadyk, onda-da Magtymguly, Mollanepes ýaly ajaýyp, parasatly adamlaryň çeper keşbini, suratyny döreden, olary täzeden dünýä inderen ussat, ezber suratça tüýs ýürekden minnetdar bolýarlar.

Ýazyjynyň suratyna syn edilýän wagtda, alymlaryň, ýazyjylaryň, sungat işgärleriniň oňa beren bahalaryny-da ýatlamak gerek.

Ses ýazgylaryny ulanmak ýazyjynyň terjimehalyny has şowhunly hem täsirli öwretmegiň bir täridir. Mugallym bu täri ýerlikli ulanmaly. Ýazyjynyň hut öz sesini ýa-da ol barada

ýatlamany sapakda ses ýazgynynyň üsti bilen okuwçylara diňletmek bolar. Munuň özi sapagyň diňe 2-3 minutyny alar, ýöne olar okuwçyda ýatdan çykmaýjak täsir galdyrýar. V synpda Magtymgulynyň terjimehaly barada maglumat berlende, professor M.Kösäýewiň “Magtymguly” diýen erteki hekaýasyndan bölekleri ýazaryň özüniň okan ses ýazgysy sapakda diňlense, ol okuwçylarda ýaş Magtymgula guwanmak, onuň asyly häsiýetlerinden görelde almak täsirini döredýär.

Edebiýat mugallymy her bir ýazyjynyň terjimehalyny öwredende, onuň okuwçylary Garaşsyz, baky Bitarap Watana wepaly bolmaga ündeýän joşgunly watançylyk, ahlaklylyk, ruhybelentlik häsiýetlerinde aýratyn üns bermelidir. Her bir terjimehal maglumatyň öwrediji, bilim we terbiýe beriji bolmagyny gazanmalydyr.

2. Ýazyjy-şahyryň döredijiligini öwrenmek.

Türkmenistanyň orta mekdepleriniň IV-IX synlary üçin türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasynda türkmeniň ussat ýazyjy-şahyrlarynyň ençemesiniň: Andalybyň, Azadynyň, Magtymgulynyň, Şabendäniň, Magrupynyň, Keminäniň, Seýdiniň, Zeliliniň, Mollanepesiň, Mätäjiniň we başgalarynyň döredijiligini giňişleýin öwrenmek bellenýär. Türkmeniň ussat ýazyjy-şahyrlarynyň döredijiligi öwrenilende, Beýik Saparmyrat türkmenbaşynyň edebi taglymatyna, Atalyk okuw kitaplaryna esaslanmaly. Diňe şeýle edilen wagtynda mugallym ýazyjy-şahyrlaryň türkmen edebiýatynyň altyn hazynasyna goşan ajaýyp eserlerini talabalaýyk öwredip biler.

Ýazyjynyň döredijiligi öwrenilende, mugallym öz ýerli ýagdaýyny, okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryny we bilim derejesini nazara alyp, dürli usul hem tärleri ulanyp ulanmalydyr. Ýöne mugallym haýsy usuly hem täre ulansa-da (okuw, mugallymyň sözi, gürrüň, okuwçynyň özbaşdak işi...), onuň esasy maksady okuwçylara çeper eseri okamagy, derňemegi, çeper eserden gözelligi lezzet almagy, okuwçynyň öz pikirini dilden we ýazuw üsti bilen dogry hem çeper aňlatmagyny... öwretmek bolmalydyr.

Ýazyjy-şahyryň döredijiligi IV-VII synplarda many-mowzuk VIII-IX synplarda bolsa edebiýat taryhynyň gysgaça yzygiderligi

esasynda öwrenilýär. Diýmek, ýazyjy-şahyryň döredijiligi dürli synplarda dürlüçe öwrenilýär:

IV-VI synplarda: Bu synplarda bir ýazyjy-şahyrdan eser yzly-yzyna öwrenilmän, belli bir mowzuga degişli birnäçe şahyryň eseri saýlanyp alynýar. Diýmek, bu edebiýatyň öwreniliş başlangyjy bolup, bir ýazyjynyň döredijiligi doly öwrenilmän, onuň diňe şol mowzuga degişli bir eseri öwrenilýär hem olara köplenç bir ýa-da iki, möçber taýdan ulurak eser bolsa iki-üç okuw sagady berilýär. Mugallym her bir ýazyjynyň döredijiligini öwrenmäge girişende, oňa öňünden ykjam taýýarlyk görmelidir. Şonda ol: a) ýazyjy barada bilýänlerini täze maglumatlar bilen baýlaşdyrmagy, b) eseriň ýazgysy bilen gaýtadan tanyşmagy, ony owrenmegi, c) eseri labyzly okamaga taýýarlanmagy, d) ses ýazgylaryny, görkezme esbaplary taýýarlamagy, ýe) örän oýlanyşykly meýilnamalaşdyryş, sapagyň doly ýazgysyny düzmeği üns merkezinde saklanmalydyr.

IV-VI synplarda ýazyjynyň terjimehaly ýörite okuw sagady berlip öwrenilmeýär. Ýöne eser öwrenilmäge başlananda, şonuň bilen baglap, ony ýazan adam-ýazyjy barada gysgaça terjimehal güwänama, maglumat berlip, okuwçylar tanyşdyrylýar. Şonda ýazyjy-şahyryň haçan ýaşandygy ýa ýaşaýandygy, ylmy-bilim derejesi, terbiýelenişi, ýazan kitaplary barada maglumat bermek bolýar. Şular ýaly terjimehal maglumat 3-4 minutlyk hem-de okuwçylaryň bilim derejelerine laýyk bolmalydyr.

Ýazyjynyň döredijiligi-eseri IV-VI synplarda okamak, many-mowzuk mazmunyny aýdyňlaşdyrmak, labyzly okamak bilen eseri okuwça täsirli aňlatmak hem gözelligi duýgy döretmek nukdaý nazardan öwrenilýär. Bir mysal: IV synpda Magtymgulynyň “Jan içinde” diýen goşgusyny öwrenmek. Mugallym öňi bilen sapagyň maksadyny: “Jan içinde” diýen goşgyny labyzly okamagy, şahyryň tebigat gözelligini, haýwanat dünýäsini çeper suratlandyryşyny okuwçylara täsirli aňlamagy öwretmek diýip kesgitleýär.

Gerekli esbap: Goşgynyň ýazgysy, Magtymgulynyň suraty, magnitafon, Türkmenistanyň tebigatynyň, guşlaryň (bilbil, durna,

baýguş, musyja-gumry, ördek, tawus, toty), haýwanlaryň (keýik, möjek, at, ýaby, eşek, düýe) suratlaryny taýýarlaýar.

Sapagy okuw we gürrüň usullarynda dürli tärleri ulanmak bilen geçmegi belleýär.

Mugallym sapak wagtynda öňünden kesgitlän maksadyny şol usullaryň, görkezme esbaplaryň, dürli serişdeleriň üsti bilen amala aşyrmaga çalyşýar. Ol Magtymgulydan:

“Jeýhun bilen Bahry-Hazar arasy,
Çöl üstünden öser ýeli türkmeniň,
Gül gunçasý, gara gözüm garasy,
Gara dagdan iner sili türkmeniň” –

diýen bendi ýatdan aýdýar hem:

-Öz ýurduny, ilini jany-teni bilen söýen, oňa ýürek guwanjyny şeýle beýan eden adam, ine, şu beýik söz ussady Magtymgulynyň suratyny görkezýär. Şonda mugallym: 1. Suratda kimi görýärsiňiz? 2. Bu parasatly adam haçan, haýsy döwürde ýaşapdyr? 3. onuň haýsy goşgularyny okadyňyz? diýen ýaly soraglary orta atyp, pikir alyşýar, okuwçylary täze mowzugy öwrenmeklige taýýarlaýar. Bu gysgaça giriş gürrüňiniň soňunda mugallym Magtymgulynyň durmuşy, adamlaryň ýaşaýşyny, şonuň öz daş-töweregini gurşap alan tebigaty, gyşlary, haýwanlary biçak gowy bilen, giň dünýägaraýyşly adam bolandygyny aýdýar. Mugallym öz sözünü okuwçylaryň okadyk diýen goşgularyndan mysallar ýatdan aýdýar. Mugallym öz sözünü okuwçylaryň okadyk diýen goşgularyndan mysallar ýatdan aýdyp delillendirýär hem ony täze öwreniljek mowzuga gönükdirýär.

Maglumatly türkmen topragyny, tebigatyny söýen, onda ýaşayan guşlara, haýwanlarada-da nazar salan örän ýiti synçy, pähimli şahyrdyr. Biz muny onuň goşgularynda, aýratyn hem “Jan içinde” goşgusyny okanymyzda aýdyň görýäris. Şu sapagymyzda Magtymgulynyň “Jan içinde” diýen goşgusyny öwreneris-diýip, mugallym synp tagtasyna “Magtymguly. “Jan içinde” diýen sözleri ýazýar. Soňra goşgyny labyzly okap berýär. Bu goşguda dürli pikirler, dürli guşlaryň, haýwanlaryň bolşy, häsiýetleri beýan edilýändigini üçin mugallym labyzly okanda, her bendiň manysyna görä okalyş äheňini (asuda, şat, guwançly, gaýgyly, kineli),

säginmän (gysga, orta, uzyn-dowamly), okalyş ýagdaýy (çalt, orta, haýal) berjaý etmäge çalyşýar.

Goşgyny labyzly okamagyň nusgasyny görkezmekde magnitofona ýazylan labyzly okalyşy sapakda diňlemek örän netijeli bolýar. Şonuň üçin mugallym “Jan içinde” goşgusynyň labyzly okalyşyny magnitafon arkaly okuwçylara diňledýär. Okuwçylarda bu goşgyny labyzly okamak usuly barada az-kem düşünje döreýär. Indi şony kämilleşdirmek, özleşdirmek gerek. Şonuň üçin mugallym okuwçylara bu goşgyny bir gezek sessiz okap çykmagy tabşyrýar. Soňra goşgyny labyzly okamagy öwretmäge girişýär.

Goşgyny labyzly okamak üçin mazmunyna, manysyna düşünmeli. Şeýle edilmese, nähili eser, goşgy bolsa-da, ony labyzly okamagy öwrenip bolmaz. Şonuň üçin goşgyny bentler boýunça düşündirişli okap, manysyna düşünmek, okalyş äheñini, säginmäni anyklamak gerek.

Ilki goşgynyň birinji, soňra ikinji bendi okalýar:

Bu goşgy dörtleme görnüşinde düzülipdir. Onuň her bendi dört setirden ybarat. Bu okalan bentlerde şahyryň dünýä barada oýlanyşy, ýer ýüzünde ýaşayan ähli zatlar hakyndaky oý-pikiri beýan edilýär. Şoňa görä bu bentleri gamgynrak, parasatly äheñde, gaýgyly, asuda heň bilen okamak amatly bolar. Üçünji bent okalýar:

“Bilbil aýdar: köşgüm bar,
Bahar gözleşigim bar,
Gülzar üçin ýşkym bar,
Bagy-bostan içinde”.

Goşgy okalan wagtda bilbiliň bahar gülleriniň arasynda saýrap oturan suraty görkezilýär. Bu goşgy bendiniň manysy düşüňikli. Bilbil adamyň söýgüli guşy. Onuň arzuwy bahar, gülzar. Bu bent şatlykly äheñ, guwançly belent heň bilen okalýar.

Goşgy labyzly okalyp, täsirli aňlananda, okuwçylarda gözeltbigata, onda ýaşayan guşlara, haýwanlara guwanmak düýgusy oýanýar.

Sapakda “Jan içinde” goşgusynyň beýleki bentleri-de ýokardaky tertipde okalýar, manysy öwrenilýär. Goşgy mazmuny

boýunça okalyp, sorag-jogap geçirilip, labyzly okamak üçin synag edilip görülýär, türgenleşilýär.

Labyzly okuwa taýýarlyk, türgenleşmek işlerinden soň, mugallym okuwçylaryň yzarlamaklarynda goşgyny ýene bir gezek tutuşlygyna labyzly okap berýär. Soňra 3-4 okuwça bentleri labyzly okadyp görýär. Olaryň okaýýşlaryna degişli baha berip, kemçiliklerini düzetmek ýollaryny (okamak, sözleri dogry aýtmak...) görkezýär.

Magtymgulynyň “Jan içinde” goşgusynda guşlar, haýwanlar barada aýdylanlary häzir hem ulanyp bolarmy? Bu näme üçin şeýle? –diýip, mugallym okuwçylaryň ünsüni ýene bir gezek goşgynyň manysyna çekýär, olary özbaşdak pikirlenmäge, durmuşa akyl ýetirmäge gönükdirýär.

Mugallym sapagy jemleýär. Ol: a) labyzly okuwyň serişdesi, b) tebigat, adam, guşlar, haýwanlar-bularyň özara gatnaşygy, c) çeper sözüň orny, d) tebigata gözegçilik, syn etmek ... barada bu goşgynyň mysalynda jemleýji söz aýdýar. Goşgyny labyzly okamaga türgenleşmegi öýde-de dowam etdirmegi, goşgynyň guşlar baradaky bentlerinden ikisini, haýwanlar dogrusyndaky bentlerinden hem ikisini (ýa-da goşgyny tutuşlygyna) ýatdan öwrenmegi tabşyryar.

Okuwçylar mugallymyň ýolbaşçylygynda çeper eseri labyzly okamak, ony täsirli aňlamak bilen söz manysyna düşünmegi, durmuşa, tebigata göz ýetirmegi öwrenmelidirler.

VII synpda: Bu synpda ýazyjy-şahyrlaryň döredijiligi many-mowzuk hem taryhy-zygiderlik esasyda öwrenilýär. Bu synpda ýazyjynyň ömri, terjimehaly onuň döredijiligi, köplenç sapakda öwreniljek eseri bilen baglanyşdyrýar hem onuň terbiýeçilik taraplaryna aýratyn üns berilýär. Sebäbi okuw-maksatnamasyna girizilýän ýazyjy-şahyrlaryň ählisi-de halkyň in gowy ogullary, watançylyk, gahrymançylyk, ahlak garaýyşlary bilen tapawutlanýan adamlar. Şoňa görä bu synpda ýazyjynyň ömür ýoly barada maglumat bermek üçin okuwçylary gyzyklandyrýan meseleleri, delilleri (okamak, dostlukly aragatnaşyk, watany söýmek, ony goramak, halka, Beýik Serdara wepaly bolmak ...) oýlanyşykly saýlamak zerur. Şeýle maglumatlar, deliller

ýazyjynyň döredijiligini, çeper eserlerini derňemekde örän gymmatlydyr.

VII synpda ýazyjynyň döredijiligi öwrenilende, terjimehal maglumaty iki hili bermek mümkin:

1. Çeper eseri ýazyjynyň terjimehaly bilen baglanyşykly öwretmek. Meselem, Magtymgulynyň “Baş bolmaň”, Gaýybynyň “Gelende bardyr”, Kätibiniň “Seniň üstünde”, Mätäjiniň “Onda bar”... diýen ýaly eserleri şahyrlaryň terjimehaly baradaky gürrüň bilen baglap öwretmek has netijeli bolar.

2. Diňe giriş okuwynda ýazyjynyň terjimehaly barada maglumat bermek bilen eseri öwrenmek. Bu tärr ýazyjynyň terjimehaly bilen bagly bolmadyk, okuw maksatnamasynda bir ýa-da ondan köp okuw sagady berlen eserler G.Burunow “Keýmir kör”, S.Ataýew “Delidäki türkmen derwezesi”... derňelende ulanylyar.

Mugallym ýazyjynyň döredijiligini öwrenmek boýunça esasy usul-tärlerdem özüne degişlisini saýlandan soň, sapaga taýýarlyk görmäge başlanýar. Şonda ol öwreniljek ýazyjy-şahyr baradaky ylmy hem usuly işler bilen tanyşýar we mowzuk boýunça meýilnama düzýär. Oýlanyşykly düzülen meýilnama esasynda VII synpda ýazyjynyň döredijiligini öwrenmek islendik netijäni berýär.

VII synpda okuwçylar ýazyjynyň döredijiligini öwrenmek bilen, esasan: a) ýazyjy-şahyryň ýaşan döwrüni, b) onuň nähili adam bolandygyny, durmuşynda (ýaşlyk, okan döwründe, adamlar bilen aragatnaşyk edebde...) bolan gyzykly wakalaryň käbirini, ç) çeper eseri labyzly okamagy, kiçi eseri tutuşlygyna, uly bolsa ondan bölekleri ýatdan öwrenmegi, derňew etmegi, d) ýazyjynyň okuw maksatnamasyndan daşary hem käbir eserlerini özbaşdak okap, ondan baş çykarmagy, ýe) ýazyjy-şahyryň eserleri durmuşda-ýazuw işinde ýa dilden jogap berende, olary toý-baýramçylykda, edebi duşuşyklarda labyzly, çeper okap, köpçülige hezil berip bilmegi başarmalydyr.

VIII-IX synplarda: Türkmen mekdepleriniň ýokary VIII-IX synplarynda ýazyjy-şahyrlaryň döredijiligini öwrenmeklige mugallym oýlanyşykly çemeleşmelidir. Sebäbi bu synplarda türkmen edebiýatynyň gysgaça taryhy-bir topar gysgaça syn hem

ýeke-täk-belli bir mowzuklaröwrenilýär. VIII-IX synplarda ýazyjynyň döredijiligini iki esasyda öwrenmek bolar:

1. Gysgaça syn mowzuklarda ýazyjynyň döredijiligini öwrenmek. Türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlaryna, belli bir eýýamyň edebi ösüşine gysgaça syn berlende, şol döwrde görnükli yz galdyran ussat ýazyjy-şahyrlaryň döredijiligini öwrenmek örän çylşyrymly hem jogapkärli mesele.

VIII synp üçin edebiýatdan okuw maksatnamasynda “Görogly beg Türkmen eýýamynyň edebiýaty (X-XVI)” diýen gysgaça syn mowzugy bar. Onda şol eýýamyň edebi ýadygärlikleri we ýazyjy-şahyrlary barada maglumat bermek bellenýär. Bu ýerde haýsy şahyryň döredijiligi öwrenilmelidigi mugallymyň ygtyýaryna goýulýar. Mugallym bolsa öz okuwçylarynyň bilim derejelerini nazara alyp, şol eýýamyň edebiýatyna degişli özünde bar bolan maglumlara, ylmy makalalara, okuw kitabyňyň maglumatlaryna salgylanyp, döredijiligi barada gysgaça maglumat beriljek şahyrlary özi saýlamalydyr. Şonda ol Mahmyt Kaşgaryny, Alyşir Nowaýyny, Muhammet Fizulyňy, Baýram han türkmeni saýlasa amatly bolar. Sebäbi bu şahyrlar barada, belli derejede, maglumat tapmak mümkin. Bu şahyrlaryň döredijiligi barada gysgaça maglumat berlende, mugallymyň sözi usulyňy ulanmak bolar.

Magtymguly eýýamynyň (XVIII asyr) türkmen edebiýatyna gysgaça synda: Bu döwürde türkmen edebiýaty, onda jemgyýetçilik-syýasy ýagdaý watançylyk, erkinlik hem-de türkmen taýpalaryny birleşdirmek baradaky adatyly meýiller barada maglumat bermek bellenýär. Bu mowzukda mugallym şol eýýamda belli bir yz galdyran Azadynyň, Magtymgulyňyň, Şabendäniň, Şeýdaýynyň, Magrupynyň... döredijiligi barada maglumat bermegi, ony nähili derejede, nähili usulda öwretjekdigi barada oýlanýar. Şonda ol mugallymyň sözi usulyňy ulanmak bilen okuwçylara: a) bu şahyrlaryň edebiýat taryhyndaky orny, b) halkyň edebi hazynasyna goşan eserleri, c) il-ýurt, ony goramak, birleşdirmek, erkinlik baradaky pikirleri dogrusynda gysgaça düşünje berýär. Şahyrlaryň käbir goşgusyny, ondan bent ýa setirleri okap (ýatdan aýdyp) dürli görkezme esbaplary ulanyp, öz söhbetini gyzyklandyrýar.

Gysgaça syn mowzukda şahyrlaryň döredijiligi öwrenilende, ýeke-täk-belli mowzuk hökmünde öwrenilmeýän şahyrlaryň eserleri barada köpräk durup, giňräk maglumat bermek gerek.

Magtymguly Pyragy eýýamynyň (XVIII asyr) türkmen edebiyatyna gysgaça synda öňki eýýamda esasy goýlan meseleleriň dowam etdirilişi (Talyby, Kemine, Seýdi, Zelili, Mollanepes, Mätäji, Zynhary, Abdysetdar kazy, Kätibi, Dostmämmed, Misgingylyç...) barada maglumat bellenýär. Bu synpda hem mugallymyň sözi usulyny ulanyp: a) XIX asyr şahyrlarynyň watançylyk, gahrymançylyk, birleşmek baradaky pikirlerini öňki - XVIII asyr şahyrlarynyňky bilen deňeşdirýär, b) bu şahyrlaryň edebi döredijilik aýratynlyklaryny belleýär, c) şahyrlaryň eserlerinden bölek okap, öňe sürýän manylaryny düşündirýär, d) şol şahyrlar barada alymlaryň aýdan sözlerini, görkezme esbaplary, olaryň sözlerine bagşylaryň aýdymalarynyň ses ýazgylaryny peýdalanýar.

Gysgaça syn mowzukda şahyrlaryň döredijiligi barada gysgaça maglumat bermekligiň esasy maksatlarynyň biriniň-de okuwçylarda ýazyjy-şahyryň döredijiligini özbaşdak, sapakdan daşary wagtlarda okamaga höwes, çeper edebiyata gyzyklanma döretmekden ybaratdygyny mugallym hemişe ýadynda saklamalydyr.

Türkmen edebiyatynyň taryhy ösüş eýýamlary boýunça gysgaça syn mowzuklarda ýazyjy-şahyryň döredijiligi, esasan, mugallymyň sözi, gürrüň usullarynda öwrenilýär. Şol usullarda goşmaça hökmünde okuwçylaryň nutuklaryny, ýazyjylar bilen duşuşyklary, edebi bäsleşikleri guramak hem örän netijeli bolýar.

2. Ýeke-täk-belli bir mowzuklarda ýazyjynyň döredijiligini öwrenmek.

Türkmenistanyň orta mekdepleriniň VIII-IX synplarynda ýazyjy-şahyry ýeke-täk-belli bir mowzuk hökmünde öwrenmek diýmek şol ýazyjy-şahyryň döredijiligini doly, hertaraplaýyn öwrenmeli diýiligidir. Türkmen edebiyaty boýunça bu mowzukda VIII synpda Mahmyt Kaşgarly, Hoja Ahmet Ýasawy, Ýunus Emre, Nesimi, Wepaýy, Baýram han, Andalyp, Azady, Magtymguly, Şabende, Magrupy, IX synpda Kemine, Seýdi,

Zelili, Mollanepes, A.Gowşudow, A.Kekilow, K.Gurbanepesow, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy... öwrenilýär.

VIII-IX synplarda ýeke-täk-belli bir mowzukda ýazyjynyň döredijiligini nähili öwrenmeli? Bu hili mowzukda her synp boýunça alanymyzda olar san taýdan köp däl. Şoňa görä mugallym okuw maksatnamasy esasynda ilki bilen her synp boýunça şol mowzuklaryň okuw ýylynyň haýsy wagtlarynda geçiljekdigini takmyny kesgitleýär. Öwreniljek ýazyjy-şahyrlaryň eserleriniň mekdep, oba hem-de şäher (etrap) kitaphanalarynda üpjünçilik ýagdaýy bilen tanyşýar. Öz ýerli ýagdaýyny nazarda tutup, mugallym okuwçylara öwreniljek ýazyjy-şahyrlaryň eserleriniň sanawyny berip, olary (aýratyn hem düýpli öwreniljek eserleri) sapakda öwrenilmäge başlanmazdan öň, özbaşdak okamaklaryny gazanmaga çalyşýar. (Mugallym her bir okuwçynyň öwreniljek çeper eseri hökman özbaşdak okamalydygyny ýadynda saklamalydyr).

Mugallym her bir ýazyjy-şahyryň döredijiligini öwrenmäge başlamazdan öň, oňa ykjam taýýarlyk görýär: a) ýazyjy-şahyryň döredijiligi barada ýazylan ylmy hem usuly işler bilen tanyşýar, b) öwreniljek eserleri ýene bir gezek täzeden okap, ýatlaýar, ç) görkezme esbaplary, dürli serişdeleri taýýarlaýar, d) ýazyjy-şahyryň döredijiligini öwrenmegiň usul hem tärlerini anyklaýar. Şonda ol ýazyjy-şahyryň döredijiligini, esasan, iki hili esasyda öwretmekde ugur alýar,

1. Ýazyjynyň ömri, terjimehaly geçilende, onuň döredijiligi barada gysgaça syn, maglumat bermek. Bu esasyda ýazyjy-şahyryň döredijiligi öwrenilende hem, esasan, iki tär ulanýar, a) ýazyjy-şahyryň terjimehaly bilen baglap öwretmek. Munda ýazyjynyň ömri-durmuşy bilen gös-göni bagly eserleri onuň terjimehaly düşündirilende ýatlanyp geçilýär, gerek ýerinde eseriň ady aýdylýar, eserden bölekler okalýar, many-mazmuny ýüze çykarýar. Bu täre köplenç ýazyjynyň VIII synpda Andalybyň, Azadynyň, Şabendäniň, Magrupynyň ... ömri, terjimehaly diýlip berlen mowzuklar öwrenilende ulanmak amatly.

b) ýazyjy-şahyryň döredijiligini onuň ömri, terjimehaly geçilen soň öwrenmek. Bu tär, esasan, VIII synpda Magtymgulynyň, IX

synpda Keminäniň, Mollanepesiň, A.Gowşudowyň, A.Kekilowyň ömri, terjimehaly we döredijilik ýoly diýlip bellenen ýazyjy-şahyrlar öwrenilende ulanylýar. Ýazyjy-şahyryň terjimehaly, ömür ýoly doly (köplenç birki okuw sagadynda) yzarlanylýar. Şonda terbiýeçilik meselesi: ýazyjy-şahyryň okuwçylary yhlasly okamaga, zähmet çekmäge, il-ýurdy, Watany söýmäge, ony goramaga wepaly bolmaga ruhlandyryjy wakalary mugallymyň üns merkezinde bolmaly. Soňra ýazyjynyň döredijilik ýoly (köplenç bir ýa iki okuw sagadynda) öwrenilýär, onuň umumy döredijiligine häsiýetnama berilýär. Ýazyjynyň sapakda doly öwrenilmejek eserleri barada giňräk maglumat berilse, talaba laýyk bolar.

Mugallym bu täri ulananda, ýazyjynyň terjimehalyny onuň döredijiliginden üzňe öwrenmeli diýip düşünmeli däl. Ýazyjynyň terjimehaly aýry başga geçilende hem mugallym gerekli hasap eden pursatynda, onuň eserlerinden (döredijilik işine başlaýşy, ösüşi, ömri bilen gös-göni bagly eserleri...) peýdalanýar.

Ýazyjynyň ömri, terjimehaly geçilende, onuň döredijiligi barada düşünje, maglumat bermek bilen mugallym öz okuwçylaryny onuň eserlerini okamaga, sapakda giňden öwrenmäge taýýarlamaýdyr.

2. Ýazyjy-şahyryň döredijiligini doly öwrenmek. VIII-IX synplarda ýeke-täk-belli-bir mowzuk hökmünde öwrenilýän ýazyjy-şahyryň ömri-döredijiligi-döredijilik ýoly geçilenden soň, onuň bir ýa iki eseri doly öwrenilmäge başlanýar. Her bir ýazyjynyň döredijiliginiň bir ýa-da birnäçe eserini doly öwrenmegiň usul hem tärlerini mugallym şol eseriň many-mazmunyny, esasan-da görnüş aýratynlygyny nazara almak bilen kesgitleýär. Ýazyjy-şahyryň öwreniljek eseriniň görnüş aýratynlygyna-şygryýet, kyssa hem sahna... eserligine esaslanýar.

Şygryýet eserlerini öwrenmek. Şahyrlar öz goşgularynda adam duýgusynyň dürli taraplaryny çeper beýan edýär. Şol näzik duýgulary sapakda okuwçylara täsirli aňlamagy öwretmek bolsa mugallymdan berk jogapkärçiligi, has wajyp hem tärleri saýlamagy talap edýär. Şonuň üçin mugallym her bir şygry esere

özboluşly çemeleşýär, ony öwretmegiň usul hem tärleriniň üstünde oýlanýar.

VIII-IX synplarda doly öwrenilýän (Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň, Magtymgulynyň, Keminäniň, Seýdiniň, Zeliliniň, Mollanepesiň...) goşgularyny mowzuklaýyn öwrenmek amatly. Sebäbi şygry eserler mowzuklaýyn öwrenilende, şahyryň baý döredijilik şygryýetine has çuň aralaşýar, okuwçylarda belli bir mowzuk boýunça dürli deliller bilen giň düşünje bermäge mümkinçilik bolýar. Okuw maksatnamasynyň talaplary hem şony ündeýär.

Şygry eserler mowzuklaýyn öwrenilende, esasan, okuw, gürrüň, mugallymyň sözi... usullary dürli tärler bilen utgaşdyrylyp ulanylýar. Her bir mowzuga degişli goşgularyň mowzuk-many ugry aýdyňlaşdyrylýar. Şahyryň şahyrana gahrymanynyň üsti bilen duýgyny çeper aňladyşy derňelýär.

Şahyrlaryň şygry eserleri mowzuklaýyn öwrenilende, mugallym deňeşdirmegi (meselem, söýgi mowzugu: Mollanepes-Magtymguly-Kemine...) has giň ulanmalydyr. Sebäbi deňeşdirmegiň üsti bilen şahyryň şygryýetinde her bir mowzuk boýunça özünden öňki şahyrlara näme täzelik goşandygyny, onuň şahyrana goşgularynyň näme üçin joşgunly, täsirli, gözellig lezzeti hem eşretlidigini okuwçylara içgin aňlamaklygy öwretmek bolýar.

Kyssa eserleri öwrenmek. Kyssa eserlerde durmuş wakalary, dürli häsiýetli adamlaryň başdan geçirmeleri çeper söz bilen beýan edilýär. Kyssa eserleri öz möçberleri, beýan edýän wakalary, oňa gatnaşýan adamlaryň hereketleriniň ýönekeý ýa çylşyrymlylygy, gurluş ýordamlary... boýunça dürli, hekaýa we uly göwrümlü kyssa eserler görnüşinde bolýarlar. Ýazyjy kyssa eseriniň üsti bilen hem okyja güýçli täsir edýär, onda dürli duýgy döredýär, ony şatlandyryp, gynandyryp bilýär. Ine, şunuň ýaly güýji bolan çeper eserleri okuwçylara okamagy, onda-da kyssa eserlerini aňly-düşünjeli okap, derňäp bilmegi hem-de söz sungatynyň adama berýän mazasyny, gözellig lezzetini aňlamagy öwretmek edebiýat mugallymynyň iň derwaýys wezipesidir.

VIII-IX synplarda ýazyjynyň kyssa eserini öwretmekde, mugallym dürli usul hem tärleri (okuw, gürrüň, mugallymyň sözi,

okuwçynyň özbaşdak işi) ulanýar. Şonuň bilen ol öz okuwçylaryny ýazyjynyň öňe sürýän manylaryny aňlamaga, çeper eserden özlerini gyzyklandyrýan meseleleri, ajaýyp täsir, şatlyk döretmek meselelerini gözläp tapmaga taýýarlaýar.

Ýazyjynyň kyssa eserini öwretmek üçin mugallym ilki bilen şol eseriň ýazgysynyň üstünde işleýär, eseri tutuşlygyna okuwçylaryň sapaga çenli doly okap çykmaklaryny gazanýar. Soňra eseri edebiýatdan okuw maksatnamasynda berlen okuw sagatlary esasynda derňew etmegi öwredýär.

Ýokary synplarda kyssa eserleri öwrenilende hem mugallym sapakda eseri okamaga, düşündirişli okuwa üns bermelidir. Ol edebi eseri diňe okamak bilen öwrenmek mümkindigini, sesli, labyzly okuw arkaly ondan gőzellik lezzeti almak bolýandygyny hemişe ýadynda saklamalydyr.

Sahna eserleri öwretmek. Türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasynda ýazyjy-şahyrlaryň birnäçe sahna eserlerini (G.Burunow, B.Amanow “Keýmir kör”, K.Aşyrow “Oguz oýny”, “Däli domrul”, T.Mämmetweliýew “Mukaddes Ruhnama”, “Türkmennama”, “Gala”...) okamak, öwrenmek, tanyş etmek hödürlenýär.

Sahna eserde durmuş wakasy, adam duýgusy gahrymanlaryň hereketleriniň, daş-töwerek bilen gatnaşygynyň, özara gepleşikleriniň üsti bilen aňladýar. Sahna eseri, esasan, teatr üçin, teatrda oýnamak üçin ýazylýar. Eger ýönekeý okyjy sahna eserini okamak islese, onda ol sahna eseriniň okamak ýazgysyny okanda, şol gahrymanlary özi göz öňüne, hyýalyňa getirip okamalydyr.

Sahna eseriň şygryýetden hem kyssadan özboluşly aýratynlygy bar. Şonuň üçin hem mugallym sahna eserleri öwrenilende, olar bilen tanyş edende, şol aýratynlyklary nazarda tutmalydyr.

Mugallym sahna eserleri öwrenilende, esasan, kyssa eserlerini geçendäki usul hem tärlerini ulanyp biler. Gürrüň usuly köplenç öwrenilýän eser okuwçylara käbir derejede mälim bolsa ýa-da okuwçylar üçin düşünmesi ýeňil, güýçýeterlik bolanda ulanylýar. Mugallymyň sözi usulyny bolsa köplenç öwrenilmeli maglumatlar möçber taýdan uly, has köp hem giň bolanda ulanmak mümkin.

Sahna eseri öwrenilende hem olar ilki okuwçylar tarapyndan sapakdan öň okalýar, eser okalyp, düşündirilýär, mazmuny boýunça gürrüň geçirilýär. Soňra sahna eseri-de kyssa eseri ýaly mowzuk, many, keşp, gurluş, mazmun, dil, jemgyýetçilik-syýasy ähmiýeti boýunça derňew edilýär.

Sapakda sahna eseri öwrenilende, mugallym teatr oýny ýerine ýetirijiler barada maglumat berip, okuwçyny sungatyň bu görnüşi bilen hem tanyşdyrmalydyr. Muny ol sahna eserlerini öwezler boýunça okamagy göwnējaý guramakdan başlap biler. Öwrenilýän sahna eserleri sahnalaşdyrmak, ony öwezler boýunça okap ýa oýnap, tomaşaçylara görkezmegi guramak bilen bolsa mugallym edebiýaty durmuşa has ýakynlaşdyrýar. Köpçüligiň çeper sahna eserini sahnada görüp, diňläp, ondan lezzet almagyny gazanýar, okuwçylaryň sungata bolan söýgüsini-de ösdürýär.

Ýazyjynyň döredijiligi öwrenilende, mugallym hemişe okuwçylary işjeňleşdiriji, özbaşdak işlemäge gönükdiriji usul hem tärleri gözläp, talap, edebiýat sapagyny durmuş talaplaryna laýyk guramaga çalyşmalydyr. Ol diňe sapak bilen kanagatlanyp oturman, ýazyjynyň döredijiligini hemmetaraplaýyn, çuňňur öwrenmekde sapakdan we mekdepdan daşary işleriň dürli görnüşlerinden hem pähimli, ýerlikli peýdalanmalydyr.

III. ÇEPER ESERI DERŇEMEK

Edebi eseri derňemek çeper eseriň üstünde işlemegiň esasy görnüşidir. Ýazyjynyň terjimehaly, döredijiligi barada güwänama, maglumat berlenden, döredijilik ýoly öwrenilenden soň, okuw maksatnamasyna laýyklykda, onuň aýry-aýry eseri doly derňelmäge baýlanýar. Çeper eseri derňelmäge birdenkä geçilmeýär. Ilki bilen, eseriň hertaraplaýyn derňelmegi üçin, onuň ýazgysynyň okuwçylara nähili derejede tanyşdygyny, okuwçylaryň eseri doly okandyklaryny ýa-da okamandyklaryny anyklaýar. Eseri derňelmäge başlamazdan öňürti, bir ýa-da ýarym okuw sapagy eseri derňelmäge taýýarlyga bermeli.

Eseri derňelmäge taýýarlyk. Edebi eseri derňew etmäge taýýarlyk-ugur görkezmän sapaklar dürlüçe guralýar. Olary, takmynan, şeýle tärlerde guramak bolar:

1. Eserden bölekler okamak we okalan bölek boýunça gysgaça gürrüň geçirmek.

2. Eseriň gahrymanlaryny özara topara bölmek.

3. Mazmun ýordamlary ýa-da wakalaryň yzygiderligi boýunça eseri bölüşdirmek.

4. Eserde çözülýän meseläni takmyny kesgitlemek.

Mugallym derňelýän eseriň aýratynlygyny, okuwçylaryň şol eser boýunça taýýarlyklaryny nazara alyp, ýokarda görkezilen tärleriň her biri boýunça ugur görkezýän okuwlary gurap biler.

Birinji tär-eserden bölekler okamak we okalan bölek boýunça gysgaça gürrüň geçirmek köplenç okuwçylar üçin derňemek kyn bolar diýlip hasaplanýan eserler öwrenilmäge girişilende ulanylýar. Şeýle eserler okuw maksatnamasynda bar.

Eseri derňemäge taýýarlyk görülýän wagtda mugallym ony nähili derňejkdigini hem kesgitleýär. Aýratyn hem birnäçe okuw sagady berilýän uly eserleri derňemäge taýýarlanylanda, bu meselä üns bermek gerek. Uly eseri tutuşlygyna ýa-da bapma-bap derňemek bolar.

Eseri derňemäge taýýarlyk işini mugallym her bir synpyň we okuwçylaryň taýýarlyk ýagdaýlaryny nazara almak bilen guraýar.

Eger mugallym eseri tutuşlygyna derňemegi meýilnamalaşdyrsa, onda okuwçylara berilýän ýumuşlar, soraglar eserdäki esasy wakalary, çeper keşpleri häsiýetlendirmekde eseriň hemme baplaryndan degişli maglumat alnar ýaly häsiýetde düzülýär. Şol ýumuşlar, soraglar boýunça okuwçylar eseri, derňemäge başlamazdan öň, öýde okap taýýarlanýarlar.

Mugallym eseri bapma-bap derňemegi meýilnamalaşdyranda bolsa, okuwçylaryň eseri pikirlenip, jikme-jik okamaklaryny gazanmagy maksat edinýär. Okuwçylar eseri okan wagtларында üns bermeli meseleleri barada soraglar, ýumuşlar bapma-bap aýratynlykda hem-de umumylaşdyryjy häsiýetde berilýär. Bu bolsa eseri özbaşdak derňemäge türgenleşmedik synp okuwçylary üçin amatlydyr.

Ýokary synplarda eseri derňemäge taýýarlyk sapakларында köplenç eser tutuşlygyna, bitewi halynda barlanýar. Mugallym

derňeljek eser boýunça öňünden anyk taýýarlap gelýär. Meselem, IX synpda Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr” dessany boýunça:

1. Dessandaky wakalar nirede bolup geçýär?

2. Esere gatnaşýan gahrymanlar kimler?

3. Dessanyň gahrymanlaryndan haýsylaryny baş gahrymanlar hasaplamak boljak? diýen soraglary ulanmak bolar.

Mugallym taýýarlan soraglary boýunça sapakda gürrüň geçirýär. Gürrüňde okuwçylaryň jogaplaryny üns berip diňlemeli. Okuwçylaryň berýän jogaplaryny, olaryň pikirlerini meseläniň dogry çözülmegine gönükdirmeli, olary eseri özbaşdak derňemäge ugrukdyrmaga ýardam etmeli.

Eseri derňemäge okuwçylary taýýarlamak işini mugallym synpma-synp ýuwaş-ýuwaşdan çylşyrymlaşdyrmalydyr. Ol IV-VI synplarda eserden bölekler okamak, gahrymanlary topara bölmek bilen okuwçylary eseri derňemäge taýýarlasa, ýokary synplarda bularyň daşyndan, mazmun ýordamlaryny yzarlamak, eserde çözülyän meseläni takmyny kesgitlemek ýaly çylşyrymly tärleri-de ulanýar. Bu tärlä N.Saryhanowyň “Şükür bagşy”, A.Gowşudowyň “Perman”, A.Kekilowyň “Söýgi” we ş.m. eserlerini derňemäge başlamazdan öňürti ulanmak amatlydyr. Sebäbi bu eserlerde çözülyän meseleleriň köpüsi okuwçylara tanyş we olar üçin düşnükli.

Okuwçylary eseri derňemäge taýýarlamak üçin dürli tärleri ulanmakda, ugur görkezýän okuwlary talabalaýyk guramakda mugallym döredijilikli işlemelidir.

Eseri derňemek. Edebi eseri derňemekde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň edebi taglymatyna, Atalyk okuw kitaplaryna esaslanmaly. Şonuň ýaly-da eseriň häsiýetini, özbolušly aýratynlygyny nazara almak gerek. Eseri derňew etmek bilen, mugallym öz okuwçylarynyň aňyna-düşünjesine täsir edip, olarda täze duýgy we pikirleri oýarmaly, eseriň many-mazmunynyň durmuş bilen baglylygyna düşünmeklerini üpjün etmeli. Çeper eseri derňemegiň üsti bilen okuwçylarda Watana, Beýik Serdara, ähli eşretiň, ähli baýlygyň çeşmesi bolan döredijilikli zähmete söýgi duýgysyny terbiýelemeli. Okuwçylaryň durmuş wakalaryna hakyky düşünmeklerini, dil we ýazuw sözleýişini ösdürmegi

gazanmaly. Eser derňew edilende, esasan, şu esaslardan ugur almak gerek:

1. Taryhylyk esasy. Çeper eserde durmuş wakalary, hadysalary, ýazyjynyň durmuşdan alan duýgy-täsirleri çeper keşpli berilýär. Eserdäki waka belli bir döwri, anyk taryhy döwrüň durmuşyny beýan edýär. Käbir ýazyjy bolsa öz eserinde ony ýazan wagtyndaky wakalary beýan etmän, öz döwründen öňki bir taryhy wakany suratlandyrýar. Meselem, N.Saryhanow “Şükür bagşy” A.Gowşudow “Perman”, A.Kekilow “Söýgi” eserlerinde taryhy döwrüň wakalary beýan edilýär. Taryhy mowzukda ýazylan eserler derňelende, mugallym ýazyjynyň ýaşan döwri bilen onuň çeper eserinde beýan edýän döwrüniň arasynda nähili tapawudyň bardygyny anyklamagy öwretmelidir.

2. Mazmun bilen görnüş birligi esasy. Çeper eserde mazmun bilen görnüş bir-birine berk bagly bolýar. Şonuň üçin mazmun bilen görnüşi baglanyşykly öwrenmek gerek. Mazmun-bu ýazyjynyň durmuşdan saýlap alan mowzugy, beýan edýän manysy, çeper keşpleri bolup, görnüş eseriň gurluşy, çeper dili, sazlaşygydyr. Ýazyjy durmuşdan ilki mazmuny saýlap alýar, soňra ony ýüze çykarmak üçin degişli görnüş tapýar. Çeper eseriň özboluşly mazmuny-adam duýgysy, häsiýeti, manysy, çeper keşpleri dürli-dürli bolýar. Ol jemgyýet, ykdysadyýet bilen baglanyşykly üýtgap, özgerip durýar. Eseriň mazmuny näçe baý bolsa, görnüşi hem oňa bap gelse, şol eser jemgyýet üçin ähmiýetlidir. Çeper eseriň mazmuny we görmüş taryhy hem-de milli häsiýetde bolýar we ol millilik häsiýetini hemişe saklaýar. Şonuň üçin edebi eser derňelende, mugallym mazmun bilen görnüş birligi baradaky taglymata esalanmalydyr.

3. Pedagogik esas. Çeper eseriň derňewi, okuwçylaryň bilim derejelerini, ýaş aýratynlyklaryny, synpyny, okuw maksatnamasynda eseriň tutýan ornuny, näçe sagat berilýändigini nazara almagy talap edýär. Mugallym şol talaplardan ugur alyp, ilki bilen eseri nähili usulda, tärde derňew etmelidigini kesgitlemeli.

IV-IX synplarda çeper eseri derňemek üçin anyk bir talap berip bolmaz, sebäbi her bir eseri derňemäge dürlüçe çemeleşmek

bolýar. Meselem, şygryýetde eseri derňemegiň bolan eserleri hem dürli usuldyr tärlerde derňemek mümkin.

Çeper edebiýat adatylaşdyrylan çeper keşpleriň üsti bilen aňladylýan aňyýetiň bir görnüşidir. Ol durmuşyň dürli taraplaryny öz içine alýar. Onda adamzat durmuşynda ýüze çykýan wakalar, ýurtda bolýan taryhy özgerişler, adamlaryň bir-birleri bilen aragatnaşyklary ... beýan edilýär, tebigat suratlandyrylýar. Edebi eser okyjynyň köp zatlary bilmegine, dünýägaraýşynyň ösmegine ýardam edýär. Sebäbi çeper edebiýatyň terbiýeçilik ähmiýeti ägirt uly, ol adamyň aňyna-da, duýgysyna-da güýçli täsir edýär.

Edebi eser derňelende, okuwçy onuň many-mowzugyna, ýazyjynyň eserde durmuşyň haýsy tarapyny beýan etmekçi bolýandygyna, eseriň çeperçiligine ymykly düşünmäge gönükdirilmelidir.

IV-IX synplarda çeper eserler derňelende, ýazyjynyň onda öz ýaşan we ýaşayan döwri bilen baglanyşykly öňe sürýän meselesi, öz döwrüniň jemgyýetçilik durmuşynda tutýan orny hem nazara alynmalydyr.

Çeper eseriň derňewi onuň mowzугy, mazmuny we görnüş aýratynlygy bilen kesgitlenýär. Eseri derňemek bilen mugallym ýazyjynyň edebiýat taryhynda tutýan ornuny, eseriň manysyny, mowzugyny, çeper keşpleriniň adatylygyny, dilini, gurluşyny, çeperçilik serişdelerini görkezýär we onuň şu ugurdan girizen täzeligini aýdyňlaşdyrýar. Şonuň bilen bir hatarda, okuwçylara edebi-nazaryýet maglumatlary bermekligi, olaryň edebiýat ylmy boýunça bilimlerini tertipleşdirmegi we çuňlaşdyrmagy hem amala aşyrýar.

Edebiýat eserler deňelende, esasan, şu meseleleri göz önünde tutmaly:

1. Eseri döreden kim? Ol nähili ýazyjy-şahyr?
2. Eseriň döredilen döwri.
3. Eseriň mowzугy we ideýa-mazmuny.
4. Eseriň çeper keşpleri.
5. Eseriň gurluşy.
6. Eseriň dili.
7. Eseriň görnüş aýratynlygy.

8. Eseriň jemgyýetçilik ähmiýeti...

Mugallym çeper eseri derňemek bilen, okuwçylaryň eser barada cuňňur düşünje almaklaryny gazanmalydyr. Ol her bir eseri talaba laýyk derňemek (sapagyň mazmuny), şonda dürli usuldyr tärleri ulanmaga (sapagyň gurluşy) çalyşmalydyr.

1. Eseri döreden kim? Ol nähili ýazyjy-şahyr? Mugallym her bir çeper eseri derňemäge başlanda:

1. Öwreniljek çeper eseriň adyny anyklaýar.

2. Eseri döreden ýazyjynyň-şahyryň (ýazaryň) adyny, atasynyň adyny adýar.

3. Eseri ýazaryň hormatly atlary, edebiýat meýdanynda tutýan orny bilen okuwçylary tanyşdyrýar.

2. Eseriň döredilen döwri. Mugallym her bir çeper eseriň döredilen taryhy döwrüni, wagtyny anyklap, onuň durmuşyň esasy meselelerini, şol taryhy döwürde durmuşyň nähili meselelerini öňe sürendigini, onuň ýazyja nähili derejede täsir edendigini anyklaýar.

Eseriň döredilen döwrüniň taryhy ýagdaýy öwrenilende, eseri döretmekde ýazyjynyň ünsüni çekýän taryhy waka, durmuş, jemgyýetçilik tarapyndan öňe sürülýän mesele, oňa ýazyjynyň garaýşy we ýazyjynyň mowzuk, çeper keşp görnüş we ş.m. meseleleriň üstünde aýratyn durmak gerek.

3. Eseriň mowzугy we many-mazmuny. Çeper eseri derňemekde esasy mesele onuň mowzugyny we manysyny aýdyňlaşdyrmakdyr. Mugallym eseri derňemäge girişende, ilki bilen, ýazyjynyň nähili meseläni çözmegi maksat edendigini, onuň nähili pikiri öňe sürýändigini ýüze çykarýar.

Eseriň mowzugyny we many-mazmunyny ýüze çykarmaklyga oýlanyşykly çemeleşmek gerek. Eseriň mowzugyny aýdyňlaşdyrmak onuň manysyndan üznelikde çözülmeli däl. Mowzuk ýazaryň döredijilik tejribesinde dörän, durmuş tarapyndan aýdylan, oňa ýazuwa geçirmek duýgysyny oýaran manydyr. Mugallym öz pedagogik işinde ýokardaky kesgitlemeden ugur alýar, eseriň mowzugyny onuň manysy bilen baglanyşykda çözüär. Derňelýän eseriň mowzугy barada

okuwçylarda dogry düşünje döretmäge her bir mugallym borçludur.

Mowzugyň many bilen baglanyşykda ýüze çykarylmany derňelýän eserde ýazyjynyň durmuşdan öwrenen anyk taryhy hakykatyna dogry düşünmeklige-de esas döredýär. Şunlukda, mugallym eseriň halkylyk meselesine hem aralaşýar. Okuwçylar edebi eseriň iň ýokary hiliniň halkylyk boýunça tapawutlandyryandygyna göz ýetirip bilmelidir.

Eseriň halkylygyna baha berlende, käbir mugallymyň edişi ýaly, diňe “halky” diýen suratlandyrmany ulanmak-“bu eser halky”, “bu eserde halkylyk meselesi gowy çözülipdir” diýmek bilen çäklenmek bolmaz. Ýazyjynyň halkylygy onuň dünýägaraýşy, halk köpçüligi bilen gatnaşygy, köpçüligiň goramak, azat, parahat, bagtly-şatlykly durmuş gurmak ugrundaky göreşe işjeň gatnaşmak duýgusy bilen, ýaşan döwri bilen baglanyşykly bolýar.

Aman Kekilowyň, Kerim Gurbanepesowyň, Berdinazar Hudaýnazarowyň, Sapar Öräýewiň, Sona Ýazowanyň... şygryýetinde halkylyk adamynyň ýokary ahlak keşbiniň çeper aňladylmagy bilen beýan edilýär. Her bir ýazyjynyň döredijiliginde halkylyk meselesi dürlüçe aňladylýar. Şoňa görä mugallym okuwçylara ýazyjynyň döredijiliginde-onuň aýry-aýry eserlerinde halkylygyň nähili görnüşde aňladylýandygyny anyk mysallar arkaly ýüze çykarmagy öwretmeli.

Eseriň mowzuk-manysy derňelende, onuň taryhy ösüşdäki tutýan ornuna okuwçylaryň çuň düşünmeklerini-de gazanmak gerek. Mugallym esere baha berende, eseriň döredilen taryhy şertlerini nazara alýar. Mugallym her bir eseri ýazyjynyň ony döreden döwründäki jemgyýetçilik durmuşyny türkmeniň häzirki Altyn eýýamynyň nukdaýnazaryndan derňeýär. Meselem, Mämmetweli Keminäniň tankydy temadaky satiriki şygrylaryny analizlände, mugallym onuň “Bir tüýsli”, “Beýle” we şuna meňzeş şygrylarynyň manysyny şahyryň öz döwri bilen baglanyşdyrýar. Keminäniň näme üçin eziji synp wekilleriniň adalatsyz işlerini, olaryň ähli pyssy-pyjyurlyklaryny paş edýändigini düşündirýär. Mugallym türkmen edebiýatynyň häzirki görnükli ýazyjy-shahyrlarynyň eserlerini derňände bolsa, olaryň döredijiligi üçin

nähili täzeçe syýasy esaslaryň bolandygy barada gysgaça maglumat berýär.

Eser derňew edilende, onuň mazmunyny we manysyny ýüze çykarmak arkaly özara baglanyşykda alnyp barylmalı. Eseriň mazmuny onuň manysy bilen baglanyşykly öwrenilende, ondaky wakalaryň, çeper keşpleriniň üsti bilen öňe sürülýän pikirler barada okuwçylaryň oýlanmaklaryny döredýär, görelde almaga ruhlandyrýar.

Eser derňelende, onuň esasy manysy “ýazyjynyň aýtjak bolýan zady”, “onuň esasy pikiri şeýle”, diýmek bilen çäklenmek bolmaz. Esasy manyny eserde suratlandyrylýan wakalaryň, adam häsiýetleriniň anyk mysallarynyň üsti bilen aňladylýan duýgy-düşünjeler arkaly ýüze çykarmaly.

Okuwçy eseriň manysyny gysgaça aýdyp bilse, bu gowy zat, ýöne şeýle pikir okuwçynyň hut öz ýüreginden aýdylýp, onuň aň-düşünjesi bilen baglanyşykly bolmalydyr. Okuwçy eseriň manysyny dogry ýüze çykardy diýip, onuň bilen kanagatlanmaly däl. Ilki bilen çeper eserde ahlagyň, watançylygyň güýjüniň çeper keşplerde görkezilişini okuwçylaryň anyk mysallar arkaly aýdyp bermeklerini öwretmeli. Ikinjiden, ýazyjynyň esasy manyny aýdyňlaşdyrmak üçin eserde çeperçilik serişdelerini, gahrymanlaryň hakyky keşplerini döretmek, olaryň dilini aýdyňlaşdyrmak, tebigaty suratlandyrmak we şuna meňzeşleri nähili peýdalanandygyny aýan etmeli. Bu ýerde mugallym diňe bir dilden aýtmak ýa-da okuwça dilden aýtdyrmak bilen çäklenmän, eseriň degişli ýerlerinden bölekler okap bermegi ýa-da okuwçylara labyzly okatmaklygy-da guramalydyr. Şeýlelikde, eseriň manysyny ýüze çykarmak onuň gahrymanlarynyň keşplerini häsiýetlendirmek we mowzuk, many-mazmunyny aýdyňlaşdyrmak bilen aýrylmaz baglanyşdyrýar.

Käbir eserde ýazyjy özüniň beýan etmek isleýän pikirini özi aýdyp berýär. Şeýle ýagdaýa köplenç goşgularda gabat gelinýär. Şunuň ýaly ýagdaýda okuwçy ýazyjynyň eseriniň manysyny ýüze çykarýan, jemleýän setirlerine esaslanýar. Bu tebigydyr. Şeýle bolanda, mugallym okuwça ýazyjynyň esasy manyny çeper

keşplerini, şahyрана diliniň üsti bilen nädip aňladyp bilýändigini-de öwretmeli.

Uly kyssa ýa-da sahna eserleriniň mowzuk-manylaryny derňemek çylşyrymly häsiýete eýedir. Uly eserlerde: Beýik Serdarymyzyň Mukaddes Ruhnama kitaplarynda, N.Saryhanowyň “Şükür bagşy”, A.Gowşudowyň “Perman”, A.Kekilowyň “Söýgi”, H.Diwangulyýewiň “Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy”, K.Aşyrowyň “Oguz oýny”, T.Mämmetweliýewiň “Gala”... ýaly eserlerinde bir topar meseleler, dürli manylar öňe sürülýär. Iri eserlerde durmuşyň dürli taraplary, aýry-aýry adamlaryň häsiýetleri ýazyjynyň özi tarapyndan gös-göni aýdylan, nusgalaşdyrylan durmuş wakalarynyň, çeper keşpleriniň üsti bilen berilýär. Şonuň üçin hem uly kyssa ýa-da sahna eserleriniň mowzuk-manylaryny gysgaça bir ýa-da iki sözlemde aýtmak kyn.

Uly göwrümlü eserleriniň mowzuk-many-mazmunyny aýdyňlaşdyrmak üçin, olaryň ýazgysyny, çeper keşplerini, dilini we gurluşyny düýpli öwrenmek gerek. Bu işe her bir mugallym dürlüçe çemeleşýär. Bir mugallym eseriň mowzuk-many-mazmunyny ýüze çykarmaklygy ilki eseriň ýazgysyny düýpli öwretmek, ony okatmak we derňemek üsti bilen ýerine ýetirýär. Ikinji bir mugallym ilki eseriň manysyny düşündirýär we şondan soň şol manynyň nähili berilýändigini aýdýar. Şu ýerde bir zady ýatdan çykarmak bolmaz. Mowzuk, many-mazmuny ýüze çykarmaklygy öwretmek üçin usul hem täri saýlap alanda, derňelýän eseriň aýratynlygyna (görnüş, möçber), okuwçylaryň bilim derejelerine esaslanmaly.

Çeper eseriň manysy onuň iň ähmiýetli we düýp özenidir, ýazyjynyň durmuş wakalaryndan saýlap alyp, okyja öwredýän duýgy-düşünjesiniň netijesidir. Şoňa görä okuwça eseriň manysyny dogry kesgitläp bilmegi öwretmegi gazanmak mugallymyň esasy borjudyр.

4. Eseriň çeper keşpleri. Çeper eserde öňe sürülýän manylar, esasan, nusgalaşdyrylan çeper keşpleriniň üsti bilen aýdyňlaşdyrylýar. Çeper keşp edebi eserlerde çeper suratlandyrmanyň özboluşly tärleriniň biridir. Nusgalyk çeper keşbi döretmek meselesi eserde esasy meseledir. Bu meseläni

göwnejaý çözmek her bir ýazyjynyň durmuş hakykatlaryny düýpli bilmegini, ony özboluşly we çeper suratlandyrmagy başarmagyny talap edýär.

Edebi eserlerde döredilýän çeper keşpler özara: adamyň çeper keşbi (adam we onuň häsiýetleri), tebigatyň keşbi (tebigat görnüşleri), zat keşbi (adamyň hereket edýän ýerindäki, onuň bilen baglanyşykly zatlar), täsirli keşp (söýgi äheňindäki duýgular), alamatly keşp (şertli belgiler, aňlatmalar) diýen ýaly toparlara bölünýär.

Adamyň çeper keşbi. Edebi eserde adamyň gylyk-häsiýetiniň, boluş-ýagdaýynyň çeper suratlandyrmasy adamyň çeper keşbi diýilýär. Çeper keşp esasy orna eýe bolup, beýleki keşpler oňa kömekçi hökmünde getirilýär. Adam keşbinde ýazyjy durmuşdan öwrenen, synlap gören adam häsiýetlerini, adamyň jemgyýet, tebigat, adamlar bilen gatnaşygyny, onuň maşgalada, durmuşda özüni alyp barşyny, hut özüniň oňa bolan garaýşyny beýan edýär. Biz çeper keşpleriň üsti bilen anyk-taryhy şertlerde ýüze çykan her hili häsiýetli adam sypatlary bilen tanyş bolýarys, dürli jemgyýetde, dürli adamlar arasynda bolan gatnaşyklar (Tahyr, Babahan, Keýmir kör, Nedir şa we başgalar) barada anyk düşünje alýarys. Ýazyjy dürli adam häsiýetlerini suratlandylanda, ony diňe görkezmek bilen çäklenmeýär, nusgalyk ýagdaýda ajaýyp häsiýet, çeper keşp döredýär. Adamyň üsti bilen bir synpy häsiýeti esaslandyrýar we ony gysga hem-de çeper görnüşde görkezýär.

Adam keşbi oňalyly hem oňaysyz diýen iki topara bölünýär. Oňalyly keşpde öňdebaryjy, görelde adam häsiýetleri nusgalaşdyrylýar. Türkmen edebiýatynda döredilen oňalyly keşpler (Zöhre, Tahyr, Gül, Bilbil, Öwezmyrat, Ogulnabat...) okuwça oňalyly täsir edýär. Oňaysyz keşplerde jemgyýet üçin peýdasyz, ahlak taýdan bozuk, pis adamlaryň häsiýetleri sypatlandyrylýar. Türkmen edebiýatynda döredilen oňaysyz keşpleriň (Babahan, Gara batyr, Şaapbas we başgalar) üsti bilen okuwçy geçmişiň zyýanly galandyrlaryna garşy göreşmegi, Türkmeniň Altyn eýýamy üçin peýdasyz adamy, zähmetkeş halkyň duşmanlaryny ýigrenmegi öwrenýär. Çeper eserlerdäki adam keşpleri

ündewçilikde güýçli ýarag hökmünde hyzmat edýär. Bu meselede oňaly, oňaysyz keşpleriň ikisi-de ähmiýetlidir.

Çeper eser deňelende, adam keşplerine aýratyn üns bermeli. Adamyň çeper eserde esasy orny eýeleýşi ýaly, ol ýaş nesli terbiýelemekde-de uly ähmiýete eýedir.

Orta mekdebiň ýokary synplarynda okaýan okuwçylary eýýäm ahlak meselesi-ýaş ýigidiň ýa-da gyzyň durmuşynda özüni alyp barşy gyzyklandyrýar. Şonuň üçin her bir eserdäki adam keşbi, onuň oňaly hem oňaysyz taraplary barada özüçe pikir ýöretmäge synanyşýar. Bu ýerde mugallymyň öz işine ökde bolmagy gerek. Sebäbi adam-keşplerini hertaraplay derňemek, oňat netije berýär. Öwrenilýän oňaly keşp okuwçynyň geljekki durmuşy üçin janly mysal bolýar. Mugallymyň gaýra goýulmasyz wezipesi-adam keşpleri derňelende, ýazyjynyň nusgalaşdyran, adamyň köptaraply özünde jemlän çeper keşbinde okuwçynyň janly adamyny duýmagyny, oňa berk ynanjyny döretmekden ybaratdyr. Adam keşpleri derňelmäge başlananda, ilki bilen eserdäki çeper keşpleriň sanawyny düzmek gerek. Adam keşpleriniň sanawy düzülende olaryň gylyk-häsiýetleri adamlaryň özara nazara alynmalydyr. Meselem, “Zöhre-Tahyr” dessanynyň adam keşplerini aşakdaky ýaly topara bölmek bolar:

1. Zähmetkeş halky eziji synp wekilleri (Babahan, Gara Çomak we şaňyň ýalhorlary).

2. Ezilýän synp wekilleri (Tahyr, onuň ejesi we başgalar).

3. Zöhre.

Eserdäki adam keşpleriniň sanawyny düzmek, olary topara bölmek bilen, mugallym ýazyjynyň öz eserinde çözmek islän meselesini derňemäge okuwçylara umumy gönükdirme berýär. Esasy mesele öňde. Ol-da edebiyat mugallymynyň adam keşplerine hertaraplaýyn, dogry baha bermegidir.

Adam keşpleri derňelmäge girişilende, mugallymyň önünde bu çeper keşpleriň haýsy toparyndan başlamaly diýen mesele durýar. Bu ýerde mugallym öwrenilýän eseriň many-mazmun merkezinde durýan, onda esasy orun tutýan meseläniň çözülmegine gatnaşýan adam keşplerini nazarda tutýar. Meselem, “Zöhre-Tahyr” dessanynyň adam keşpleri toparlar boýunça derňelmäge

girişilende, ilki eziji synp wekilleriniň (Babahan we Gara Çomak) keşpleri derňelip, olaryň ýigrenji häsiýetleri, zähmetkeş halky horlaýyşlary düýpli öwrenilip, soňra horluga, elhenç günlere sezewar deilen Tahyryň hem-de onuň tarapdarlarynyň keşpleri derňelse, bu meselede okuwçynyň göwnejaý düşünje almagyny gazanmak bolar.

Eseriň adam keşpleri toparlar boýunça derňelende, şol topara girýän ähli gahrymanyň keşbiniň üstünde birin-birin durmak mümkin däl. Belli bir synpda degişli adam keşpleriniň arasyndaky şol toparyň bähbitlerini özünde hertaraply jemleýän bir ýa-da iki keşbi saýlamak we ony çuňňur derňemek ýeterlikdir. Çeper esere gatnaşýan adam keşpleri özara baş gahrymanlar we ikinji derejeli gahrymanlar diýen ýaly iki topara bölünýär, ikinji derejeli gahrymanlaryň keşpleri baş gahrymanyň keşbine kömekçi, onuň pikirlerini ösdüriji-ýaýradyjy hökmünde hyzmat edýär, şonuň üçin diňe baş gahrymanyň keşbini hertaraplaýyn derňemek ýeterlik bolar diýilidir.

Eseriň adam keşpleri derňelende, esasy, şu meseleleri göz önünde tutmak gerek:

1. Çeper keşbe doly häsiýetnama bermek. Çeper keşbe doly häsiýetnama berlende, şular nazara alynýar: gahrymanyň daşky görnüşi-sudury, onuň terjimehaly, tertip-düzgüni, dünýägaraýşy, duýgy-düşünjesi we şulara meňzeşler.

2. Çeper keşbiň gurluşy. Munda ýazyjynyň adam keşbini nähili aýdyňlaşdyrýandygy, eseriň niresinde, haýsy bölümünde gahrymana degişli maglumat berýändigini, onuň many-çeperçiligi, täsirlilik barada pikir ýöredilýär.

3. Çeper keşpleriň özara gatnaşygy. Bir gahrymanyň beýleki gahryman bilen gatnaşygyny doly çykarmak üçin olary baglanyşdyrýan meseläni, belli bir zat baradaky pikirlerini, özlerini alyp barylşlaryny, tebigat hadysalaryna we durmuş wakalaryna, zatlaryna garaýyşlaryny aýdyňlaşdyrmaga üns bermek gerek.

4. Çeper keşbiň täsirli berlişi. Bu meselede ýazyjynyň döreden çeper keşplerindäki jemlän häsiýetleriniň, hereketleriniň okyjyda janly adamyňky ýaly ynanç döredişine, şol keşbiň üsti bilen belli

bir döwrüň adamlary dogrusynda anyk düşünje aňlanyşyna, keşbiň özboluşly aýratynlyklarynyň okyjyda täsir döredişine, şeýle täsirliligi ýazyjynyň nämäniň üsti bilen we nädip gazanyp bilendigine göz ýetirmeli.

5. Çeper keşbiň manysyny aýdyňlaşdyrmak. Munda şol keşbiň taryhylygyna, onda adam häsiýetleriniň nähili görnüşiniň beýan edilendigine, haýsy synp, döwür bilen baglanyşykda şol keşbiň nusgalaşdyrylandygyna, jemgyýetçilik ähmiýetine üns bermeli.

Adam keşbini derňemek dürli târde amala aşyrylýar. Adam keşbini hertaraply derňemek üçin ilki bilen, ol baradaky maglumatlary düýpli öwrenmek gerek. Eger-de eserdäki maglumatlar düýpli öwrenilmese, eser derňelmäge başlanmazyndan ozal okuwçy tarapyndan (sapakdan daşary wagtda) okalyp çykylmasa, onda çeper keşbi derňemek meselesi özünden edilýän talaby ödäp bilmez. Okuwçylar tarapyndan okalan, olaryň tanyş eserleriniň adam keşpleri derňelmekçi bolanda, mugallym ilki bilen sapakda şol eseriň mazmuny boýunça gysgaça gürrüň (pikir alyşma) geçirýär. Bu olaryň ýatlarynda galan maglumatlaryny has berkidýär. Şonuň ýaly iş geçirilende, derňelmegi göz önünde tutulýan adam keşpleri barada köp maglumat berilýän bölümlere aýratyn üns bermeli, gerekli hasaplanylýan bölekleri okamaly. Bu bolsa okuwçylaryň çeper keşbe hertaraply düşünmeklerine, onuň üsti bilen anyk adam häsiýetlerini aňlamaklaryna ýardam edýär.

Çeper eser okalanda, okuwçylaryň oňa düşünmeklerini, eser barada özbaşdak pikirlenmeklerini, ony eser derňew edilende, ulanmagy başarmaklaryny gazanmaly. Okuwçylar eserden derňelýän keşbe laýyk bolan bölekleri tapmagy we oňa özbaşdak düşündiriş bermegi başarmalydyrlar. Orta mekdebi gutarýan okuwçy adam keşbini özbaşdak häsiýetlendirmegi, keşbiň nusgalyk ähmiýetini, çeperçilik aýratynlygyny, ýazyjynyň keşbe garaşsyny, onuň many ugruny aýdyňlaşdyryp bilmegi başarmalydyr.

Adam keşpleri derňemek sapaklary okuwçylaryň taýýarlyklaryna, derňeljek keşpleri barada maglumatlara laýyklykda dürlüçe bolýar. Olary, esasan, gürrüň we okuw

usullarynda guramak netijeli bolar. Adam keşpleri derňelýän sapaklarda şu möhüm meselelere üns bermeli:

1. Giriş gürrüň. Mugallymyň giriş gürrüňi okuwçylary her bir çeper keşbiň üstünde özbaşdak işlemäge gönükdiriji taýýarlykdyr. Giriş gürründe mugallym derňeljek çeper keşbiň esasysyna okuwçynyň düşüniş derejesini, şol keşp bilen ilkinji tanşanda (şol eseri okan wagtynda) onda dörän täsiri, ýagny eseriň haýsy adam keşbini okuwçynyň halandygyny ýa-da halamandygyny, munuň näme üçin şeýle bolýandygyny ýüze çykarýar. Meselem, IX synpda Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr” dessanynyň adam keşpleri derňelýän giriş gürründe mugallym okuwçylaryň öňki tanyş çeper keşplerini ýatladýar. Öň derňelenen “Şasenem-Garyp” dessanynyň meňzeş keşpleri (Zöhre-Şasenem, Tahyr-Garyp, Babahan-Şapbas, Garabatyr-Şawelet we başgalar) bilen deňeşdirip, duýdurma gürrüň geçirýär.

2. Deňeljek keşp barada syn etmek. Mugallym deňeljek keşp barada maglumatlara syn etmeklige dürlüçe çemeleşýär. Ol käbir ýagdaýda derňew ediljek keşbe degişli öwrenilýän eserden okuwçylara bölekleri saýladyp, şol bölekler boýunça düşündirişli okuw gurasa, käbir halatda iki ýa-da birnäçe keşbi özara (Tahyr-Akmyrat, Zöhre-Şasenem, Ogulnabat-Aýna, türkmen edebiyatynda aýal-gyzlaryň keşbi we başgalar) ýa-da çeper keşpleriň teatrlaryň sahnasynda, kinofilmlerde oýunçylar tarapyndan ýerine ýetirilişi (Zöhre-M.Kulywa, Tahyr-H.Annayew, Artyk-B.Annanow, Keýmir kör-A.Gulmämmedow, Nedişa-B.Amanow we başgalar) deňeşdirilýär. Şunuň ýaly dürli görnüşli işleri guramak bilen, mugallym çeper keşp barada maglumatlara okuwçylaryň düýpli syn etmeklerini gazanýar.

Adam keşplerini derňemekde keşpler boýunça soraglar düzmek we şol soraglar boýunça okuwçylara keşbiň synyny ýüze çykarmagy öwretmek örän ähmiýetlidir. Adam keşplerini häsiýetlendirmek boýunça düzülýän soraglar ilkişada çylşyrymly ýa-da çakdanaşa köp bolman, eýsem şol keşbiň terbiýeçilik manysyny yzygiderli ýüze çykarmaga okuwçyny gönükdiriji soraglar bolmalydyr. Adam keşbini häsiýetlendirmek boýunça

mugallym berýän soraglary okuwça şol keşbe dogry düşünmäge ýardam bermelidir.

Gürründe eseriň mowzugyny, adam keşbini häsiýetlendirmek boýunça ulanylýan soraglaryň mazmuny gitdigiçe çylşyrymlaşýar. Meselem, käwagt häsiýetnamanyň meýilnamasyny şunuň ýaly bermek bolar:

“Söýgi” eserinden Akmyradyň terjimehalyny okamaly we A.Kekilowyň Akmyradyň çeper keşbinde döwür bilen baglanyşykly nähili oňaly häsiýetleri nusgalaşdyrýandygyny aýdyp bermeli.

Adamyň keşplerini derňemek boýunça ýazgy üstünde işlenende, ähli ünsüň diňe eserden bölekler toplumyny ýygnamaklyga we olary okamaklyga berilmeginden saklanmak gerek. Okuwçylara ýazgy üstünde özbaşdak işlemegi öwretmeli. Okuwçynyň okan eserinden bölegi barada öz garaýşyny, pikirini dil ýa-da ýazuw üsti bilen aýdyp berme endigini ösdürmeli.

3. Netije. Gürrüňiň soňunda eseriň derňelýän çeper keşbine degişli öwrenilenleri berkitmeli, netije çykarmaly. Öwrenilenlerden netije çykarmaklyk gysga we umumylaşdyryjy häsiýetde bolmaly. Derňelýän adam keşbine onuň esasy häsiýetlerini ähli taraplary boýunça özünde jemleýän gysgaça häsiýetnama bermeli, onuň durmuş keşbi aýdyňlaşdyrylmaly, manysy we çeperçilik täsirliligi ýüze çykarylýan jemleýji pikir beýan edilmeli. Orta mekdepde okuwçylara her bir eseriň adam keşpleri derňelenden soň, ondan belli netije çykarmagy ykjam öwretmek olaryň geljekde her bir mesele barada ýöredýän pikirlerinden degişli netije çykaryp bilmek endikleriniň başlangyç esasy bolar.

Ýokary synplarda çeper eseriň adam keşpleri derňelende mugallymyň sözi usulyny, onuň dürli tärlerini ulanmak bolar. Möçber taýyndan uly eserleriň adam keşplerini derňemek üçin mugallymyň söhbeti örän ähmiýetlidir. Söhbet okuw maksatnamasynyň talabyna laýyklykda eseriň her bir adam keşbine degişli mysallar getirip, derňemekligi öwretmeklige mümkinçilik berýär. Söhbetde möçberi boýunça uly eserleriň bir-iki gahrymanynyň keşbini häsiýetlendirmek bilen çäklenilmeýär-

de, onuň birnäçe gahrymanlaryna aýry-aýrylykda häsiýetnama bermek bolýar. Mugallym söhbetinde okuwçylaryň ünsüni özüne çekmek maksady bilen, sözünüň arasynda keşbe degişli maglumatlar boýunça sorag görnüşli sözlemleri hem ulanmalydyr.

Adam keşpleri derňelende, mugallym okuw-görkezme esbaplary, dürli suratdyr serişdeleri-de ulanmaly. Öwreniljek keşbe degişli esbaplar mugallym tarapyndan nobatdaky sapakdan ozal taýýarlanylmaladyr. Mugallym ses ýazgylaryny, okuw-görkezme esbaby, dürli suratlary söhbetiň gerekli ýerinde ulanýar, magnitofon diňledýär we öz sözünüň gyzykly hem täsirli bolmagyny gazanýar.

Eseriň adam keşpleri derňelende, okuwçylary özbaşdak işletmek, olara uly bolmadyk nutuk etdirmegi guramak hem maksada laýykdyr. Okuwçylara nutuk etdirmek meselesi oýlanyşykly çözümelidir. Mugallym eseriň adam keşbini derňemek boýunça okuwça nutuk etdirmek üçin ilki bilen, onuň adam keşbini derňemegi gahrymanyň suratyny şekillendirmegi, terjimehalyny aýtmagy, tertip-düzgünini, gylyk-häsiýetini, dünýägaraýşyny aýdyňlaşdyrmagy, manysyny, çeperçilik täsirliligini ýüze çykarmagy nähili derejede özleşdirendigini nazara almalydyr. Okuwçy adam keşbini derňemegiň ähli talaplaryny gowy özleşdiren wagtynda, oňa nutuk tabşyrmak mümkin. Şonda mugallym okuwçynyň edýän nutugynyň mazmunynyň özboluşly bolmaklygyna aýratyn üns bermelidir. Okuwçynyň nutugy okuw kitabyndan göçürilmän, adam keşbine onuň hut öz düşünişi, öz garaýşy boýunça ýazylmalydyr. Adam keşbi boýunça ýazylan nutuk mazmunly, talabalaýyk bolanda ähmiýetlidir. Nutugyň gowy ýazylmagy üçin mugallym tarapyndan hödürlenýän mowzuk, çeper keşp anyk hem düşnükli bolmalydyr.

Adam keşbini derňemekde çekişme-jedel guramak hem bolar. Sapakda çekişme anyk hem gysga wagtlaýyn geçirilýär. Adam keşbi boýunça çekişme guramak köplenç sapakdan daşary işlerde amatly bolýar. Şonuň üçin käbir çylşyrymly, çekişme guramaga laýyk çeper keşpler hädürlenýär. Meselem, Akmyradyň keşbi nusgalykmy? Öwezmyradyň keşbi döwrebapmy? we başgalar.

Çekişme üçin hödürülenýän mowzugy mugallym okuwçylara birnäçe gün öňünden duýdurýar. Okuwçylar oňa taýýarlanýarlar. Mugallymyň ýolbaşçylygy bilen her bir okuwçy şol çeper keşp boýunça öz pikirini, oňa garaýşyny beýan edýär. Çekişmäniň netijesini mugallymyň özi jemleýär. Çeper keşp barada okuwçylaryň dürli pikirlerinden netije çykarýar we şol çeper keşbe gutarnykly baha bermegi öwredýär.

Köpçülik keşbini derňemek. Kâbir eserde aýry-aýry adam keşbinden başga-da köpçülik keşbi hem berilýär. Ýazyjynyň bir topar adamyň bilelikdäki hereketini, bir waka garaýşyny şöhlendirmegine köpçülik keşbi diýilýär. Köpçülik keşbi A.Gowşudowyň “Perman”, N.Saryhanow “Şirin”, “Şükür bagşy” we şuna meňzeş eserlerinde köp ulanylýar.

Eser derňelende, mugallym köpçüligiň hereketi görkezilýän köpçülik keşbini-de üns merkezinde tutmalydyr.

N.Saryhanowyň “Şükür bagşy” eserinde Şüküriň han bagşysy Gulam bilen saz çalmakda ýaryşýan pursatyndaky köpçüligiň keşbi çeper hem çuňňur mana ýugrulypdyr:

“Saz eşitmäge gelenler gaty köpdü. Olaryň hemmesi tertip bilen oturdylypdy. Märeke hanyň çagyran baýragyny eşidip, ilki onuň ýüzüne, onsoň Şüküriň, onsoň hem Gulamyň ýüzüne seredişdiler we “Bu nähili adyllyk? Doganyň berip goýberjek”. Eger ol basylsa, onda nätjekkä? Ony yzyna nähili ugratjakka? Ine, şunsy...? diýip, oturan ýerlerinde biri-biriniň gulagyna çawuş çakyşdylar...”

“Näme diýerkä, hálki aýdan sözüniň üstünde tapylarmyka, eline düşen etmişlini şeýle berer goýberermikä? Onuň tarapyndan beýle dözümsizlik görüp-eşidilen zatmydyr?”. Märeke şeýle çen bilen onuň ýüzüne seredýär we sülleren çal murtuň aşagyndan çykjak sese sabyrsyzlyk bilen garaşýar. Şükür hemmesinden beter garaşýardy. Ýöne weli hanyň sözünde tapylaryndan tapylmaz gorkusy kändi. Hanyň ýüzüni gyşardyp durmagundan ýagşylyga garaşmak mümkin däl ahyry.

Han bagşysyna ýene-de gözlerini alardyp seretdi. Şundan bar günäni bagşysynyň üstüne atjagy görünýärdi...”

Çeper eserdäki köpçüligiň keşbi derňelende, ýokardaky alan mysalymyz ýaly bölekler, köpçüligiň häsiýeti, duýgy-düşünjesi, belli bir zada garaýşy beýan edilýän bölekleri nazarda tutmaly. Mugallym şunuň ýaly bölekleri ilki labyzly okap bermeli, soňra onda aňladylýan manyny aňdyňlaşdyrmaly. Köpçülik keşbi derňelende, okuwçylaryň özbaşdak işlemeklerine köpräk üns bermek gerek. Okuwçylara köpüçlik keşbini ýazuw üsti bilen ýada dilden aýdyp berme üsti bilen derňetmek olaryň döredijilikli işlemek, özbaşdak oýlanmak endiklerini ösdürer.

Tebigat keşbi. Edebi eserde tebigat görnüşleriniň we hadysalarynyň suratlandyrmagyna tebigat keşbi diýilýär. Ýazyjy öz eserinde adam keşbiniň hereket edýän ýeriniň tebigatyny, onuň nähili ýagdaýdadygyny, wakalaryň nirede bolýandygyny ýada ýörite tebigat gözelligini şekillendirmek üçin tebigat keşbini ulanýar. Tebigatyň kömegi bilen eserdäki adam hereketleriniň, ýaşayşynyň käbir aýratynlyklary, adamyň käbir häsiýetleri, eseriň täsir edijilik äheňi, many-mazmuny okyja has çuňňur ýetirilýär. Ýazyjynyň döredýän tebigaty eseriň many-çeperçilik ähmiýetini has ýokarlandyrýar. Käbir eser mazmun taýdan diňe tebigaty suratlandyrmaga bagyşlanýar. Şeýle eserlere tebigatly şygry diýilýär. Muňa Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Daglar”, Seýdiniň “Sen çölüş”, Misgingylyjyň “Daglar” goşgusy we başgalar mysal bolup biler. Bu goşgular tebigat üsti bilen adam duýgusynyň ajaýyp waspydyr.

Tebigat keşbiniň many-terbiýeçilik ähmiýeti ýokary bolýar. Sonuň üçin mugallym eseriň tebigat keşbini-de derňemeklige ýeterlik orun bermelidir. Mugallym eserdäki tebigaty derňemek bilen, okuwçylarda Watanyň gözeli tebigatyna söýgi, tebigat dünýäsini goramaklyga we ony ösdürmeklige işjeň gatnaşmak ýaly duýgulary terbiýeleýär, olaryň gözelligi duýgylaryny ösdürýär.

Kyssa hem kyssa-şygry eserlerde tebigat keşpleri, esasan, eseriň aýry-áry bölümlerinde berilýär we gahrymanlaryň nähili tebigat içinde hereket edýändigini, eseriň wakasynyň nirede we nähili ýagdaýda başlanýandygyny, dowam edýändigini we gutarýandygyny özboluşly aňlamaga okyjyny gyzyklandyrýar.

Türkmen şahyr-ýazyjylarynyň eserlerinde tebigat köp we ýerlikli ulanylýar.

A.Kekilowyň eserleri-onuň “Söýgi” eseri geçilende, tebigat keşbine aýratyn üns bermeli. Sebäbi onda tebigat çeper berilýär, ol okyjyda aýratyn täsir döredýär. “Söýgi” eseri ýaz paslyny suratlandyrmak bilen şeýle başlanýar:

“Gyş ýeňsäni berip, ummaga gaçdy,
Gün ýagty şöhlesini äleme saçdy,
Eredi ak garlar ala daglarda,
Zeminiň bezegi gara baglarda
Açyldy al-ýaşyl, reňbe-reň güller,
Tämiz ýaz şemaly öpýär yüzüňi,
Aýlanyňda çar tarapa gözüňi.
Şähdiň açýar janly görnüş her ýanda,
Gök mahmala giren gözel meýdanda”.

Bu ýerde tebigatyň berilmegi wakanyň ýylyň haýsy paslynda başlanýandygyny aňlamaga hyzmat edýär. Şunuň ýaly tebigatyň keşbini suratlandyryan bölekler ýazyjymyzyň eserlerinde köp.

Eserdäki tebigat keşplerini derňemeklige mugallym dürlüçe çemeleşýär. Tebigat keşbini derňemekde, okuw usuly örän netijeli bolýar. Mugallym öňünden eseriň haýsy ýerinde tebigatyň berilýändigini belleşdirýär. Käwagt ol tebigata degişli ýazgyny ilki labyzly okap berýär ýa-da okuwçylara labyzly okadýar. Tebigatyň üsti bilen ýazyjynyň nähili many, duýgy aňladýandygyny ýüze çykarýar. Tebigat derňelende, ony okuwçylaryň öz durmuşlarynda gören, ýatlarynda galan tebigat görnüşleri bilen baglanyşdyrmaklaryny-da öwretmek gerek.

Mugallym derňelýän tebigatyň has täsirli bolmagy we köp wagtlar ýatda saklanmagy üçin tebigaty şygrylar derňelenden soň, olary ýat tutdurmalydyr. Magtymgulynyň “Ýeli Gürgeniň”, Seýdiniň “Sen çölüň” ýaly şygrylaryny okuwçylar derrew ýatdan öwrenýärler. Şygry ýat tutdurmak bilen birlikde, mugallym onuň mowzuk, many-mazmunyny ýüze çykarmagy, şahyryň tebigatyň üsti bilen türkmen topragynyň tebigy baýlyklaryna, dagu-düzlüklerine, derýa-çöllerine, bag-bakjalaryna garaýşyny, öňe

sürýän esasy manylaryny doly aýdyňlaşdyrmagy-da okuwçylaryna öwretmelidir.

Käbir halatlarda mugallym okuwçylara eseriň tebigata degişli ýazgysyna laýyk gelýän suratlary çekdirmegi, çekip bilmedik okuwçylara bolsa, dilden aýtdyrmagy guramagy gerek.

Mugallym eseriň tebigat keşplerini derňemek boýunça “Türkmen şahyrlary tebigat hakynda”, “Türkmen edebiýatynda tebigatyň waspy” we şuna meňzeş mowzuklarda okuwçylara düzme hem ýazdyryp biler.

“Edebiýatda tebigatyň keşbi” diýen ýaly mowzukda ýörite ýygyny düzdürmek gerek.

Zat keşbi. Edebi eserde adamyň çeper keşbiniň hereket edýän, ýaşayan ýerindäki, töwerek-daşyndaky zatlaryň, dürli öý goşlaryň suratlandyrmagyna zat diýilýär. Zat keşpleri, esasan, eseriň manysy bilen baglanyşykda adam keşbine kömekçi we olary has aýdyňlaşdyryjy hökmünde hyzmat edýär. Ýazyjy öz eserinde gahrymanyň ýaşayan öýüni, jaýyny, onuň gurluşyny, jaýyň içindäki goşlary birin-birin suratlandyrmak bilen, okyja onuň hal-ýagdaýyny, ýaşayyş durmuşyny beýan edýär.

A.Kekilowyň “Söýgi” eserinde hem zat keşbi manyny çeper aýdyňlaşdyrmaga hyzmat etdirilýär:

“...Ol gidensoň kitaplaryň baryny,
Aldy önüne, açanynda birini,
Gök bukjaly bir hat ildi gözüne,
Aşgabatly eýe eken sözüne.
Göwün nagşy çekilipmi bu hata?
Açyp ony okady ol kän gaýta”.

Bu bölekde şahyr haty adamlaryň-Akmyradyň Ogulnabada bolan göwün islegini aýan etmek, duýdurmak üçin peýdalanýar. Şunuň ýaly zat keşpleri türkmen ýazyjy-şahyrlarynyň eserlerinde köp. Mugallym möçber taýyndan uly eserleriň aýry-aýry bölümlerinde berlen zat keşplerini, esasan, adam keşpleri eseriň çeperçilik täsirliiligini güýçlendirmekdäki tärler bilen baglanyşykda derňemelidir. Mugallym bu meselede hem köplenç eseriň tebigat keşplerini derňemekde ulanan usullaryndan peýdalanýar. Zat keşpleri beýan edilýän bölekleri labyzly

okamaga, onuň üsti bilen aňladylýan manyny dogry ýüze çykarmaga aýratyn üns bermeli. Zat keşpleriniň adam häsiýetlerini aýdyňlaşdyryjy gural hökmünde hyzmat edýändigini hem okuwçylara ykjam düşündirmeli.

Türkmen ýazyjy-şahyrlarynyň käbir eserleri ýörite zady, adamyň ýaşayş-durmuşy bilen baglanyşykly zatlary şekillendirmeklige bagyşlanypdyr. Bu ýagdaýa, esasan, şygýrlarda köp duşulýar. Keminäniň “Içmek”, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Ak bugdaý”.... şygýrlarynyň we başgalaryň esasy many-mazmuny zat keşpleriniň üsti bilen aňladylýar. Bular ýaly eserleri mugallym düşündirişli, labyzly okamak bilen derňemelidir.

Çeper eserleriň keşpleri derňelende joşgunly we nyşanly keşplere hem ýeterlik üns bermek gerek. Joşgunly keşpler ýazyjynyň eserdäki yza çekilmede köp ulanylýar. Eserde suratlandyrylan hadysa, waka, gahrymanyň durmuşyna ýazyjynyň öz garaýşy duýguly keşpde ündelýär. Uly göwrümlü eserlerinde beýle keşpler köplenç adamlaryň keşpleri bilen bilelikde derňelýär. Goşgularda joşgunly keşp şahyryň hut öz sözi bilen berilýär. Şonuň üçin şygry, esasan, düşündirilişli we labyzly okamak bilen derňemek, manyny ýüze çykarmak gerek.

Nyşanly keşpler (A.Kekilowyň Kör garga keşbi we başgalar) derňelende şol keşbiň hereket eden anyk-taryhy döwri nazara alynmalydyr. Eseriň nyşan keşplerine adamlaryň keşplerine berlişi ýaly, ýörite häsiýetnama berilmän, ýöne şol keşbiň üsti bilen nähili manynyň öňe sürülýändigini aýdyňlaşdyrylmalydyr.

Mugallym çeper keşpleri derňemäge döredijilikli çemeleşmelidir. Şonda ol öz işinde netijelilik gazanyp biler.

5. Eseriň gurluşy. Edebi eseriň many-çeperçilik taýdan gowy çykmagynda, onuň gurluşy hem uly orun tutýar. Eserdäki wakalaryň, hadysalaryň ýerli-ýerinde goýlup, yzygiderli düzülmegine, guralmagyna eseriň gurluşy diýilýär. Ýazyjynyň durmuş wakalaryny, onuň bütewi bir şekilini has dolulygynda hakyky görkezmegi, şoňa özüniň garaýşyny ynançly we duýgurlyk taýdan täsirli beýan etmegi, dürli wakalar içinde hereket edýän adamlaryň özara gatnaşyklary we biri-birleri bilen baglanyşyklary

gurluşy onda beýan edilýän wakanyň, hadysanyň nähili ýagdaýdadygyna laýyklykda dürlüçe bolýar, bir-birinden tapawutlanýar. Meselem, hekaýada (A.Gowşudowyň “Gandym awçynyň maşgalasy”, N.Saryhanowyň “Kitap” ...) durmuşyň bir tarapy, gysga wagt arasynda köp adamyň gatnaşmadyk bir wakasy, durmuşyň bir pursaty suratlandyrylýar. Uly göwrümlü eserlerde H.Ysmaýylow “Iki atanyň bir ogly”, N.Saryhanow “Şükür bagşy”, A.Kekilow “Söýgi” durmuşyň iki-üç tarapy, birnäçe adamlaryň häsiýetleri özara gatnaşyklary has dolurak görkezilýär. Durmuşyň çylşyrymly köp tarapy, bütin bir taryhy döwür, uzak ýyllar dowamynda bolan özgerişler, bir topar adamlaryň hereketleri has giňden şöhlelendirilýär. Şoňa görä-de, N.Saryhanowyň “Kitap” hekaýasy bilen “Şükür bagşy” eseriniň gurluşy başgaçadyr.

Gurluş eserlerdäki ähli bölümleri many-çeperçilik taýdan özara we esasy many bilen baglanyşdyrmaga hyzmat edýär. Gurluşa diňe görünüş üçin gerekli zat hökmünde garamak bolmaz. Eseriň gurluşy ýazyjynyň esaslanýan durmuş maglumatynyň mowzugy we manysy bilen berk baglanyşýar. Eseriň çeper keşpleri we çeper dili bilen bir hatarda onuň many-mowzuk mazmunyny ýüze çykarmaga, durmuş wakalaryny hakyky şekillendirmäge ýardam edýär.

Çeper eser derňelende okuwçylaryň ondaky ähli bölümleriň özara baglanyşygyny aýdyňlaşdyrmaga, esasy manyny çuňňur özleşdirmäge, çeperçilik täsirlilikini duýmaga-aňlamaga türgenleşmekleri üçin eseriň gurluşyny derňemek hem uly orna eýedir.

Edebi eseriň gurluşy dürli görnüşlerde bolýar. Mazmunly ýa-da mazmunсыз eserleriň gurluşy derňelende, esasan, belli bir esas saklanýlar. Şeýle-de bolsa, olaryň arasynda mazmun hem guramaçylyk taýdan käbir usuly aýratynlyklar bolýar.

Mazmunly eserlerde, esasan, gurluş mazmunda aýdyňlaşdyrylýar. Eserde garşylygyň başlanýan nokadyndan onuň çözülýän ýerine çenli bolan aralykdaky bir-birleri bilen berk baglanyşykly durmuş wakalarynyň, hadysalarynyň yzygiderli beýanyna mazmun diýilýär. Ýazyjy mazmunda dürli wakalarda

hereket edýän adamlaryň arasyndaky gatnaşyklary döretmek, hereketleri ösdürmek, gahrymanlaryň özara gatnaşyklaryny we göreşlerini kesgitlemek, anyk durmuş hakykatlary barada okyjyda belli düşünje oýandyrmak ýaly ähmiýetli hyzmatlary ýerine ýetirýär. Ýazyjy eseriň mazmunyny çeper keşpleriň özara gatnaşyklaryny, ýaşaýyş ugrunda göreşlerini we gapma-garşylyklary ýüze çykarmak esasynda düzýär. Eseriň gurluşy derňelende, ilki bilen, onuň esasynda nähili gapma-garşylygyň ýatandygyny, ýazyjynyň nähili durmuş oňsuksyzlygy suratlandyrmagy maksat edinýändigini aýdyňlaşdyrmaly. Eserdäki gahrymanlaryň arasyndaky gapma-garşylyklary, ýaşaýyş üçin edilýän göreşleriň hususy bähbitler üçin däl-de, olaryň бүтін bir synpy toparyň, halkyň umumy bähbitlerini tutmagyna gapma-garşylyk diýilýär.

Okuwçylarda mazmunly eserleriň gurluşyny öwretmeklik onuň gapma-garşylygyny anyklamakdan başlansa, netijeli bolýar. Okuwçy eseriň gapma-garşylygyny anyklanda, onda jemgyýetçilik durmuşyň haýsy tarapynyň, nähili wakanyň, hadysanyň beýan edilýändigine göz ýetirip bilýär. Eseriň gurluşyny derňemegi gapma-garşylykdan başlamak, okuwçylaryň eseriň many-mowzugy barada düşüňjeleriniň has artmagyna hem ýardam edýär. Gapma-garşylygyň ösüşini derňemek bilen, okuwçy eseriň many-çeperçilik taýdan öz boluşlylygyna çuňňur düşünýär. Eseriň gurluşy anyklananda, käbir edebiýat mugallymynyň: Bu eserde oňyşyksyzlygyň başlanýan ýerine baglanyşyk, hereketiň güýçlenýän, ýokary derejä ýetýän ýerine bolsa, çözüliş diýilýär diýişi ýaly etmek bolmaz, ony gapma-garşylygyň ösüşi bilen baglanyşykda düşündirmeli. Eserde gapma-garşylygyň ösüşini derňände, mazmunda, mazmundaky baglanyşygy, hereketiň ösüşini, jürbaşa ýa-da jürbaş nokady, çözülişi diňe bir agzamak bilen çäklenmän, olary eserdäki durmuş wakalarynyň, hadysalarynyň ýüze çykarylyş we ösdüriliş, oňuşyksyzlygyň dörediliş hem ýaýbaňlanyş, gahrymanlaryň arasyndaky gatnaşyklaryň we gapma-garşylyklaryň beýan edilişi bilen baglanyşykly çözülmelidir.

Mazmunly eserlerde baglanyşyk, hereketiň ösüşi, jürbaş nokat we çözüliş onuň gurluş-çeperçilik ähmiýetini has-da güýçlendirýär. Mazmunyň ýokardaky ýaly esasy kökeni ýazyjynyň manyny çeper görnüşde aňlatmagyna ýardam edýär. Ýazyjy öz eserinde durmuş wakalaryny, dürli hadysalary özara baglanyşdyrýar. Adatlaşdyran gahrymany ýaşayyş şertlerindäki dürli zatlar, kyn hem-de çylşyrymly ýagdaýlar we gapma-garşylyklar arasynda hereket etdirýär. Ahyrynda gahrymanlaryň göreşlerinden, gapma-garşylyklaryndan belli bir netije çykarýar, oňuşyksyzlygy çözüýär.

Çeper eseriň gurluşy öwrenilende, adam keşpleriniň topara bölünüşleri, hereketleriň ösüşi, gapma-garşylyklaryň, oňuşyksyzlyklaryň görnüşleri, gurluşygyň aýratynlygy, dürli görnüşdäki eserlerde mazmunyň-da dürlüçe guralýandygy bilen okuwçylar tanyşdyrylmalydyr.

Edebi eserleriň ählisinde mazmunyň gurluşy, ýagny ondaky baglanyşyk, hereketiň ösüşi, jürbaş nokat we çözüliş bir tertipde getirilmeýär. Käbir eserde mazmun kökeniň tertibi ýa saklanylmaýar ýa-da ýerleri çalşyrylmaýar. Şunuň ýaly ýagdaýda mugallym mazmun kökeniniň şol bir tertibine salgylanyp durmaýar-da, hut derňelýän eserde mazmunyň nähili guralýandygyndan ugur almalydyr.

Möçber taýyndan uly eserlerde birnäçe mazmunlar bolup biler. Şeýle eserlerde her bir mazmun, özbaşdak mazmun kökeni esasynda düzülýär. Birnäçe mazmunly eserleriň gurluşy derňelende, her bir mazmundaky baglanyşyk, hereketiň ösüşi, jürbaşy nokat we çözüliş aýry-aýrylykda öwrenilýär we olar esasy mazmun bilen özara baglanyşdyrylýar.

Eseriň gurluşy derňelende, mazmun gurluşyny doly derňemeklik okuwça eseri oýlanyşykly okamagy talap edýär, ony eseriň many-mowzuk mazmunyna düýpli düşünmäge gönükdirýär.

Çeper eseriň gurluşy derňelende, şular ýaly usuly tärlerden peýdalanmak bolar:

1. Labyzly okuw (eseriň mazmun kökeni: baglanyşyk, hereketiň ösüşi, jürbaş nokat we çözüliş bolýan bölekleri).

2. Eseriň mazmuny ýa-da mazmunyň ähmiýetli, bölümi boýunça gürrüň.

3. Eserden mazmun kökenini: baglanyşygy, hereketiň ösüşini, jürbaş hokady we çözülişi tapmak we ony okuwçylara öz sözleri bilen dilden ýa-da üsti bilen aýtdyrmak.

4. Mazmunyň esasy kökenlerine we aýry-aýry bölümüne degişli suratlary ses ýazgylaryny taýýarlamak.

5. Eseriň mazmuny boýunça okuwçylaryň özbaşýdak işlerini (meýilnama düzmek, nutuk taýýarlamak, düzme ýazmak) guramak.

Eseriň gurluşy derňelende, okuw, mugallymyň sözi, gürrüň, okuwçynyň özbaşýdak işi ýaly usullar, olaryň dürli tärlerini ulanmak gerek.

Ýokary synp okuwçylaryna bolsa eseriň gurluşyny, ondaky mazmunyň esasy derňemekligi özbaşýdak ýerine ýetirmekligi hem öwretmeli. Şeýle işi köplenç edebiýatdan sapakdan daşary işlerde geçirmek hem bolar. okuwça eseriň mazmun kökenini özbaşýdak derňemekligi öwretmegi mugallym gurluşy ýeňil, bir mazmunly hekaýalardan başlasa, oňat netije gazanyp biler.

6. Eseriň dili. Çeper eseriň esasy serişdesi dil bolup, şonuň üsti bilen adamyň pikiri, duýgusy, dünýägaraýşy beýan edilýär. Ýazyjy eserde çeper keşp döretmegiň, manyny aýdyňlaşdyrmagyň esasy serişdesi hökmünde öz halkyna düşüňikli sözleri-umumyň halk dili hasaplanýan edebi diliň sözlerini ussatlyk bilen peýdalanýar. Magtymgulynyň, Keminäniň, Mollanepesiň, B.Kerbabaýewiň, A.Gowşudowyň, A.Durdyýewiň, N.Saryhanowyň, A.Kekilowyň we başgalaryň köp eserleri muňa mysal bolup biler.

Türkmen edebi diliniň kämilleşdirilmeginde we baýlaşmagynda Magtymgulynyň hyzmaty uludyr. Ol özüniň şygrylaryny halka düşüňikli dilde düzüpdir. Magtymguly akyl beriji pikirlerini beýan etmek üçin, sözleri seçip-saýlap alypdyr.

“Sözler bolsaň, söz aslyna ýet ýagşy”...

“Dile gelen sözler köňül nagşydyr” –

diýen sözler Magtymgulynyň her bir sözi belli bir düşüňjäni aňlatmagyň serişdesi hökmünde peýdalanmagyny aňladýar.

Diliň sözlük düzümi jemgyýetiň ykdysadyýetiniň ösmegi bilen ýylsaýyn ösýär we baýlaşýar. Emma hemme ýazyjylar diliň söz baýlygyndan deň derejede peýdalanylýan bilmeyär. Her bir ýazyjynyň dil baýlygyndan dürliçe peýdalanyşy ýaly, olaryň döreden gahrymanlarynyň dilleri-de bir-birinden tapawutlanýar. Söze baý, ökde, halk diliniň baýlygyndan ökdilik bilen peýdalanylýan ýazyjylaryň eserleriniň gahrymanlary öz gepleýişleri boýunça özboluşlaşdyrylýar. N.Saryhanowyň Şükür bagşy bilen Gulam bagşynyň dilini özboluşlaşdyryşy muňa mysal bolýar. Ýazyjy adam keşpleriniň her haýsy üçin, olaryň gylyk-häsiýetine, kärine görä adaty bolan sözleri saýlaýar we olary örän ýerlikli ulanýar. Ýazyjynyň öz dili eserindäki adamlaryň dilinden tapawutly bolýar. Ýazyjy gahrymanlaryny olaryň durmuşyndaky gepleýişlerinden üýtgetmän sözledýär. Özi bolsa eseriň yza çekilmesinde-gahrymanlaryň hal-ýagdaýlaryny, içki dünýälerini, tebigat suratlandyrmalaryny we şuna meňzeşleri beýan edende, edebi diliň kada-kanunlaryny doly saklaýar.

Eseriň dilini derňemek ähmiýetli we jogapkärli meseledir. Eseriň dili Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň dil hakyndaky taglymatlarynyň esasynda öwrenilmelidir. Mugallym eseriň dilini derňemäge girişmezden önürti, haýsy synpdygyna garamazdan, edebi dil barada maglumat bermeli ýa-da bu hakda okuwçylaryň öňki düşüňjelerini ýüze çykarmaly we berkitmeli. Bu bolsa okuwçylaryň eseriň dilini derňemeklige belli derejede taýýarlyklarynyň bolmagyny üpjün eder.

Okuwçylar eseriň dilini derňemekde türkmen diliniň baý dildigi, söz üsti bilen adam aňynyň we tebigat gözelligleriniň täsirli berilýändigini, ýazyjynyň umumyýet dilinden özüne gerek maglumatlary saýlap alşy, diliň eseriň many-mazmunyny ýüze çykarmakda nähili hyzmat edýändigini barada degişli maglumat almalydyr, olaryň gözelligi duýgulary, dil we ýazuw sözleýişleri ösdürilmelidir.

Eseriň dilini derňemek bilen, okuwçy edebi diliň eseriň esasy serişdesidigine, eserde ýazyjynyň öz diliniň nähili hyzmatdadygyna düşüňmelidir. Mugallym her bir eseriň dilini derňände, dil biliminiň mazmun we görnüş birligi baradaky

taglymatyna esaslanmalydyr we ony eseriň umumy derňewi bilen baglanyşykda amala aşyrmalydyr. Mugallym eseriň dilini derňemäge başlamazdan öňürti, okuwçylara şol eserdäki teswir edilýän wakanyň döwri barada hem gysgaça düşündiriş bermelidir.

Eseriň dilini derňemekde: okuw, gürrüň, düşündirişli okuw, usul we tärleri, aýratyn-da takykklama täri işjeň ulanmak bolar.

Eseriň dili takykklamak täri bilen derňelende, mugallym okuw maksatnamasynda eseri öwrenmeklige berilýän wagtdan netijeli peýdalanmak maksady bilen şol eserde dil jähtden derňew etmeklige gerek bolan häsiýetli wagtlyry öňünden belleşdirýär. Eserden bellenen bölekleri okuwçylaryň öýde özbaşdak okap gelmeklerini tabşyrýar. Okuwçylar mugallymyň tabşyryşy ýaly, eseriň şol böleklerini öýde okap gelenlerinden soň, anyk mysallaryň üsti bilen onuň dili derňelýär. Eseriň dili derňelende, tebigat, gahrymanlaryň suraty we gepleşigi, ýazyjynyň öz dili we şulara meňzeş möhüm meselelerde üns berilmelidir.

Dil üsti bilen tebigatyň şekillendirilişi derňelende, mugallym ýazyjynyň eserdäki wakanyň başlanýan, dowam edýän we gutarýan ýerindäki tebigat hadysalaryny teswirleşiniň, tebigat hadysalaryna gahrymanlaryň gatnaşygynyň, tebigata ýazyjynyň hut öz garaýşynyň nähili berilýändigini nazarda tutmaly. Mugallym eserdäki tebigat şekillendirmelerini labyzly okamak bilen, onda ýazyjynyň halka düşnükli dili şkdilik bilen ulanandygyny takyklaýar.

Esere gatnaşýan adamlaryň suratlarynyň şekillendirilişi derňelende, ýazyjynyň her bir gahrymanynyň keşbini özboluşly suratlandyrmak, onuň içki duýgusyny, aňlaýyş aýratynlygyny hertaraply aňlatmak üçin diliň sözlük düzüminden nähili peýdalanandygyny aýdyňlaşdyrmaly.

Adamyň çeper keşbiniň-gahrymanynyň gepleşigini-dilini derňände, mugallym esasan:

a) gahrymanyň gepleýiş aýratynlygyna: onuň sözleri aýlawly, egişme, öwünjeň, gaharly, gülküli äheňde ulanylşyna,

b) onuň möhüm zatlar barada gepleýşine,

ç) gahrymanyň kömekçileri, şorta sözleri, nakyllary we şuna meňzeşleri ulanyşyna,

d) onuň diliniň medeniýetliligine ýa-da gödekligine,

e) gahrymanyň dilini özboluşlylaşdyrmakda, onuň ähmiýetine, düşünjesine, kârine laýyklykda ýazyjynyň sözleri, meňzelmeleri, deňşdirmeleri, ulaltmalary we şuna meňzeşleri ulanyşyna aýratyn üns bermeli.

Eserde aýratyn çeperçilik hyzmatlary ýerine ýetirmekde ýazyjynyň öz dili uly serişdedir. Ýazyjynyň öz dili-sözi bilen çeper keşp döredilýär, hadysalaryň, dürli wakalaryň mazmuny aýdyňlaşdyrylýar we olara degişli baha berilýär.

Ýazyjy gahrymanlaryň suratyny, içki dünýäsini, hereketlerini we garaýyşlaryny suratlandyrmakda diliň baýlygyndan ussatlyk bilen peýdalanan wagtynda, onuň sözlemeleriniň duýgulyk häsiýeti güýçli bolýar. Şonuň üçin eseriň dili derňelende, ýazyjynyň öz diline hem ýeterlik üns bermek gerek.

Eseriň dilini köpçülik bolup derňemekçi bolanda, mugallym ilki bilen eseriň many-çeperçiligini ýüze çykarmakda häsietli dil maglumatlaryny saýlamaly. Şol bölekleri öýde meselelere üns bermelidigi barada gysgaça düşünje bermeli. Munuň daşyndan hem edebiýatdan öwrediji iş depderlerinde okalan bölekler boýunça düşnüksiz hasaplanylýan ýa okuwçyny gyzyklandyran sözleri ýa-da söz düzümlerini ýazyp gelmekligi tabşyrmaly. Şunuň ýaly taýýarlyk işlerini geçirenden soň, mugallym eseriň dilini köpçülik bolup derňemäge girişýär. Eseriň dilini köpçülik bolup derňelende, şu meselelere aýratyn üns bermek gerek:

a) ýazyjynyň tebigaty teswirlemekde sözleri seçip-saýlap alşy,

b) adamyň suratyny teswirlemekde ýazyjynyň diliniň sözlüğinden peýdalanyşy,

ç) adamyň diliniň many we gurluş taýdan tapawutlandyrylyşy,

d) gahrymanlaryň içki duýgy-düşünjelerini, aragatnaşyklaryny aňlatmakda, şahyrana yza çekilmede ýazyjynyň öz dili. Onuň edebi diliniň söz baýlygyny, çeperçilik serişdelerini ulanyşy we şulara meňzeşler.

Köpçülik bolup eseriň dilini derňemekligiň yzygiderli we gyzykly geçirilmegi üçin mugallym ykjam taýýarlanmaly we

okuwçylary bu işe işjeň gatnaşdyrmaly. Okuwçylaryň okap, iş depderlerine düşnüksiz sözleri belleşdirip gelen bölümleri boýunça mugallym ýörite soraglar taýýarlaýar. Soraglar ýokarda bellenen meseleleri öz içine alýan, okalan bölümlerdäki many-çeperçilik mazmuny ýüze çykarýan wagtlary göz önünde tutulyp düzülmelidir. Mugallym önünden taýýarlan soraglary boýunça okuwçylaryň jogaplaryny diňleýär. Okuwçylar soraga talabalaýyk jogap berip bilmeseler, ony mugallymyň özi düşündirmeli. Egerde eseriň dilini derňemek boýunça ýokarda bellenen esasy meseleleriň ählisine okuwçylaryň deň derejede taýýarlyklary bolmasa, onda mugallym şol esasy meseleleriň her birine aýry-aýrylykda köpçülik bolup derňew etmekligi meýilnamalaşdyrmaly. Şonuň ýaly edilen wagtda, okuwçylaryň eseriň dilini derňemek boýunça hertaraply düşünje almaklaryny gazanmak bolar.

Ýokary synplarda mugallym eseriň dilini okuwçylary özbaşdak işletmek, her bir eser barada öz pikirini aýtdyrmak bilen hem derňäp biler. Okuwçylary özbaşdak işletmek bilen eseriň dilini derňemeklik, esasan, iki hili ýerine ýetirilýär:

1. Tutuş bir eseriň dili barada pikir ýäretmek. Munda mugallym esasy maglumat hökmünde eseriň ýazgysyny okamaklygy okuwçylara hödürleýär. Okuwçylar ýazgy bilen içgin tanyşanlaryndan soň, mugallym onuň dilini özbaşdak derňew etmegi tabşyrýar. Her bir okuwçy şol eseriň dili we oňa düşünişi boýunça öz pikirini beýan edýär, adamlaryň özara gepleşiklerini, ýazyjynyň adaty keşpler döretmek, dürli wakalary we hadysalary beýan etmek maksady bilen ulanan çeper sözlerini derňeýär.

2. Adamlaryň dilini deňeşdirmek. Deňeşdirme üsti bilen eseriň dili okuwçylara özbaşdak derňedilende, esasan,

a) ýazyjynyň gahrymanlaryň suratyny çekişine, olary bir-birinden tapawutlan-dyryşyna,

b) iki gahrymanyň gepleşigi we olaryň bir-birinden tapawutlydygyna,

ç) gahrymanlaryň häsiýetlerine görä dil taýdan bir-birinden tapawutlanyşyna,

d) oňaýly we oňaýsyz gahrymanyň suratyny, gepleşigini, hösiýetini, dünýägaraýşyny beýan etmekde ýazyjynyň sözleri ulanyş aýratynlygyna we şuna meňzeş meselelere üns bermek gerek.

Eseriň dilini derňemek boýunça ýokary işleri edip gutarandan soň, mugallym ähli öwrenilenleri jemlemeli we olary belli bir tertibe salmaly.

Eseriň dili derňelip gutarandan soň, okuwçylaryň eseriň dilini öwrenmek boýunça alan düşüňjelerini barlamak maksady bilen synp ýa öý düzmesini ýazdyrmak bolar. Tutuş bir eseriň dilini derňemek üçin üç sany mowzuk hödürlemek bolar. Meselem, mugallym, ýazyjy Ata Gowşudowyň “Perman” eseriň dilini derňemek boýunça şeýle mowzuklary hödürlemek bolar:

1. “Perman” eserinde adalgalar.
2. Eseriň iki gahrymanynyň dilini deňeşdirmek.
3. Ýazyjynyň çeper keşp döretmekde dil baýlygyndan peýdalanyşy we ş.m.

Ýazuw üsti bilen okuwçylaryň öz pikirlerini dogry we yzygiderli beýan etmekleri üçin mugallym ilkinji düzmelerde onuň meýilnamasyny ýazmaklygy öwretmelidir.

7. Eseriň görnüş aýratynlygy. IV-IX synplarda edebi eseriň görnüş aýratynlygyny derňemek eseri öwrenmegiň esasy meseleleriň biridir. IV-VII synp okuwçylaryna edebi görnüşler boýunça deslapky maglumatlar berilýär. VIII-IX synplarda bolsa eseriň görnüş aýratynlygy edebi taryhy esasda derňew edilýär.

Görnüş çeper eseriň umumy görnüşidir. Görnüş eseriň mazmunyny aňlatmaga hyzmat edýän çeper delil hökmünde ähmiýetlidir.

Mugallym sapakda eseriň many-mowzugyny, çeper keşplerini gurluşyny we dilini öwredenden soň, onuň görnüş aýratynlygyny derňeýär. Şonda mugallym eseriň belli bir topara (dessan, şadessan, kyssa, sygryýet, sahna) durmuş wakalarynyň beýan edilişiniň göwrümüne (iri, orta, kiçi görnüş), ýazyjy tarapyndan durmuşa özboluşly baha berlişine (tankydy ýa-da gülküli eser) garap, onuň degişli görnüşlerini kesgitlemelidir.

Edebiýatdan okuw maksatnamasynda dürli görnüşdäki eserleri öwrenmeklik belleniýär. Dessan, şadessan, şygryýet, kyssa, sahna görnüşli eserleriň her haýsy özboluşly derňew usulyňy talap edýär. Şoňa görä mugallym eseriň görnüş aýratynlygyny kesgitlemegi öwredende, her bir eseriň görnüşi boýunça dürlüçe bolýandygyna hem dürli usul talap edýändigine esaslanmalydyr. Ine, Magtymgulynyň eserleriniň aglabasy goşgy görnüşinde bolsa, Şabendäniň eserleri (“Gül-Bilbil”) göwrümi boýunça uly, şygry-kyssaýy hyýaly dessan görnüşindedir. Seýdiniň, Zeliliniň eserleri şygry görnüşdäki kiçi hem habry-gahrymançylyk häsiýetinde bolsa, Keminäniň goşgulary tankydy, häzirki zaman şahyrlarynyň goşgulary ahlak, dostluk, watançylyk häsiýetinde bolan şygry görnüşdedir. Mugallym türkmen ýazyjysy A.Gowşudowyň “Perman” eseriniň görnüş aýratynlygyny kesgitleände, onuň kyssa eserler toparyna girýändigini, durmuş wakalaryny, hadysalaryny beýan edişi boýunça uly göwrümlü eser, taryhy eserdigini hazara almalydyr.

Sahna eserleriň görnüş aýratynlygyny, esasan, eser öwrenilmäge, derňelmäge başlananda kesgitlemek amatlydyr. Sebäbi okuwçylar sahna eserleri okamaga başlanlarynda, ilki bilen onuň görnüş aýratynlygyny duýýarlar. Şonuň üçin K.Aşyrowyň “Oguz oýny”, T.Mämmetweliýewiň “Gala” ýaly sahna eserleriniň ilki bilen görnüş aýratynlygyny kesgitlep, soňra beýleki taraplaryny-many-mowzugyny, çeper keşplerini, gurluşyny, dilini derňemek netijeli bolar.

Eseriň görnüş aýratynlygy derňelende, görnüş boýunça aralyk eserleriň (hekaýamy ýa uly eser) görnüş aýratynlygyny kesgitlemek terbiýeçilik taýdan örän ähmiýetlidir. Meselem, A.Kekilowyň “Söýgi” eseri. Bu eser nähili görnüşde ýazylan eser? Şeýle eserleriň görnüş aýratynlygy kesgitlelenende, onuň gurluşy, durmuşyň beýan edilişi hazara alynýar. Şonuň ýaly eserleriň görnüş aýratynlygyny derňemek bilen mugallym okuwçylaryň arasynda çekişme döredeýär hem olaryň pikirleniş ukypalaryny ýitileşdirýär.

Çeper eseriň görnüş aýratynlygy derňelende, esasan, okuw, gürrüň-usullaryny we dürli tärleri ulanmak bolar.

8. Eseriň jemgyýetçilik ähmiýeti. Her bir edebi eseri derňemek köplenç ýagdaýlarda, onuň jemgyýetçilik ähmiýetini kesgitlemek bilen tamamlanýar. Beýle diýlende, bu mesele eseri derňemegiň soňky basgançagy diýip düşünmeli däl. Eseriň jemgyýetçilik ähmiýetini onuň many-mowzuk mazmuny we ş. m. öwrenmek bilen baglanyşykly hem aýdyňlaşdyrmak bolar.

Eseriň jemgyýetçilik-syýasy ähmiýetini synpma-synp çylşyrymlaşdyrmaly. IV-VII synplardaka garanda, ýokary synplarda eseriň jemgyýetçilik ähmiýeti has çuň-edebi-taryhy nukdaýnazardan öwrenilýär. Ýnha, IX synpda Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr” dessanynyň jemgyýetçilik ähmiýetini şeýle meýilnamada öwretmek mümkin:

1. Mollanepes “Zöhre-Tahyr” dessany bilen türkmen nusgalyk edebiýatyna näme goşant goşdy?

2. “Zöhre-Tahyr” dessanynda şahyr öz döwrüniň zähmetkeş adamlaryny nämä çagyrdy?

3. Bu dessanyň biziň Altyn eýýamymyz üçin näme ähmiýeti bar?

“Zöhre-Tahyr” dessanynyň jemgyýetçilik ähmiýeti ägirt uludyr. Onda ýazar ýaşan döwründäki türkmen jemgyýetinde bolan deňsizlige, adalatsyzlyga, ezilişe garşy özboluşly göreşi suratlandyrýar. “Zöhre-Tahyr” dessanynda beýan edilýän wakalaryň, dürli häsiýetdäki adam keşpleriniň üsti bilen häzirki adamlar köne döwürde adamlaryň nähili durmuşda ýaşandyklary barada aýdyň düşünje alýarlar. “Zöhre-Tahyr” dessany okuwçylarda köne jemgyýetçilik gurluşyna, Babahan, Gara çomak ýaly eziji synp wekillerine ýigrenç, adalatsyz jemgyýetiň gurbany bolan Zöhre we Tahyr ýaly adamlara mähirli söýgi duýgularyny döredýär.

Mugallym çeper eseriň jemgyýetçilik ähmiýetini öwretmeklige eseri derňew etmegiň esasy şertleriniň biri hökmünde garamalydyr. Her bir eser derňelende, şol eseriň ähmiýeti barada okuwçylarda anyk, aýdyň düşünje bolmagyny gazanmalydyr.

Eseri ýat tutmak. Okuwça eseri ýat tutmagy öwretmek edebiýaty okatmagyň, öwretmegiň aýrylmaz bir bölegidir. Çeper eseri ýat tutmak okuwçynyň ýatkeşligini, dil we ýazuw sözleýşini

ösdürýär, aň-düşünjesini giňeldýär, labyzly we çeper okaýys endigini kämilleşdirmekde örän ähmiýetlidir.

Edebiýatdan okuw maksatnamasy IV-IX synp okuwçylaryna haýsy eserleri ýat tutdurmarydygyny synpma-synp anyk hödürleýär. Ýöne okuw maksatnamasynda çeper eserleri ýat tutmak üçin ýörite sagat berilmeýär. Şonuň üçin mugallym eseri ýat tutmak işini çeper eser okalýan, öwrenilýän wagtda ýerine ýetirmelidir.

Ýat tutmak üçin hödürlenýän eserleriň sanawynda goşgular, basnýalar, halk döredijiligi eserleri, hekaýalardan, uly göwrümlü eserlerden bölekler berilýär. Meselem, IV synpda ýat tutmaga hödürlenýän eserler: Matallar we nakyllar (okuwçylaryň saýlamagy boýunça), A.Kekilow “Çopan we patyşa” (bölek), Seýdi “Sen çölün”... Okuwçylaryň saýlamagy boýunça Magtymgulynyň, Mätäjiniň goşgulary, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň sargytlary ...

Mugallym okuw maksatnamasynda ýat tutmak üçin hödürlenýän eserleri tabýyranda pugta oýlanmaly. Ol okuwçylaryň isleglerini, ýat tutuş ukyplaryny nazara almaly. Okuwçylaryň bilim dererjelerini, isleglerini nazara alyp, mugallym okuw maksatnamasynda hödürlenýän eserleriň daşyndan hem käbir çeper eseri, ondan bölegi, ýazyjynyň terjime-halyny, çeper edebiýata degişli maglumatlary, ýazyja, esere berlen bahalary... ýat tutduryp biler. Meselem; Magtymgulynyň terjimehaly öwrenilende, oňa Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň, görnükli türkmen we beýleki halklaryň alymlarynyň görnükli alymlarynyň oňa beren ýokary bahalaryny ýa-da şahyryň;

„Magtymguly, sözle herne bileniň,
Özüne kemlik bil aýtman öleniň,
Taraşlap şaglatgyn köňle geleniň,
Senden soňkulara ýadygär bolar” –

diýen sözlerini ýat tutdurmak okuwçylaryň Magtymgula guwanç duýgularyny ösdürmekde, şahyryň şygryýeti barada öz garaýyşlaryny ýüze çykarmakda, onuň goşgularyny yhlas bilen okamakda, öwrenmekde örän ähmiýetli bolar.

Eseri ýa-da ondan bölegi ýat tutmagy mugallym IV synpdan başlap öwretmelidir. Goşgy, çeper ýazgy derňelenden soň, labyzly okamak öwredilenden soň, ony ýat tutmagy tabşyrmak bolar. Goşgyny, çeper eserden bölegi ýat tutmak üçin ilki ony birnäçe bölege, söz düzümlerine-sözlemlere bölmeli. Şol bölek gutaran bir many aňlatmalydyr. Ine, şol goşgy bendi ýa bölek birnäçe gezek gaýtalanyp okalýar we ýatdan gaýtalanýar. Ýat tutulýan bent, bölek ýene-de okalyp gaýtalanýar.

Magtymgulynyň "Baş üstüne" diýen goşgusyny V synpda ýat tutmak üçin, ony şeýle bölekler bölmek mümkin:

1. Namart kim? 2. Şahyryň nesihatý näme? 3. Mert ýigit nähili bolmaly? Ýazgyny şunuň ýaly manysy boýunça bölekler bölüp ýat tutmak netijeli bolar hem-de uzak wagtlap ýatda galar.

Eser, ondan bölek ýat tutulandan soň, ony tejribede, durmuşda ulanmagy hem öwretmek gerek. Şu maksat bilen ýat tutulan eser, çeper eserden bölek hemişe, ähli synplarda yzygiderli gaýtalanyp, ýatlanyp durulmalydyr. Ýat tutulan eseriň, bölekleriň durmuşda ulanylmagy, ýatda berkidilmegi üçin okuwçylaryň olary:

a) dilden jogap berlende, b) düzme ýa-da nutuk ýazanda, c) çeper edebiýat boýunça sapakdan daşary işlerde ... peýdalanyp, ýerlikli ulanyp bilmeklerini gazanmaly.

Eseri ýat tutmak belli derejede okuwçyny döredijilik älemine-de aralaşdyrýar. Okuwçy edebi eseri, ondan bölegi ýat tutmak, ony gerek ýerinde ulanmak bilen çeper sözden gözellik lezzetini alýar. Çeper eseri ýat tutmak okuwçynyň şahyranalyk, medeniýetlilik derejesini-de ösdürýär. Şonuň üçin mugallym bu meselä aýratyn üns berip, okuwçylara edebi eseri onuň manysyna düşünp ýat tutdurmaga, çeper sözün güýjünden peýdalanmagy öwretmäge çalyşmalydyr.

Mugallym her synp boýunça okuwçylaryň goşgy, eserlerden bölekler ýat tutuşlarynyň ýörite hasabatyny ýöretmelidir. Hasabaty şunuň ýaly çyzgyda ýöretmek amatly bolar.

V synp okuwçylarynyň ýat tutýan eserleriniň hasdabaty:

Eseriň ady	Türkmenistanyň Döwlet senasy	Mukaddes Ruhnamadan böllekler	Beyik Saparmyrat Türkmenbaşy "Watanym"	Beyik Saparmyrat Türkmenbaşy "Ak bugdaý"	S. Ýazowa "Ruhnama"	Magtynguly "Baş üstüne"	Zelili "Watanym seni"	Seýdi "Dönmenem begler"	Özbaşdak ýat tutan eseri
Okuwçynyň ady, atasynyň ady									
1. Baýram Başım	+	+	+	+		+	+	+	"Serdar"
2. Gurban Geldi	+	+	+	+	+		+	+	
3. Oraz Myrat	+	+	+	+		+			"Aňsa"
4. Batyr Oraz	+	+	+	+	+		+		

aýratyn wagty ony şol çyzgyda belleýär. Bu bolsa synp boýunça haýsy okuwçynyň eseri ýatdan aýdandygyny ýa aýtmandygyny anyk görkezýär. Okuwçylaryň çeper eseri öz wagtynda ýat tutmaklaryny ündeýär, olarda edebi eseri ýat tutmaga gyzyklanma, kim çalt we köp eser ýat tutmaly diýen duýgy döredýär.

Öwrenenleri berkitmek, jemlemek we hasabat.

Bilimleri berkitmek. Türkmen edebiýatyny okatmakda, öwretmekde okuwçylaryň edebiýatdan öwrenen bilimlerini olaryň aňynda berkitmek örän ähmiýetlidir. Edebiýatdan öwrenilen

maglumatlary berkitmek mowzugynyň aýratynlygyna, möçberine, onuň maksadyna bagly bolýar.

Bilimleri berkitmek, esasan, gürrüň, okuw, okuwçynyň özbaşdak işi ýaly usullaryň we dürli tärleriň üsti bilen amala aşyrylýar.

Täze mowzuk boýunça, meselem, V synpda ýazyjynyň terjimehaly barada güwänama berlenden soň, ony berkitmek üçin okuw kitabyňyň degişli bölümini okuwçylara özbaşdak okatmak ýa-da meýilnama düzdürmek netijeli bolar.

Çeper eseriň mazmunyny aňly-düşünjeli özleşdirmegi gazanmak üçin okuwçylara eseri okatmak, nutuk etdirmek, eseriň mazmuny boýunça meýilnama düzdürmek, şol meýilnama boýunça dilden gürrüň geçirmek gerek.

Edebi eser derňelenden soň, öwrenilenleri berkitmek üçin dilden sorag-jogap geçirmek, okuw kitabynda berlen gysgaça derňew boýunça okuw ýa-da gürrüň geçirmek netijeli bolar.

Edebiyatdan öwrenilenleri berkitmek okuwçylar tarapyndan öýde hem dowam etdirilýär. Şonuň üçin mugallym edebiyatdan öýe iş tabşyrmaklyga aýratyn üns, wagt bermelidir. Öwrenilen mowzuk boýunça okuwçy öýde näme iş etmelidigine dogry düşünişip, ony belläp almalydyr we sapakda alan bilim we endiklerini yzygiderli berkidip durmalydyr.

Öwrenilenleri jemlemek. IV-IX synplarda öwrenilen edebi bilimleri jemlemek, umumylaşdyrmak hem bilimleri berkitmek bilen baglanyşykly ýerine ýetirilýär. Öwrenilenleri jemlemek, umumylaşdyrmak köplenç mugallymyň sözi usulynda amala aşyrylýar. Mugallym jemleýji, umumylaşdyryjy sözünde (edebiyataryhy eýýam, çeper eser, ýazyjy şahyr... barada) öňki aýdanlaryny başdan aýak gaýtalaman, mowzuk boýunça esasy hasaplan meselelerini nygtaýar, esasy bilmeli delilleri, maglumatlary jemleýär hem umumylaşdyrýar.

Jemleýji sapaklar, esasan, edebiyat taryhynyň belli bir ösüş eýýamy, ýazyjynyň terjimehaly we döredijiligi, belli bir eser, mowzuk geçilip gutarylandan soň guralýar. Sebäbi edebiyatdan okuw maksatnamasynda edebiyataryhy eýýamy, käbir ýazyjy-shahyry, iri eseri öwrenmek üçin birnäçe okuw sagady berilýär.

Meselem: "Çopan we patyşa", "Iki atanyň bir ogly", "Zöhre-Tahyr", "Şükür bagşy", "Söýgi" we ş.m. möçberi taýdan uly eserler derňelenden soň, öwrenilenleri berkitmek, jemlemek we umumylaşdyrmak işini mugallym, esasan, soňky okuw sagadynda geçirýär. IX synpda bolsa, edebiýat taryhy boýunça ähli geçilenleri jemlemek, umumylaşdyrmak ýörite okuw sagatlarynda amala aşyrylýar. Şonda mugallym edebiýat taryhy boýunça öwrenilen maglumatlary (Türkmen edebiýatynyň döreýşi we taryhy ösüş eýýamlary, edebiýatda ahlaklylyk, watançylyk, dostluk, gahrymançylyk, ynsanperwerlik, edebiýatda döp we täzeçillik, ruhubelentlik ...) ylmy esaslarda jemlemelidir, umumylaşdyrmalydyr.

Öwrenilen bilimleri jemlemegi, esasan, şu maksatlar boýunça geçirmek bolar:

1. Belli bir edebi taryhy eýýam, ýazyjy, mowzuk geçilen wagtynda öwrenilenleri umumylaşdyrmak.
2. Edebiýatyň taryhy ösüş eýýamy, ýazyjy geçilende, jedelli bolan meseleleri anyklamak.
3. Öwrenilen nazaryýet maglumatlary umumylaşdyrmak hem tertipleşdirmek.
4. Edebiýatyň belli bir taryhy ösüş eýýamy ýa-da ýazyjy boýunça öwrenilenleri durmuş bilen baglanyşdyrmak, tejribede ulanyp bilmek.
5. Edebi-taryhy eýýam ýa-da ýazyjy barada metbugatda täze çap edilen makalalar, ylmy işler hakynda pikir ýöretmek.
6. Geçilen belli bir edebi-taryhy eýýam ýa-da ýazyjy barada okuwçylaryň geljekde-de pikirlenmeklerini, şol degişli täze maglumatlary okap öwrenmeklerini dowam etdirmeklige gönükdirmek.

Bilimleri jemlemegi, umumylaşdyrmagy talabalaýyk guramak bilen, mugallym öz okuwçylaryna edebiýatdan düýpli bilim we ynsanperwer terbiýe bermegi üpjün etmelidir.

Geçilenleri gaýtalaamak.____IV-IX synplarda geçilenleri gaýtalamak okuwçylara edebiýatdan tertipli bilim bermegiň we alnan bilimleri berkitmegiň esasy görnüşleriniň biridir.

Edebiýatdan okuw maksaynamasy geçilenleri gaýtalamak üçin IV-VI synplarda ýörite okuw sagadyny bermeýär. VII-IX synplarda "Edebiýat nazaryýeti boýunça öwrenilenleri jemlemek we tertipleşdirmek" 3 sagat berilýär. IX synpda bolsa "Türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlary boýunça ähli öwrenilenleri gaýtalamak üçin we umumylaşdyrmak" üçin ýörite 7 okuw sagady berilýär. Şonuň üçin mugallym bu meselä örän oýlanyşykly çemeleşmelidir. Ol diňe bütin okuw ýylynyň dowamynda öwrenilenleri yzygiderli gaýtalamak netijesinde okuw maksatnamasynyň maglumatlaryny okuwçylaryň aňly-düşünjeli özleşdirmekelrini gazanyp biler.

Edebiýatdan geçilenleri, esasan, şeýle basgançaklarda gaýtalamak bolar:

1. Öňki geçilenleri täze maglumat bilen baglanyşykly gaýtalamak. Şeýle gaýtalamak her bir sapakda ulanylýar. Munda mugallym edebiýatyň belli bir eýýamy ýa-da ýazyjynyň ýaşayşy we döredijiligi, belli bir eser hakynda berýän maglumatlaryny öňki geçilen mowzuklaryň degişli ýerleri bilen baglanyşykly düşündirip, olaryň aňyna täze mowzuk öwrenilende, her bir sapak geçilende, öňki öwrenilen maglumatlardan nämäni gaýtalajakdygyny (ony neneňsi baglanyşdyrjakdygyny öňünden, meýilnamalaşdyryşda) taýýarlap görkezmelidir. Täze maglumat öwredilende bolsa gaýtalanýan maglumatyň many baglanyşykda bolmagyny gazanmaly. Meselem: V synpda "Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy türkmen sungatynda" diýen mowzuk barada eser okalanda, öwredilende, IV synpda geçilen B.Hudaýnazarow "Serdar", G.Şamyýewiň "Türkmenbaşy" diýen goşgularyny okamak, ýatlamak netijeli bolar.

Meňzeş mowzukdaky eser ("Sen çölüň", "Bu daglar"...), çeper keşp (Zöhre-Şasenem, Tahyr-Garyp...), edebi adalgaalr (hekaýa-kyssa eser, goşgy-şygryýet...) öwrenilende, öňki synplarda geçilenleri deňeşdirmek üsti bilen gaýtalamak gerek. Şonda mugallym çeper eser, gahrymanyň çeper keşbi, edebiýat nazaryýeti boýunça täze maglumaty okuwçylaryň aňly-düşünjeli kabul etmegini gazanýar.

2. Edebiýatyň belli taryhy ösüş eýýamy ýa-da ýazyjynyň ömri we döredijiligi doly geçilip gutarylandan soň gaýtalamak. Mysal üçin, VIII synpda Magtymgulynyň ömri we döredijiligini öwrenmäge okuw maksatnamasynda 15 sagat, IX synp "Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň şahyрана döredijiligini" öwrenmäge 17 sagat... berilýär. Bu mowzuklar bir aý ýa-da ondan-da köpräk wagt dowamynda öwrenilýär. Şoňa görä-de okuwçylaryň şu uzak wagtyň dowamynda öwrenen maglumatlaryny tertipleşdirmek hem-de berkitmek maksady bilen mugallym öwrenilenleri gaýtalamagy yzygiderli geçirmeli. Şunda hemme geçilenler jikme-jik gaýtalanylan, ýazyjy-şahyryň döredijiliginiň ýa-da edebiýatyň belli bir döwürdäki ýagdaýynyň esasy meselelerini gaýtalamak göz önünde tutulmalydyr. Mysal üçin, Magtymguly barada geçilenler gaýtalananda, esasan, şu meselelere üns bermek bolar:

Magtymgulynyň ýaşan döwründäki ykdysady-syýasy ýagdaý, şahyryň alan terbiýesi, ylmy, kesp-käri, halkyň durmuşynyň şahyryň döredijiligine esasy çeşme bolşy, Magtymgulynyň esasy döredijilik mowzuklary, onuň döredijiliginde synpy deňsizligiň görkezilişi, şahyryň il-ýurduny söýşi, türkmen halkyny birleşdirmek, agzybir ýaşamak hakyndaky pikirleri, Magtymgulynyň ulanan çeperçilik serişdeleri, şygyr düzüş görnüşleri, şahyruň döredijiliginiň Altyn eýýamymyz üçin ähmiýetli.

3. Edebiýatyň taryhy we nazaryýeti bilen baglanyşykly ýörite gaýtalamak sapagyny guramak. Edebiýatdan bu hili gaýtalamak sapagynda şeýle mowzuklary almak mümkin:

IX synpda: Çeper edebiýat, durmuş. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Onuň Atalyk okuw kitaplary. Türkmen edebiýatynda ahlaklylyk, watançylyk, gahrymançylyk. Türkmen halk döredijiligi we nusgalyk edebiýat.

4. Okuw ýylynyň ýa-da çäryeginiň ahyrynda gaýtalamak. Mugallym öz okuwçylaryna çäryek dowamynda ýa-da бүтін okuw ýylynyň dowamynda türkmen edebiýaty boýunça öwreden bilimlerini jemlemek, tertipleşdirmek maksady bilen

hem gaýtalamak sapagyny guraýar. Şu hili gaýtalamak üçin okuw maksatnamasynda IX synpda ýörite 7 okuw sagady berilýär. Şol okuw sagatlaryny mugallym netijeli peýdalanmalydyr.

Her çäryeginiň we okuw ýylynyň ahyryndaky gaýtalamagy mugallym meýilnama esasda guraýar. Meýilnama esasynda gaýtalamakda mugallym öz okuwçylarynyň bilim derejesine esaslanýar, aýry-aýry ýazyjylaryň döredijiligindäki aýratynlyklara, meňzeş taraplaryna: mowzuk, many, çeper keşp... üns berilýär. Şonuň netijesinde okuwçylar belli meseleler boýunça hertaraplaýyn düşünje alýarlar we maglumatlary aňly özleşdirýärler. Her synpyň ýagdaýyna garap, mugallym gaýtalanýjak maglumatlary öňünden saýlap alýar we olary nähili gaýtalaýjakdygyny meýilnamalaşdyrýar.

VII-IX synplarda edebiýatdan geçilenleri gaýtalamaklygy meýilnamalaşdyranda, esasan, gysgaça syn söhbeti nazarda tutmak gerek. Gysgaça syn söhbeti gysga bolmalydyr.

Mugallymyň gysgaça syn söhbeti. Mugallym edebiýatdan geçilenleri gaýtalamakda özüniň gysgaça syn söhbetinde deňeşdirmäni işjeň ulanmalydyr.

Belli bir ýazyjynyň döredijiligi boýunça-da gysgaça syn söhbeti geçirmek bolar. Mysal üçin, "Türkmen edebiýatynyň ösüş taryhynda A.Kekilowyň döredijiliginiň tutýan orny" diýen mowzuk boýunça gysgaça syn söhbete başlamazdan öň, mugallym öz söhbetiniň mazmunyny okuwçylara ýazmagy maslahat berýär.

Edebiýatdan geçilenler gaýtalananda, okuwçylary özbaşdak işletmäge aýratyn üns bermek gerek. Okuwçylar özbaşdak işlänlerinde (nutuk ýazanlarynda) diňe okuw kitabyňyň maglumatlary bilen kanagatlanman, eýsem, şonuň bilen birlikde, ýazyjylaryň çap edilýän makalalardan hem peýdalanmalydyr. Mugallym gaýtalamak boýunça gysgaça syn söhbeti geçirenden soň, öý işi hökmünde okuwçylara seneler boýunça çyzgy düzmegi hem tabşyryp biler.

Geçilenleri gaýtalamakda okuwçylara nutuklar taýýarlamak hem uly ähmiýete eýedir. Nutuklaryň mowzugy düşnükli,

okuwçylar üçin güýçýeterlik we bütin synpa peýda edip bilerlik bolmalydyr.

Mugallym okuw maksatnamanyň maglumat soraglar üsti bilen gaýtalamaga-da aýratyn ähmiýet bermelidir. Ol beriljek soraglary öňünden okuwçylara bildirýär, okuwçylar bolsa şol soraglara ýazuw üsti bilen jogap taýýarlaýar.

Edebiýatdan geçilenler gaýtalananda, ýazuw işlerine hem üns bermek gerek. Düzme üçin hödürlenýän mowzuk köplenç jemleýji häsiýetde bolmalydyr.

Geçilenleri gaýtalamagy dogry guramak bilen, mugallym edebiýatdan okuwçylaryň bilimlerini berkleşdirmelidir we çuňlaşdyrmalydyr.

Türkmen edebiýatyndan okuw kitaplary we olar bilen işlemek. IV-IX synplarda türkmen edebiýatyny okatmakda, öwretmekde okuw kitaplary esasy çeşmedir. Edebiýatdan okuw kitaplary her synp üçin aýratynlykda hem-de üç hili görnüşde düzülýär:

1. IV-IX synplar üçin türkmen edebiýatyndan okuw kitaby-gollanma.
2. VII-IX synplar üçin türkmen edebiýatyndan okuw kitaby.
3. VII-IX synplar üçin türkmen edebiýatyndan gollanma.

Türkmen edebiýatyndan okuw kitaplary we gollanmalar Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan tassyklanan okuw maksatnamasyna laýyklykda düzülýär. Okuw kitaplary Milim ministrligi tarapyndan seçgi yglan etmek ýa-da ökde hünärmen ýazarlara tabşyryp ýazdyrmak bilen döredilýär.

1. IV-VII synplar üçin türkmen edebiýatyndan okuw kitaby-gollanmalar. Bu okuw kitaplarynda çeper eserleriň ýazgysy hem-de olara gysgaça derňew berilýär. Şonuň üçin bu synplaryň edebiýatdan okuw kitaplary "Türkmen edebiýatyndan okuw kitaby-gollanma" diýlip atlandyrylýar. Her synp üçin edebiýatdan okuw kitaby-gollanma okuw maksatnamanyň talaplaryna laýyk sapakda okadylmaly, öwrenilmeli we goşmaça okamaly çeper eserleriň ählisi (käbiri gysgaldylyp) ýerleşdirilýär. Ýazgylary gysgaldylyp alnan eserleriň doly ýazgysyny we goşmaça okamak üçin hödürlenýän eserleri okuwçylar öýde okamalydyrlar.

Okuw kitaby-gollanmada çeper eseri öwrenilýän ýazyjy-şahyr barada terjimehal güwänama, ýatlama, hekaýa görnüşli maglumat, ýazyjy ýa-da onuň eseri barada aýdylan sözler-berlen baha, dürli bölekler we nakyllar, okuw kitabynda atlary agzalan adamlaryň kimdigini aňladýan "Gysgaça güwänama" hem berilýär. Bu maglumatlar üçin ýörite okuw sagatlary berilmän, olar çeper eser okalanda, öwrenilende, goşmaça maglumat hökmünde ulanylýar.

Okuw kitaby-gollanmada her bir eseriň, onuň bölümleriniň soňunda dürli soragdyr ýumuşlar berilýär. Bu sorag we ýumuşlar çeper eseri derňemek, eseriň mazmunyny özleşdirmek, ony özbaşdak aýdyp bermek, eseriň gahrymanlaryny häsiýetlendirmek, olara baha bermek, okuwçylaryň dil we ýazuw sözleşmelerini ösdürmek üçin hödürlenýär. Soraglar we ýumuşlar öz maksatlary boýunça dürli-dürli berilýär. Çeper eseriň soňundan berilýän soraglary we ýumuşlary mugallym okuwçyny öýde özbaşdak işlemekde, oňa dilden we ýazuw üsti bilen jogap taýýarlamakda, şonuň bilen okuwçylaryň özbaşdak oýlanmak endiklerini ösdürmekde hem peýdalanýar. Mugallym öz ýerli ýagdaýlaryna, okuwçylaryň taýýarlygyna esaslanyp, gerek hasaplasa, käbir soragy we ýumuşy üýtgedip-de biler.

Okuw kitaby-gollanmada çeper eserlerdäki okuwçylara düşnüksiz ýa-da düşünmesi kyn bolar diýip hasaplanan sözlere we söz düzümlerine şol sahypanyň aşagynda sözlük we düşündiriş berilýär. Çeper ýazgynyň mazmuny özleşdirilende, sözlük üstünde işlenende, şol sözlüğe we düşündirişe esaslanmak gerek. Okuwçy eseri özbaşdak peýdalanyp bilmelidir. Sözlük we düşündirişler okuwçylaryň "Edebiýatdan öwrediji iş depderlerine" ýazdyrmagyň geregi ýok.

Okuw kitaby-gollanmada çeper ýazgylaryň yzyndan okuw maksatnamasynyň talaplaryna laýyklykda esere gysgaça derňew, düşündiriş, ylmy makala berilýär. Edebiýat nazaryýetinden käbir deslapky maglumatlar hödürlenýär.

Kitapda berlen ylmy maglumatlary, makalalary öwrenmek üçin ýörite okuw sagady berilmeýär. Bu ylmy maglumatlar, makalalar çeper eser bilen baglanyşykda öwrenilýär. Sapakda olardan bölekler okalyp, tutuşlugyna bolsa öýde özbaşdak okamaga

tabşyrylýar. Çeper esere baha bermegi, ony derňew edip bilmegi öwrenmäge nusga hökmünde getirilýär. Olary mugallym hem okuwçylar döredijilikli peýdalanmalydyrlar.

Okuw kitaby-gollanmada ýazyjy-şahyrlaryň käbir çeper eseriň mazmunyna degişli suratlar (meselem: "Göroglynyň döreýşi" bölümüne degişli suratlar) berilýär. Kitapdaky suratlar çeper eseri döreden ýazyjy bilen tanyşmaga, onuň keşbini göz önüne getirmäge, suratda şekillendirilen pursaty ýazgydan tapyp, ony deňeşdirip okamaga, mazmuny berk ýatda saklamaga, suratçynyň sungatyna degişli baha bermäge ýardam edýär. Çeper eser okalyan, öwrenilýän wagtda mugallym kitapda berlen suratlardan ýerlikli peýdalanmak bilen okuwçylarda ýazyja, çeper esere, söz sungatyna söýgini ösdürmäge çalyşmalydyr.

2. VIII-IX synplar üçin türkmen edebiýatynyň okuw kitaby.

Bu synplaryň türkmen edebiýatyndan okuw kitaplary her synp üçin aýratynlykda hem-de okuw maksatnamalaryna laýyklykda degişli bölümlere, mowzuklara bölünip ýazylýar.

Edebiýatyndan okuw kitaplarynda türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlary boýunça okuw maglumatlary-edebi-taryhy eýýama gysgaça syn, ýazyjy-şahyryň ömür we döredijiligine we aýry-aýry çeper eserine derňew berilýär.

Türkmen edebiýatyndan okuw kitaplarynda ýazyjy-şahyrlaryň suratlary, ussat şahyrlaryň golýazmalarynyň suratlary, her bir bölümden, mowzukdan soň okuwçylary özbaşdak işlemäge gönükdiriji soraglar-ýumuşlar hödürlenýär.

Okuw kitaplarynyň maglumatlary okuwçylar üçin düşnükli-edebi dilde ýazylmalydyr. Olarda jedelli deliller, dürli garaýyşlar, ikiüçly, gümrütlik pikirler bolmaly däl.

Türkmen edebiýatyndan okuw kitaplary many-mazmun taýdan durnukly, usuly taýdan dogry, durmuşa bap, okuwçylara edebiýatdan bilim, ynsanperwer terbiýe beriji bolmalydyr.

3. VIII-IX synplar üçin türkmen edebiýatyndan gollanma.

Türkmen edebiýatyndan gollanmalar hem her bir synp üçin aýratynlykda düzülýär. Türkmen edebiýatyndan gollanmalar okuw maksatnamasynda okamak, öwrenmek

üçin bellenen çeper eserleriň ýazgylary (kiçi eserler tutuşlugyna, uly eserlerden bölekler), çeper edebiýat barada Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň taglymaty, taryhy kararlar, ýazyjy-şahyrlar barada ýatlamalar ýerleşdirilýär.

Türkmen edebiýatyndan gollanmada alnan eserlerde okuwçylar üçin düşnüksiz bolar diýip hasaplanan sözlere, söz düzümlerine çykgytda sözlük, düşündiriş berilýär. Çeper ýazgylaryň yzyndan onuň mazmunyny, manysyny okuwçylar özbaşdak özleşdirer ýaly soraglar we ýumuşlar hem görkezilýär.

Türkmen edebiýatyndan gollanmalarda ýazyjy-şahyrlaryň suratlary, olar barada aýdylan dana sözler, çeper eserleriň mazmunyna laýyk suratlar hem berilýär.

Türkmen edebiýatyndan gollanmalar sapakda okalýan, öwrenilýän çeper eserleriň ýazgysyny, syýasy-ylmy maglumatlary okuwçylaryň okap öwrenmegi üçin ähtibarly gollanma bolmalydyr.

Türkmen edebiýatyndan okuw kitaplary bilen işlemek. Edebiýatdan çuňňur bilim almak, öwrenilen maglumatlary pugta özleşdirmek üçin okuwçylar okuw kitaplary we gollanmalar bilen özbaşdak işläp bilmelidirler. Mugallym öz okuwçylaryna kitap bilen özbaşdak işlemegi şular ýaly işleriň üsti bilen öwredip biler:

1. Türkmen edebiýatyndan okuw kitaplarynyň we gollanmalarynyň gurluşy, düzülişi barada pikir alyşmagy guramak.
2. Kitapda çeper eser boýunça berlen soraglara dilden ýa-da ýazuw üsti bilen jogap bermek.
3. Eseriň mazmuny, gahrymanlary boýunça çyzgylar düzmek.
4. Kitapdaky suratlar boýunça dilden aýdyp bermegi guramak.
5. Eseriň mazmuny boýunça meýilnama düzmek. Şol meýilnama esasynda dilden we ýazuw üsti bilen mazmuny beýan etme.
6. Çeper eserden mugallymyň ýumşy boýunça gerekli maglumaty (nakyllary, dana sözleri, gahrymanyň suratyny, dil aýratynlygyny, düşnüksiz sözleri...) tapmak we olaryň üstünde özbaşdak işlemek.

Mugallym türkmen edebiýatyndan okuw kitaplary bilen özbaşdak işlemegi talaba laýyk öwretmek bilen öz okuwçylaryny çeper eseriň mazmunyna, manysyna, çeper keşplerine çuň düşünmäge, çeper eseri özbaşdak derňemegi öwrenmäge ruhlandyrýar.

Hasabat. IV-IX synp okuwçylarynyň türkmen edebiýatyndan bilim hem endiklerini ösdürmekde hasabat örän ähmiýetli. Hasabat edebiýaty okatmagyň hilini we netijeliligini ýokarlandyrýar.

Türkmen edebiýatyndan okuwçylaryň bilim we endikleriniň hili hasaba alnanda: a) olaryň çeper ýazgyny okaýşlaryna; b) dilden jogap berişlerine; c) ýazuw işlerine... baha goýulýar,

a) okuwçynyň eseri okaýşyna baha berlende, onuň sözleri edebi dilde aýdyşyna, sözüň manysyna düşüniş, dogry, täsirli, labyzly okaýşyna goýulýar,

b) edebiýatdan okuwçynyň berlen soraga dilden jogap berşine we eseriň mazmunyny dilden aýdyşyna baha goýlanda, onuň soraga yzygiderli we edebi dilde dogry jogap berşi, eseriň mazmuny boýunça öz pikirini, garaýşyny ýüze çykaryp bilşi nazara alynýar,

c) edebiýatdan okuwçynyň ýazuw işlerine (beýanname, düzme...) bahalar bolsa, "Baha ölçegleriniň" esasynda goýulmalydyr. Türkmen edebiýatyndan okuwçylaryň bilim we endiklerini hasaba almak, esasan, iki hili bolýar:

1. Gündelik hasabat. Bu okuwçylaryň bilimini her sapakda, her bir mowzuk bilen baglylykda hasaba almakdyr. Gündelik hasabat okuwçyny has tijendirmelidir. Ony öwrenen maglumatlary berk, düýpli özleşdirmäge gönükdirmelidir.
2. Jemleýji hasabat. Bu hili hasabat möçberi boýunça uly eser, edebi mowzuklar öwrenilip gutarylandan soň ýa-da bir okuw çäryegi, ýarym ýyly, bütin okuw ýylynyň dowamynda öwrenilen edebi maglumatlar boýunça okuwçynyň bilim derejesini jemlemek-hasaba almakdyr.

Jemleýji hasabat okuwçyny öwrenilen edebi maglumaty yzygiderli, hemişe gaýtalap, ýatlap durmaga, ony gündelik durmuşda ulanmaga ruhlandyrýar. Mugallym jemleýji hasabaty, esasan, gürrüň usulynda geçirse, netijeli bolar.

IV bap

Türkmen edebiýaty nazaryýetini öwretmek

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy:
-Ylymdyr bilim, medeniýet bilen ahlak
terbiýesi XXI asyrdaky türkmen jemgýýetini
ösdürmegiň esasy ugurlarydyr.

1. Türkmen edebiýaty nazaryýetini öwretmegiň maksatlary.

Türkmen edebiýaty okadylanda, öwrenilende okuwçylara edebiýat nazaryýetinden maglumatlary, düşüňjeleri öwretmeklige aýratyn üns bermek gerek. Altyn asyrdaky adamlarynyň medeni derejeleriniň güňsaýyn ösýändigini sebäpli, edebi eserleri okamak, öwrenmek-çeper söz üsti bilen okuwçylaryň aň-düşüňjelerini, many-gözelligi duýgularyny ösdürmek esasy meseleleriň biridir. Edebiýat nazaryýeti okuwçynyň çeper eseriň, ýazyjy-şahyryň döredijiliginiň, edebi ösüşiň, söz sungatynyň nämedigine, onuň özboluşly aýratynlygyna düşüňmäge ýardam edýär.

Edebiýat nazaryýetini bilmezden, çeper eseri derňemek, onuň manysyna düşüňmek, eseriň ahlak, gözelligi täsirliligini doly duýmak, aňmak mümkin däl. Şonuň üçin türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasy her synpda nazaryýetden maglumatlary, düşüňjeleri bermelidigini, olary nähili möçberde okuwça ýetirmelidigini mysaly kesgitläp görkezýär.

Türkmen edebiýatyny okatmagyň esasy maksatlarynyň biri-de okuwçylara edebiýat nazaryýeti boýunça yzygiderli bilim bermekden, edebi-nazaryýet düşüňjeleriň esaslaryny olaryň aňyna siňdirmekden ybaratdyr. Bu meselä mugallym örän oýlanyşykly çemeleşmelidir. Edebiýat sapaklarynda okuwçylara edebiýat nazaryýetinden berilýän maglumatlar ynsanperwerlik terbiýäniň esasy bilen aýrylmaz baglanyşykly bolmalydyr.

Okuwçylara edebiýat mazaryýetini öwretmeklik örän möhüm we ähmiýetlidir:

1. Edebiýat nazaryýeti okuwçylaryň aňynda ylmy dünýägaraýşyň terbiýelenmegi üçin zerur bolan düşüňjeleri döretmäge ýardam berýär.
2. Edebiýat nazaryýeti okuwçylary çeper edebiýaty ylmy nukdaýnazardan öwrenmeklige gönükdirýär. Edebi eseri özbaşdak okamak we derňemek endiklerini öwredýär.
3. Edebiýat nazaryýeti okuwçylaryň edebi dilde dogry geplemek, medeniýetli sözlemek, dil we ýazuw sözleýişi ösdürmek meselesinde-de örän ähmiýetli. Ol okuwçylara dogry, çeper sözlemek, gahrymanyň duýgy-düşünjesini hertaraplaýyn aňlamak boýunça düşüňje berýär.
4. Edebiýat nazaryýeti edebi eser bilen baglanyşykda öwrenilende, ol okuwçylarda gözelligi duýgyny, çeper edebiýatdan lezzet almak endiklerini ösdürýär, olara edebi eserleri çeperçiligi, okyja, täsirliligi boýunça tapawutlandyrmagy öwredýär.

Edebiýat nazaryýetini öwrenmekligiň ýokarda bellenen ähmiýetli aýratynlyklaryna esaslanmak bilen, orta mekdepe okuwçylara edebiýat nazaryýetinden aşakdaky maglumatlar berilýär:

1. Çeper edebiýat we onuň aýratynlygy.
2. Şahyrana halk döredijiligi.
3. Ýazyjy-şahyr kim?
4. Edebi eseriň düzümleri-görnüşleri.
5. Edebi eseriň gurluşy-düzülişi.
6. Eseriň dili.
7. Goşgy düzüliş görnüşleri.
8. Edebi görnüşler.
9. Edebi usullar.
10. Edebi akymlar...

Edebiýat nazaryýeti çeper eseri öwrenmek-derňemek bilen özara baglanyşykda okuwçylaryň aňyna ýetirilýär. IV-IX

synplarda edebiýat nazaryýeti aýratyn ders hökmünde däl-de, edebiýat sapaklarynyň üsti bilen öwredilýär. Şonuň ýaly-da, edebiýat nazaryýeti sapagyň özbaşdak bir bölümi ýa-da adalgalaryň ýat tutulmagy, olara gury kesgitleme berilmegi bolman, ol çeper eseri öwrenmek-derňemek, dil we ýazuw sözleýşi ösdürmek we şuna meňzeşler bilen berk baglanyşdyrylmalydyr.

2.IV- VII synplarda edebiýat nazaryýetini öwretmek. IV-VII synp okuwçylaryna edebiýat nazaryýetinden maglumatlar yzygiderli hem-de olaryň bilim derejelerine laýyklykda berilmelidir. Bu synplarda edebiýat nazaryýetinden deňişli maglumatlar bermek meselesinde türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasyna esaslanmak gerek. Edebiýat maksatnamasynda IV-VII synp okuwçylaryna aýry-aýry çeper eserleri, eserlerden bölekleri okatmak, öwretmek ýazyjy-şahyrlaryň terjimehalyna deňişli güwänama, maglumat bermek bellenilýär.

IV-VII synplaryň her birinde eseriň üstünde işlenende, edebiýat nazaryýetiniň-edebiýatyň özboluşly aýratynlygyna-da, eseriň düzüm böleklerine-de, gurluşyna-da, diline-de, görnüş aýratynlygyna-da, eser derňelende, şol meseleler boýunça okuwçylarda yzygiderli düşünje döretmek zerur. Okuwçylarda edebi-nazaryýet düşünje döretmek işine mugallym ýuwaş-ýuwaşdan çylşyrymlaşdyrmak düzgünine esaslanýar. Ol IV synpda edebiýat nazaryýetinden okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna, bilim derejelerine laýyklykda deslapky maglumatlary berse, V synpda şol maglumatlary giňeldýär. VI synplarda bolsa, ýene-de giňeldýär we çuňlaşdyrýar. VII synpda bolsa, şol maglumatlaryň üstüni doldurýar, anyklaýar we tertipleşdirýär.

IV-VII synplaryň okuwçylaryna edebiýat nazaryýetini öwretmekligiň dürli usullary, tärleri, basgançaklary bolýar. Bu meselede tutuşdan bölekler ýa-da böleklerden tutuşa geçmek

edebiyat bilimi hem-de pedagogika nukdaýnazardan has amatly usullardyr.

Türkmen edebiyaty sapaklarynda nazaryýet maglumatlar edebi eseri derňew etmek bilen berk baglanyşykda öwrenilýär. Sebäbi eseri derňew etmek üçin edebiyat nazaryýetini düýpli bilmek, edebi-nazaryýet düşüňjani gowy özleşdirmek üçin bolsa eseri derňew etmek hökmandyr.

Edebiyat nazaryýeti sapakda yzygiderli öwrenilmelidir. Şol sebäpli mugallym her bir sapagynda-eseri derňände, edebiyat nazaryýetini öwretmäge üns bermelidir. Geçilenler gaýtalanylýan döwürde bolsa, edebiyat teoriýasyny öwrenmeklige ýörite wagt bermek hem bolar.

IV-VII synplarda edebiyat nazaryýeti öwrenilende, esasy şeýle esaslara salgylanmaly:

1.Öwrenilýän edebi-nazaryýetli düşüňjani edebi eser bilen baglanyşdyrmak. Bu esasa salgylananda, mugallym edebiyat nazaryýetinden maglumatlary her bir eseri derňew etmek bilen baglanyşykda öwredýär. Mugallym eseri derňew eden wagtynda, edebi-nazaryýetli düşüňjeleri-de degişli ýerinde ýatlaýar, ony her bir synpda okuwçylaryň edebiyat nazaryýetinden düşüňjelerini nazara alyp düşündirýär, şol eserdäki edebi delil bilen ony anyklaýar. Şeýlelikde, şol edebi-nazaryýet düşüňjani okuwçylaryň uzak wagtlar ýatlarynda saklamaklaryny gazanýar. Şonuň ýaly-da, okuwçylaryň edebi eseriň wakalaryna has çuňňur derňew berip bilmek endiklerini ösdürýär.

2.Öwrenilen edebi-nazaryýet düşüňjani ýuwaş-ýuwaşdan giňeltmek.

Edebi-nazaryýet düşüňjeler okuwçylara bir eser geçilende ýa-da belli bir synpda öwredilmek bilen çäklenilmeýär. Bu meselede dowamlylyk, şol edebi-nazaryýeti düşüňjani degişli eser öwrenilende, gaýtalap giňeltmek, çuňlaşdyrmak, aýry-aýry

synplarda täze-täze edebi deliller bilen onuň üstüni doldurmak, ahyrda hem tertipleşdirmek örän ähmiýetlidir.

Türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasynda IV-VII synplarda edebiýat nazaryýetinden öwrenilmeli maglumatlar synplar boýunça aşakdaky ýaly bölünip berilýär:

IV synpda: Çeper edebiýat, sungat, Döwlet nyşanlary, halk döredijiligi: erteki, rowaýat, matal, tapmaça, ýaremezan, sanawaç, ýanyltmaç, läle, hüwdi, nakyl...

V synpda: Eseriň mowzugy, manysy, aýdym, alkyş we ýagşy dileg, monjugatdy, küştdepme, şorta söz, dessan, şadessan...

VI synpda: Yrym we ynanç, ýomak gepleşik, goşgy görnüşleri, sazlaşyk, hekaýa, edebi gahryman, edebi görnüşler, hakykylyk, hyýallylyk...

VII synpda: oňaýly, oňaysyz gahryman, giň çeperçilik kyssa eser, sahna eser... Edebiýat nazaryýeti boýunça öwrenilenleri jemlemek, tertipleşdirmek.

Türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasynda edebiýat nazaryýetinden öwrenilmeli maglumatlaryň synplar boýunça ýokarky ýaly bölünmesi mugallymy çäklendirýär diýip düşünmeli däl. Edebiýat nazaryýetiniň okuw maksatnamasynda her synp boýunça şeýle anyk berilmegi haýsy eser geçilende, nähili edebi-nazaryýetli düşünjäniň bir synpda görkezilip, beýlekisinde görkezilmeýändigini nazara almak bilen VI-VII synplarda bolsa, olaryň üstüni täze edebi deliller bilen ýuwaş-ýuwaşdan doldurýar. Meselem: mugallym IV synpda şygrylary derňew edende, goşgy görnüşleri barada gysgaça maglumat berýär. Bu synpda mugallym goşgy görnüşleriniň diňe bir dörtleme (murapbag) we başleme (muhammes) ýaly görnüşleri bilen okuwçylary tanyşdyrýar. VI-VII synplarda bolsa, goşgy görnüşleriniň beýleki, has çylşyrymly görnüşleri barada degişli eserler derňelende, doly hem yzygiderli maglumat bermelidir.

VI-VII synp goşgulardan başlap, onuň kyssadan, ýönekeý sözleşikden aratapawudy, goşgynyň diňe daşky görnüşi boýunça däl-de, sazlaşyklylygy boýunça-da kyssadan tapawutlanýandygyny saýgarmak, bent hem goşgy-şygry diýip nämä aýdylýandygyny kesgitlemek öwrenilýär.

V synpda okuwçylaryň bent, goşgy, goşgynyň sazlaşygy baradaky düşüňjeleri gaýtalanýar-giňeldilýär. Bu synpda okuwçylar goşgudaky bogun ölçegi barada hem maglumat alýarlar.

VI synpda goşgy düzüliş görnüşleri boýunça okuwçylaryň öňki düşüňjeleriniň üsti täze deliller bilen doldurylýar. Goşgy düzmekde sazlaşyk, onuň görnüşleri barada giň düşüňje berilýär.

VII synpda okuwçylaryň türkmen edebiýatynda goşgy düzüliş görnüşleri boýunça öwrenilenleri gaýtalanýar, täze deliller bilen giňeldilýär we tertipleşdirilýär.

Bir synpda öwrenilen edebi-nazaryýet düşüňjani beýleki synplarda ýuwaş-ýuwaşdan giňeltmek esasy edebiýat nazaryýetini öwrenmekde edebiýat ylmynyň we pedagogikanyň talaplaryny doly ödeýän esas hasaplanýanlygy üçin ähmiýetlidir.

3. Edebi-nazaryýet düşüňjani dil we ýazuw sözleşi ösdürmek bilen baglanyşykda öwrenmek. Edebiýat sapaklarynda öwrenilýän nazaryýeti maglumatlar okuwçylaryň dil we ýazuw sözleşini ösdürmekde-de örän ähmiýetli. Şonuň üçin mugallym bu meselä aýratyn üns bermelidir. Edebiýat nazaryýetini düýpli öwrenmek okuwçynyň edebi döredijilik işiniň esasy özeni bolýar. Şonuň ýaly-da okuwçynyň edebi döredijilik işi bilen meşgullanmagy onuň edebi-nazaryýeti düşüňjelere hertaraply düşüňmegine, olary düýpli özleşdirmegine ýardam berýär. Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleşini ösdürmek işi bilen baglanyşykda edebiýat nazaryýetini öwretmek üçin mugallym öz okuwçylarynyň edebiýat mazaryýeti boýunça bilim derejelerini we ýaş aýratynlyklaryny nazara almalydyr. Meselem, IV synpda nakyllar, matallar, läleler, hüwdiler we şuna şuna meňzeşler öwrenilende, mugallym okuwçylaryna özlerinden birnäçe läle, hüwdi, nakyl, matal we ş.m. düzüp gelmeklerini tabşyrýar. Şeýle ýumuşlar, birinjiden, okuwçylary edebi döredijilik işine ugrukdyrsa, ikinjiden, olaryň şol öwreden edebi-nazaryýet düşüňjeleriniň nämedigine anyk göz ýetirmeklerini üpjün edýär.

Edebiýat mazaaryýetini öwrenmegiň esasy basgançaklary. Mugallym edebiýat sapaklarynda IV-VII synp okuwçylaryna edebiýat mazaryýetini şu aşakdaky basgançaklarda öwredip biler:

1.Eser derňelende, okuwçylarda edebi-nazaryýet düşünje döretmek. Okuwçylarda edebi-nazaryýet düşünjeleri döretmek işi dowamly hem-de tertipli bolmalydyr. Bu mesele, esasan, çeper eseri derňemek üsti bilen amala aşyrylýar. Her bir çeper eser derňelende, okuwçyda edebiýat nazaryýeti boýunça belli derejede düşünje döredilmelidir.

Mugallym ýazgy üstünde iş alyp baranda: meýilnama düzmek, eseriň many-mazmunyny ýüze çykarmak, gahrymanlary häsiýetlendirmek, eser gurluşyny derňemek we şulara meňzeş işleri ýerine ýetirdýär. Eser derňelende aýdyp berme, beýanetme, häsiýetnama, gepleşik we ş.m. eseri düzýän esasy bölekleriň manysynyň aýdyňlaşdyrylmagy örän ähmiýetlidir. Şonuň üçin, ilki bilen IV synpda aýdyp bermeden-eseriň gahrymanlaryny we wakalaryny aýyl-saýyl etmegi başarmalydyr. Eseriň gahrymanlaryny belgilendirmek üçin: keşp, adam-hereket edýän adam, häsiýet diýen ýaly manydaş adalgalar ulanylýar. IV synpda "gahryman" diýen adalgany ulanmak amatlydyr. Ýöne okuwçylara ilki bilen bu sözün göçme manyda ulanylýandygyny düşündirmek gerek.

IV synp üçin türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasynda ertekiler we başga-da şular ýaly bir topar hekaýa etme häsiýetli eserler bar. Bular geçilende, gahrymanlar hem wakalar ýörite adalgalar bilen däl-de, şol eseriň derňewi bilen baglanyşykly, tejribede öwredilýär. Ertekilerden başlap bolsa, ýörite adalgalar ulanylyp başlanýar.

Meselem, "Akyly Ahmet" ertekisi derňelende, şunuň ýaly ýörite adalgalary talap edýän soraglary ulanmak bolar:

1.Ertekä gatnaşýan gahrymanlar kimler, olary özara nähili topara bölmek mümkin? 2.Akyly Ahmediniň başyndan geçen wakalary aýdyp beriň we ş.m. Mundan soňky eserler derňelende bolsa, okuwçylaryň her bir gahrymany eserde tutýan ornuna görä tapawutlandyryp bilmek, olaryň baş gahrymany diýlip bellenen adamyň näme üçin baş gahryman bolandygyny anyklamak, onuň durmuşyndaky esasy wakalary aýdyp hem düşündirip bilmek endikleri yzygiderli ösdürilmelidir.

V synpda öwrenilýän-derňelýän ilkinji eserlerden başlap, beýanetmäniň görnüşleri barada ýönekeý düşündirişler berlip ugralýar we IV synpda bu mesele boýunça okuwçylara doly düşünje berilýär. IV synpda ilkinji mazmunly eserler (hekaýa etme häsiýetli rowaýatlar, ertekiler we başgalar) derňelýän wagtda, okuwçylar aýdyp berme (hekaýa etme) barada düşünje alýarlar. Aýdyp berme bilen birlikde beýanetmäni (gahrymany, tebigaty, zady...) hem IV synpda öwredip başlamaly. Eser derňew edilen wagty, ýazyjynyň we gahrymanyň suratyny, onuň ýaşayan, hereket edýän ýeriniň tebigatyny, gahrymana degişli ýa gahryman bilen baglanyşykly zatlary-beýanetmäni okuwçylaryň göz önüne getirmäge çalşmaly. H.Ysmaýylowyň "Iki atanyň bir ogly" diýen eseri beýanetme boýunça mugallyma köp maglumat berýär. Bu eser derňelýän wagtda, gahrymanyň suratyny, tebigaty we dürli zatlary ýazyjynyň hertaraplaýyn suratlandyryp görkezmeginiň näme ähmiýetiniň bardygy okuwçylaryň düşündirip bilmeklerini gazanmak ugrunda yzygiderli iş alyp barmaly.

Çeper eser derňelende, edebi-nazaryýet maglumatlar ýuwaş-ýuwaşdan çylşyrymlaşdyrylýar. Eseriň esasy bölümlerini aýdyp berme we beýanetme hakynda maglumat berlenden soň, gepleşik, häsiýetnama barada düşünje bermäge geçilýär.

Eserde gahrymanyň duýgy-düşünjesi, onuň nähili adamdygy wakalarda aňladylyşy bilen barabar gepleşikler we häsiýetnama barada düşünje berilýär. IV synpdan başlap gahrymanlaryň gepleşigi-de tertipli öwrenilmelidir. Eserde gepleşigiň üsti bilen gahrymanlaryň aragatnaşyklarynyň üsti açylýar.

Ýazyjy häsiýetnamada gahryman barada maglumat berýär. Şol maglumata laýyklykda biz gahrymanyň çeper keşbini göz önüne getirip bilýäris. IV synpda "Gandym awçynyň maşgalasy", "Şükür bagşy" we ş.m. iri eserler derňelende bolsa, häsiýetnama, çeper keşp barada dolurak düşünje bermek bolýar. Çeper eser derňew edilende, gahrymanlaryň häsiýetnamasyny tertipli düşündirmek, gylyk-häsiýet, çeper keşp, waka, surat, tebigat ýaly düşünjeleriň özara tapawutlaryny aýk kesgitlemek, eseriň bu bölekleriniň arabaglanyşyklaryny aýdyňlaşdyrmak ýoly bilen üstünlik gazanmak bolar.

IV-VII synplarda eseri düzýän esasy bölekler baradaky düşüňjeler has giňeldilýär. Eseriň gahrymanlary, gahrymanyň nusgalygy ýaly düşüňjeler girizilýär. Eseri düzýän ähli bölekler nusgalyk nukdaýnazardan garalýar. VII synpda edebi eserler derňelende, eseri düzýän esasy bölümleriň üsti mazmun, gurluş, häsiýetnamanyň iki görnüşi, ýazaryň häsiýetnamasy we gahryman barada eseriň beýleki adamlarynyň pikirleri, gahrymanyň özboluşly dili we ş.m. täze düşüňjeler bilen doldurylýar.

2. Edebi-nazaryýeti düşüňjä kesgitleme bermek. IV-VII synp okuwçylaryna edebi eseriň özüne mahsus bolan aýratynlygyny, onuň esasy böleklerini tapmagy öwretmek bilen bir hatarda, şol edebi-nazaryýet düşüňjelere kesgitleme bermegi-de öwretmek gerek. Bu meseläni mugallym öwrenilýän edebi-nazaryýet düşüňjäniň häsiýetine, sapagyň ýagdaýyna baglanyşykly çözmelidir.

Edebi-nazaryýet düşüňjelere kesgitleme bermegi şunuň ýaly öwretmek bolar: a) edebi-nazaryýet düşüňje agzalan wagty kesgitleme bermek; b) täze çeperçilik görnüşi okuwçylar eserdäki beýleki görnüşlerden gowy saýgaran wagty kesgitleme bermek;

Mugallym bularyň haýsyny amatly hasaplasa, şonuň ýaly-da öwredip biler.

Edebi-nazaryýet düşüňjelere kesgitlemäni kim bermeli? – diýen soragyň döremegi tebigydyr. Bu meselede hem mugallymyň saýlamagyna iki sany tär hödürlenýär:

1. Kesgitlemäni mugallymyň özi berýär we ony ýatda saklamagy tabşyrýar. Şonda ol türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasynda ýa-da okuw kitabynda edebi-nazaryýet düşüňjä kesgitlemäniň mowzugyň soňunda berlişi ýaly etmän, edebi adalgany ilkinji aýdan wagty oňa kesgitlemäni hem öwretmeli. Meselem, IV synpda goşgy barada aýdan wagty, mugallym goşgynyň nämedigine kesgitlemäni hem berse, örän netijeli bolar.
2. Okuwçylaryň özlerine kesgitleme berdirmek. Eger mugallym bu täre ulansa, ýagny okuwçylaryň özlerine kesgitleme berdirmekçi bolsa, onda ol ilki şol mesele boýunça önünden soraglar taýýarlanýar. Soňra şol soraglar

boýunça gürrüň üsti bilen okuwça edebi-nazaryýet düşüňjä kesgitleme bermegi öwredýär. Ine, "Dört dost" ertekisi derňelenden soň, gürrüň üsti bilen okuwçylara ertekä kesgitleme bermegi şeýle öwretmek mümkin:

Mugallym synpdaky okuwçylaryň ünsüni özüne çekip, ertekidäki dostlaryň arasynda bolýan gepleşigi bölegi-okaýar, soňra sorag-jogap geçirýär:

Sorag. Şu okan bölegimizdäki sözler kimiňki?

Jogap. Şu okalan bölekdäki sözler dostlaryň sözleri.

Sorag. Şu sözleriň arasynda ýazaryň sözi barmy?

Jogap. Bu sözleriň arasynda ýazaryň sözi ýok.

Sorag. Eseriň bu bölegine, ýagny ertekiniň gahrymanlarynyň özara gepleşýän ýerine näme diýmek bolar?

Jogap. Eserde gahrymanlaryň özara gürlleşýän bölegine gepleşik diýilýär.

3. Edebiýat nazaryýetini tejribede ulanmak. Mugallym sapakda okuwçylaryň edebiýat mazaryýetinden dürli maglumatlary almaklary, şahyрана dil serişdelerini saýgarmaklary bilen çäklenmän, olary tejribede ulanyp bilmeklerine hem aýratyn üns bermelidir. Ol edebi-nazaryýeti düşüňjeleri okuwçylaryň dilden berýän jogaplarynda we ýazuw işlerinde ýerlikli peýdalanmaklaryny gazanmaga çalyşmalydyr. Edebiýat nazaryýetinden öwrenilenleri tejribede ulanmagyň, esasan, şeýle görnüşleri bar: a) eser derňew edilen wagty ulanmak; b) okuwçylaryň dil we ýazuw sözleşşini ösdürmekde ulanmak.

Okuwçylar öwrenilen edebi-nazaryýet düşüňjeleri yzygiderli ýatlamak bilen, olary eser derňew edilende, gerekli ýerinde anyk edebi delilde aýtmaga, dilden ýa-da ýazuw üsti bilen edýän çykyşlarynda ulanmaga türgenleşmelidirler. Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleşşini ösdürmek maksady bilen dürli mowzuklarda ýazylan beýannamalarda, düzmelerde we şuna meňzeş özbaşdak ýazuw işlerinde olaryň eseri düzýän esasy bölümleri, beýanetme, aýdyp berme, häsiýetnama, gepleşik we dürli çeperçilik serişdeleri ýeterlik ulanmaklary ugrunda yzygiderli aladalanmak gerek. Her bir edebi görnüş, adalga öwrenilenden soň, okuwçylara şol edebi-nazaryýet düşüňjäni ulanmak bilen birnäçe sözlem ýa-da gysgaça

düzme, nutuk ýaly ýumuşlary ýerine ýetirmegi hem tabşyrmak bolar.

3. Öwrenilen edebi-nazaryýet düşüňjeleri täze deliller bilen giňeltmek we

çuňlaşdyrmak. Her bir edebi-nazaryýet düşüňje öwrenilenden soň, ony bütin

okuw ýylynyň dowamynda, şonuň ýaly-da, soňky synplarda gaýtalap,

giňeldip, her bir eser derňew edilende, degişli ýerinde, üstüni täze deliller bilen dolduryp durmak hökmanydyr. Şeýle edilmedik wagtda edebiýat nazaryýetinden öwrenilen maglumatlaryň tiz ýatdan çykmagy mümkin. Ol her bir eseri derňew etmekçi bolanda, edebiýat nazaryýetinden berjek täze maglumatlaryny we okuwçylaryň öňden bilýänlerini anyklamaly. Şonda ol öň öwrenilen nazaryýet düşüňjäniň üstüni nähili täze edebi deliller bilen doldurjakdygyny-da, pikirlenmelidir. Meselem, V synpda A.Keilowyň "Watan" diýen eserini geçende, okuw maksatnamasyna laýyklykda keşp (adam keşbi) barada deslapky düşüňje berýär. Şu synpda ol B.Kerbabaýewiň "Myraly" eserini geçende, bu düşüňjäni gaýtalaýar we biraz giňeldýär. VII-IX synplarda oňaly we oňaysyz keşpler boýunça maglumat berýär we öňki öwrenilenleri täze edebi deliller bilen çuňlaşdyrýar.

IV-IX synplarda edebiýat nazaryýetinden maglumatlar bütin okuw ýylynyň dowamynda her bir geçilýän eseriň maglumatlaryny derňemek bilen baglanyşykda öwrenilmelidir. Şol edebi-nazaryýet düşüňjesi täze edebi-deliller bilen giňeldilmelidir, okuw ýylynyň ahyrynda bolsa, gaýtalanmalydyr we tertipleşdirilmelidir.

1. Çeper edebiýat we nazaryýeti.
2. Edebiýatyň esasy görnüşleri (şadessan, şygryýet, şygrykyssa, sahna...).
3. Edebi düşüňjäni öwrenilýän mowzuk eser bilen baglanyşykly bermek.
4. Edebi-nazaryýet düşüňjä kesgitleme bermek.
5. Öwrenilen edebi-nazaryýet düşüňjeleri täze deliller bilen ulanmak.

6. Öwrenilen edebi-nazaryýet düşüňjeleri täze deliller bilen çuňlaşdyrmak.
7. VII synpda IV-VI synplarda öwrenilen edebi-nazaryýet maglumatlary:
 1. Çeper edebiýat we edebiýat-nazaryýeti.
 2. Edebi eseriň mowzudy, many-mazmuny.
 3. Edebi görnüşler: kyssa, şygryýet, şygryr-kyssa, sahna eseri.
 4. Çeper dil, çeperçilik.
 5. Eseriň gurluşy, düzülişi.
 6. Goşgy görnüşleri.
 7. Edebi eseriň ähmiýeti... edebi-nazaryýet düşüňjeleri jemlemek, umumylaşdyrmak.

3.VII-IX synplarda edebiýat nazaryýetini öwretmek. Ýokary VII-IX synplarda edebiýat nazaryýeti okuwçylaryň öňki IV-VII synplarda öwrenilenleri nazara alyp, edebiýatyň aýrylmaz bir bölegi hökmünde öwrenilmelidir.

VIII-IX synplarda türkmen edebiýatynyň taryhy onuň ussat ýazyjy-şahyrlaryny, iň iri eserleri taryhy yzygiderlikde öwrenilýär. Şonda okuwçylaryň edebiýat nazaryýeti boýunça öňki bilýänleri täze edebi-nazaryýet maglumatlar bilen giňeldilýär, baýlaşdyrylýar we çuňlaşdyrylýar. Edebiýat nazaryýeti boýunça okuwçylaryň düşüňjeleri synpma-synp giňeldilmek, çuňlaşdyrylmak netijesinde orta mekdebi gutarýan okuwçylar öz ýaş aýratynlyklaryna laýyklykda edebiýat nazaryýetinden bilimlerini gutarnykly toplumyny alýarlar. Edebiýat nazaryýetini öwrenmegiň mazmuny türkmen edebiýatynyň ösüş eýýamlaryndaky iň görelde nusgalary bilen okuwçylary tanyşdyrmalydyr. Onuň maksady bolsa, Altyn asyryň ýaşlaryny ýokary ahlaklylyk, Garaşsyz, baky Bitarap Watana, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy wepalylyk ruhunda ykjam terbiýelemekden ybaratdyr.

Edebiýat nazaryýetini öwrenmegiň esasy basgançaklary. Edebiýat nazaryýetinden düşüňjeler, esasan, edebi eser belli bir ýazyjynyň döredijiligi ýa-da edebiýatyň belli bir taryhy ösüş eýýamy bilen baglanyşykda özleşdirilýär. Edebiýat nazaryýetiniň maglumatlary yzygiderli gaýtalanyp, tertipleşdirilip durulmalydyr.

IX synpda bolsa türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasyna laýyklykda okuwçylaryň edebiýat nazaryýetinden ähli öwrenen maglumatlary jemleýär we tertipleşdirilýär.

Edebiýat nazaryýetini öwrenmek, ylmy düşüňjeleri okuwçylaryň aňyna yetirmek aşakdaky ýaly basgançaklarda amala aşyrylýar:

1. Edebi eserde beýan edilýän wakany saýgarmak hem eseriň many-çeperçilik ähmiýetini aýdyňlaşdyrmak.
2. Öwrenilen nazaryýet düşüňjeleri tejribede (dilden jogap berende, düzme ýazanda we ş.m.) ulanmak.
3. Öňden tanyş düşüňjeleri täze edebi deliller, döredijilikli usullar bilen baglap, giňeldip we çuňlaşdyryp bilmek.

Mugallym türkmen edebiýaty sapaklarynda iş ýagdaýyna görä, bu mysaly basgançaklary döredijilikli ulanmak bilen okuwçylaryna edebiýat nazaryýetini talaba laýyk öwredip biler.

Edebiýat nazaryýetini öwretmegiň tertibi. Ýokary synplarda edebiýat nazaryýetini edebi-taryhy eýýamlaryň ähli mowzuklarynda belli tertipde öwrenilmelidir. Türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlary geçilende edebi-nazaryýet düşüňjeleri öwretmegiň düýp özeni okatmak, öwretmek esasy bolmalydyr. Ol aňsatdan kyna, ýönekeýden çylşyrymla geçirilmelidir.

Ýokary synp okuwçylaryna edebiýat nazaryýetinden, esasan, aşakdaky çyzgyda bellenilen maglumatlar berilýär:

Synplar	Edebiýat esasy	Edebi eser	Edebi akym
VIII	Çeper edebiýatyň aýratynlygy. Çeper edebiýat söz sun-gaty. Çeper keşp. Edebiýatyň durmuş bilen baglanyşygy.	Eseriň mowzугy, manysy, gurluşy, dili. Goşgy düzüliş görnüşleri.	Hakykylyk, hyýalylyk.
IX	Edebiýatyň halky-lygy. Adatylyk. Oňaly gahryman.	Edebi görnüşler. Olaryň hilleri.	Edebi täsir, döp. Ýazyjynyň utgasy, täri.

Bu çyzgyda biz edebiýat-nazaryýetiniň yzygiderli öwreniliş tertibini görkezdik. VIII-IX synplarda şu tertipde okuwçylara iň ýönekeý hem möhüm ylmy düşüňjeler berilmelidir. Edebiýat nazaryýeti boýunça her bir täze düşüňje köplenç, ilkişada

mugallymyň sözünde berlip, eser derňelende, ol düşünje has çuňlaşdyrylmalydyr. VIII-IX synp okuwçylary türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlarynyň üsti bilen edebiýatyň taryhy hem nazaryýeti boýunça umumy düşünje alýarlar, öz alamatlary boýunça meňzeş bolan bir topar (umumy) edebi hadysalar (edebiýatyň özboluşlylygy, adatylygy, halkylygy, döwrebaplygy...) bilen tanyşýar. Belli bir hadysanyň ähmiýetli tarapy öwrenilende bolsa, okuwçylar aýry-aýry ýazyjy-şahyrlaryň (Magtymgulynyň döredijiliginde hakykylyk, Zeliliniň goşgularynda halkylyk, Keminäniň eserlerinde durmuş...) döredijiligi bilen baglanyşykly ylmy düşünje alýarlar. Edebiýat taryhy öwrenilende, bu umumy hem şahsy düşünje hemişe utgaşdyrylmalydyr. Şeýle etmeklik okuwçylaryň nazaryýet bilimleriniň hilini has ýokarlandyrýar.

Orta mekdeplerde edebiýat nazaryýetinden öwrenilýän maglumatlar edebiýat nazaryýetiniň ýokary okuw mekdeplerinde ýörite öwrenilişi ýaly tertipde berilmeýär. Munda edebiýat nazaryýeti ylmynyň yzygiderlik düzgüni bozulýar. Sebäbi VIII-IX synplarda edebi-nazaryýet düşünjeler edebiýat taryhy bilen baglanyşykly, birnäçe ýyllaryň dowamynda yzygiderli öwrenilýär. Meselem, deňeşdirme diýen edebi-nazaryýet düşünjani alyp göreliň. Deňeşdirme barada okuwçylar V synpda Magtymgulynyň “Baş üstüne” goşgusy geçilende, ilkinji maglumatlary alýarlar. Bu düşünje VI-VII synplarda dürli eserler geçilende ýatlanýar, gaýtalanýar, täze edebi deliller bilen üsti ýetirilýär. Okuwçylar her bir eser okalanda, deňeşdirmäni tapyp bilmek, onuň näme maksat bilen ulanylandygyny aňlamak ýaly endikleri alýarlar. Ýokary synplarda-da deňeşdirme düşünjesini öwrenmeklik IV-VII synplardaky ýaly tertipde dowam etdirilýär. Ýöne VIII-IX synplarda deňeşdirme täze has giň edebi maglumatlar esasynda özbaşdak köpräk işlemek nukdaýnazardan öwrenilýär, gaýtalanýar. Deňeşdirme beýleki edebi-nazaryýet düşünjeler bilen baglanyşdylýar, özara tapawutlary anyklaşdyrylýar. Okuwçylaryň bu adalgany tejribede ulanmaklaryna, dilden jogap berenlerinde, düzme ýazanlarynda ýerlikli peýdalanmagy başarmaklaryna uly üns bermek gerek.

Edebiýat nazaryýetinden öwrenilenleri umumylaşdyrmak we tertipleşdirmek.

Türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlary geçilýän döwürde, okuwçylaryň edebiýat nazaryýetinden öwrenenlerini umumylaşdyrmaklyga we tertipleşdirmeklige mugallym aýratyn ähmiýet bermelidir. Ol türkmen edebiýatından okuw maksatnamasynda bellenilişi ýaly, IX synpda edebiýat nazaryýetinden öwrenilen maglumatlary umumylaşdyrýar, käbir edebi-nazaryýet düşüňjeleri belli tertibe salýar. Çeper edebiýatyň özboluşly aýratynlygy, çeper keşp we onuň görnüşleri, adatylyk, çeper edebiýatyň jemgyýetçilik ähmiýeti, eseriň mazmuny, gurluşy hem dili, goşgy düzülişiniň ähli görnüşleri, çeperçilik, çeper edebiýatyň hemme görnüşleri (seret, çyzga), ýazyjynyň döredijilik täri, edebi usullar, edebiýatyň halkylygy, durmuşa baplygy we ş.m. barada orta mekdepde öwrenilenleriň hemmesini gaýtalamak we jemlemek gerek. Okuwçylaryň edebiýat nazaryýetinden öwrenenlerini umumylaşdyrmak hem belli bir tertibe salmak üçin mugallym usullary, tärleri ulanýar. Bu meselede mugallym okuw-görkezme esbaplaryny, dürli çyzgylary, dürli serişdeleri peýdalansa, gowy netijeler gazanyp biler. Meselem, edebi-görnüşleriň hem olaryň düzüminiň çyzgysyny (seret, çyzga) mugallym okuwçylaryň edebiýatdan öwrediji iş depderlerinde çyzdyryp-ýazdyryp biler. Şonuň ýaly-da, ony uly kagyza owardan edip çyzdyryp, edebiýat otagynda asyp hem goýmak bolar. Okuwçylar edebi görnüşleriň şular ýaly düzümini diňe ýatdan bilmän, ony her bir eser, ýazyjy-şahyr, edebiýatyň belli bir taryhy eýýamy geçilende, ýerlikli ulanyp bilmelidir.

Edebiýat mugallymy orta mekdebi gutarýan okuwçylaryň edebiýat nazaryýeti boýunça esasy düşüňjeleri pugta öwrenmeklerine, ony durmuşa ulanyp bilmäge taýýarlap goýbermäge borçludyr.

V bap

Okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmek

**Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy:
-Biziň iňňän şirin owazly ene dilimiz bar.
Biz ony ösdürmeli, baýatmaly, giňeltmeli.**

Giriş

Merhemetli Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň dana pähimleri, ”Täze oba” syýasatynda okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmek barada talaplary edebiýat mugallymlaryny täzeçe tijenmäge ruhlandyrýar.

Türkmen edebiýatyny okatmakda okuwçylaryň ýaşayşy üçin, adamlar bilen aragatnaşyk saklamaklary üçin gerekli bolan dogry sözlemek hem ýazmak endiklerini ösdürmek esasy meseleleriň biridir. Şonuň üçin mugallym okuwçylaryň dil we ýazuw sözleşini ösdürmeklige aýratyn üns bermelidir. Sözleýiş dilini ösdürmek her bir okuwçynyň öz duýgy-düşünjesini, dünýägaraýşyny, ýazyjy, çeper eser, dostluk... barada öz garaýşyny edebi dilde dogry, düşnükli aýdyp bilmegini, oý-pikirini ýazuwda özbaşdak beýan etmegi başarmagyňy gazanmak diýmekdir.

Türkmen edebiýaty dersi hem beýleki okuw dersleri ýaly okuwçyny durmuşa taýýarlamalydyr. Her bir okuwçy çeper sözläp hem ýazyp bilmelidir. IV-IX synp okuwçylarynyň döredijilik işleri olaryň gözegçilik eden, gören-eşiden zatlary barada özbaşdak oýlanmak, erkin mowzukda düzme ýazmak, goşgy düzmek, hekaýajyklar ýazmak, nutuk taýýarlamak, halk arasyndan dürli rowaýatlary, şorta sözleri, nakyllary, aýdymdyr läleleri ýazyp almak we şuna meňzeş işlerdir. Okuwçylaryň döredijilik işleri edebi hem erkin mowzuklarda dil düzmeleri ýa-da düzme ýazmaklary olaryň sözleşini ösdürmäge uly kömek berýär, olarda çeper edebiýata, ene diline söýgi döredýär. Şonuň üçin edebi hem erkin mowzuklar okuwçylary özüne çekiji, döredijilik ylhamy

oýandyryjy hem özbaşdak pikir ýöretmäge ugrukdyryjy bolmalydyr. Ahlak-watançylyk, zähmet mowzuklarda dil ýa-da ýazuw düzmesi okuwçylary durmuşa has ýakynlaşdyrmalydyr.

Türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasynda okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmeklige uly orun berilýär. Bu möhüm hem ähmiýetli iş üçin her synp boýunça ýörite okuw sagatlary-da bellenilýär.

Edebiýatdan okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmekde we kämilleşdirmekde, esasan, şu iş görnüşlerini ulanmak bolar:

1. Çeper eseri dogry, sesli, çalt, çeper we labyzly okamak.
2. Sözlük üstünde işlemek.
3. Edebi eseriň mazmunyny dilden aýtmak we ýazuw üsti bilen beýan etmek, meýilnama düzmek, beýannama ýazmak.
4. Edebi hem erkin mowzukda düzme taýýarlamak.
5. Çeper eseriň gahrymanlaryna dilden we ýazuw üsti bilen baha bermek, olary özara deňeşdirip bilmek, şonda gahrymanlara öz garaýşyňy beýan etmek:
6. Edebiýatdan nutuk taýýarlamak, okalan esere-kitaba syn, diwar gazete habar, makala ýazmak.
7. Özbaşdak okalan esere, tomaşa edilen kinofilme, sahna esere dilden baha bermek, syn ýazmak...

Bulardan başga-da ýokary synplarda okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýişini ösdürmek üçin kömekçi iş görnüşlerini:

1. Edebi eserleri ýazgylamak.
2. Edebi häsiýetdäki tutuş makalalaryň, olardan käbir bölekleriň, okuw kitabynyň ýa-da okuw gollanmasynyň aýry-aýry bölümlerini gysgaça ýazga geçirmek.
3. Okalan kitaplara we makalalara syn ýazmak.
4. Çeper eserleriň dilini we gurluşyny öwrenmek bilen baglanyşykly dürli görnüşli gönükmeleri işlemek we ş.m. ulanmak gerek.

Edebiýat sapaklarynda okuwçylar eseri sesli ýa sessiz, düşündirişli ýa labyzly okaýarlar, çeper eseriň mazmunyny dilden aýdyp berýärler, meýilnama düzýärler, çeper keşpleri häsiýetlendirýärler, sözlük üstünde işleýärler, beýannama we

düzme ýazmak üçin dilden maglumat berýärler. Bu işler okuwçylaryň dil sözleşşini birkemsiz ösdürýär, olaryň ýazuw dilini ösdürmäge ýardam edýär.

Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleşşini ösdürmek işleri sapakdan daşary okalan eserler, okuwçylaryň şahsy durmuşy, gözegçilikleri, syn eden zatlary: surat, kino, teatr, mirashana, sergi, zawod-fabrik, ... bilen baglanyşykly hem geçirilýär. Bu işler okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna, taýýarlyk derejelerine bagly bolmalydyr. Okuwçylaryň sözleşiş dilini ösdürmek üçin geçirilýän ähli işler olaryň işjeňligini we özbaşdaklygyny ösdürmeklige hyzmat etmelidir.

Türkmen edebiýatyndan okuwçylaryň sözleşiş dilini ösdürmeklik, esasan, iki hili berjaý edilýär:

1. Okuwçylaryň dil sözleşşini ösdürmek.
2. Okuwçylaryň ýazuw sözleşşini ösdürmek.

1.Okuwçylaryň dil sözleşşini ösdürmek.

Dil sözleşşi bu okuwçylaryň bir-biri bilen ýüzbe-ýüz, janly, sesli gepleşme üsti bilen aragatnaşyk etmegi, pikir alyşmasydyr. Şonuň üçin mugallym edebiýat sapaklarynda okuwçylaryň dil sözleşşini ösdürmäge aýratyn üns bermelidir.

Okuwçylaryň dil sözleşşini ösdürmek işinde mugallym ilki bilen öz okadýan okuwçylaryny öwrenmeli, olaryň her biriniň sözleşiş ýagdaýyny bilmeli, dil baglanyşygyny ösdürmäge aýratyn üns bermelidir.

Okuwçylaryň dil sözleşşindäki ýalňyşlar hil-hil bolýar:

1. Sözün basymyny nädogry aýtmak.
2. Sözün sesleriniň-harplarynyň ýerini çalşyrmak.
3. Sözi manysy boýunça nädogry ulanmak.
4. Sözlemde sözleriň orunlaryny çalşyrmak.

Okuwçylaryň dil sözleşşinde goýberýän şeýle ýalňyşlyklaryň sebäplerini anyklamaly we ony düzetmegiň çärelerini gözlemeli.

Çeper eseri okamak okuwçylaryň dil sözleşşini ösdürmegiň görelde nusgasydyr. Sapakda we sapakdan daşary işlerde mugallym okuw usulynyň dürli tärlerini: sesli, sessiz, düşündirişli, labyzly, çeper, öwez, köpçülik bolup okuw... işjeň ulanyp,

okuwçylary çeper söz sungatyna aralaşdyrmaly. Okuwçylara söz manysyna düşünme, ony aňlatma, sözi dogry aýtma, düşündirme başarnyklaryny bermeli. Şonuň üçin mugallym eseri sapakda ilkinji gezek okanda, ony okuwçylara örän ünsli diňletmeli. Eseriň her bir sözünüň, sesiniň-harpynyň, söz düzüminiň, sözlemiň dogry, labyzly aýdylyşyny gaýtalap-gaýtalap okamaly, okatmaly.

Okuwçylaryň dil sözleşini ösdürmekde mugallymyň labyzly okaýşy örän täsirli bolýar. Şonuň üçin mugallym önünden ykjam taýýarlanyp, özi labyzly okuwyň nusgasyny beriji-ökde okyjy bolmalydyr.

Türkmen edebiýatyndan okuwçylaryň dil sözleşini ösdürmekde ýekelikde hem gepleşme sözleşi örän ähmiýetli.

1.Ýekelikde sözleşiş – bu bir adamyň, mugallymyň ýa bir okuwçynyň ýeke özüniň sözlemegidir. Ýekelik sözleşi ösdürmegiň şu iş görnüşlerini yzygiderli öwredip, barlap durmaly:

1. Berlen soraga okuwçynyň jogabynda sözi, söz düzümini, sözlemi saýlaýşy we ulanyşy.
2. Berlen mowzuk boýunça dilden nutugynyň mazmuny, yzygiderliligi, özboluşlylygy.
3. Çeper eseri okaýşy, ýatdan aýdyşy, äheňi ulanyşy.
4. Ýazyjynyň ömrüni, döredijiligini, çeper eseriň mazmunyny: yzygiderli, gysgaldyp, döredijilikli, saýlama aýdyp bermäni başaryşy.
5. Çeper eseri derňemekde okuwçynyň öz garaýşyny, öz pikir ýöredişini beýan edişi...

2.Gepleşme sözleşiş – bu iki ýa-da birnäçe adamyň-mugallym bilen okuwçynyň, okuwçy bilen okuwçynyň özara sözleşigi-gepleşigidir.

Mugallym çeper eseri, ondan bölegi okap, şonuň many-mazmuny, mowzугy, gahrymanlary barada okuwçylar bilen dilden soraglar boýunça gürrüň geçirse, şol gepleşme sözleşi bolýar.

Gepleşme sözleşişde okuwçynyň pikirlenme, özbaşdak sözlem düzme, duýgy-düşünjäni özüçe aňlatma başarnygy ösýär.

Gepleşme sözleşi ösdürmegiň ýene bir görnüşü okuwçy bilen okuwçynyň arasyndaky gepleşmedir. Bu gepleşme sapakda we

sapakdan daşary işlerde mugallym tarapyndan guralýar. Toparlara bölünen synp okuwçylary özara bir-birleri bilen okalan eserler boýunça pikir alyşýarlar. Eseriň mowzugyny, manysyny, gahrymanlar ulgamyny, çeperçiligini.... derňemek üçin sorag-jogap alyşmak – gürrüň-gepleşme geçirmek üsti bilen olaryň dil sözleýşi ösdürilýär.

2.Okuwçylaryň ýazuw sözleýşini ösdürmek.

Okuwçylaryň ýazuw sözleýşi – bu okuwçylaryň ýazuw (harp, belgi, söz, sözlem...) üsti bilen özara gatnaşyk etmegi, bir-birine düşünişmegidir. Ýazuw sözleýşi dil sözleýşi bilen aýrylmaz baglanyşykly bolýar. Bular sözleýiş dilini emele getirýän iki sany görnüşdir.

Okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmegiň esasy görnüşleriniň biri ýazuw sözleýşi ösdürmekdir. IV-IX synplarda edebiýaty okamak, öwrenmek bilen baglylykda geçirilýän ýazuw işleriniň şunuň ýaly görnüşleri bar: 1. Ýatdan ýazmak; 2. Soraglara ýazuw üsti bilen jogap bermek; 3. Beýanname; 4. Düzme.

1.Ýatdan ýazmak. Bu eseri ýa-da ondan bölegi ýat tutmak bilen baglanyşykly bolýar. Ýatdan ýazmak okuwçynyň ýatkeşligini ösdürýär, sözleýşini baýlaşdyrýar, labyzly, çeper edýär.

Ýatdan ýazmagy öwretmegi öwretmegi şygry eserlerden (goşgy, aýdym, läle, hüwdi...) başlap, soňra kyssa, sahna eserlere geçmek gerek. Sebäbi şygry eserleri okuwçylar örän tiz ýat tutýarlar. Ine, şol ýat tutulan eserler boýunça okuwçylary ýatdan ýazmaga türgenleşdirmeli. Okuwçylaryň ýatdan bilýän eserlerini olar dürli ýumuşlary özbaşdak ýerine ýetirenlerinde, düzme ýazanlarynda peýdalanmaklaryny öwretmeli.

Ýatdan ýazdyrmakda her synpyň türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasynda ýat tutmak üçin hödürülen eserleri ulanmak gowy netije berer.

Okuwçy edebi hem erkin mowzukda düzme ýazanda, öz pikirini ýatdan bilýän çeper eserlerinden degişli bölekleri jaýdar ulanmak bilen öz döredijilik ukybyny ösdürmelidir.

2.Soraglara ýazuw üsti bilen jogap ýazmak. Edebiýatdan bu hili ýazuw işleri okuwçylarda söze aýawly garamagy, öz pikirini ýönekeý, sada dilde aňlatmak üçin degişli sözleri we söz

düzümlerini saýlap bilmegi, sözlemleri dogry düzmegi öwretmelidir. Soraglara ýazuw üsti bilen jogap yazmagy öwretmegi ilki dilden türgenleşdiriji gönükmeleri geçirmekden başlamak gerek. Şonda möçber taýdan kiçi eserleri, okuwçynyň durmuşda gören-eşiden zatlaryny, dürli suratlary ulanmak bolar.

Soraglara ýazuw üsti bilen jogap ýazdyrmagy mugallym sapakda, sapagyň dürli basgançagynda, sapakdan daşary işlerde gurap biler. Mugallym öwrenilen eser, onuň many-mazmuny, gahrymanlary barada okuwçylara sorag berýär, ýazdyrýar. Şol soraga okuwçy jogap ýazýar. Bu işi ýekelikde ýa-da köpçülik bolup geçirmek bolar. Meselem,

IV synpda G.Şamyýewiň "Türkmenbaşy" goşgusy boýunça soraglar:

1. Türkmenbaşy kim?
2. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy türkmen halky üçin nähili işler bitirýär?
3. Näme üçin türkmen halky Beýik Türkmenbaşyny söýýär?

V synpda Magtymgulynyň "Baş üstüne" diýen goşgusy boýunça şu soraglary ulanmak mümkin:

1. Magtymguly nähili adamlary paş edýär?
2. Şahyr nähili adamlary namart hasaplaýar?
3. Mert ýigit nähili bolmaly?

"Biziň mekdebimiz" diýen erkin mowzuk boýunça soraglar:

1. Biziň mekdebimiz obanyň (şäheriň) niresinde ýerleşýär?
2. Mekdebimizde näçe synp otagy bar?
3. Biziň mekdebimizde haýsy gurnaklar işleýär?
4. Sen näme üçin mekdebi gowy görýärsiň?

Soraglara ýazuw üsti bilen jogap berlende, az söz bilen anyk jogap yazmagy öwretmeli.

Okuwçylara edebiýatdan berilýän soraglara ýazuw üsti bilen jogap yazmagy ykjam öwrenmek, bu işi yzygiderli geçirmek olaryň beýannama we düzme ýazmak endiklerini kämilleşdirer, döredijilikli ýazuw işleriniň mazmunly, sowatly bolmagyna ýardam eder.

3.Beýannama.

Edebiýatdan IV-VII synplarda köp geçirilýän ýazuw işleriniň biri-de beýannamadyr. Beýannama ýazmagy öwretmeklik ilki okalan eseriň mazmunyny okuwçylara sorag görnüşli meýilnama esasynda beýan etdirmekden başlanýar. Soraglara jogap bermekden başlanan beýannama ýazmaklyk synpma-synp kämilleşdirilýär, ösdürilýär. VII synpy gutarýan okuwçy beýannama ýazmak arkaly okalan, öwrenilen eseriň mazmunyny döredijilikli beýanetmegi, aýdyp bermegi, eseriň wakasy, gahrymanlary barada pikir ýöretmegi, suratlandyrylýan wakany öz garaýyşlary bilen aňlatmagy başarmalydyr.

Edebiýatdan beýannamalar dürli görnüşde ýazdyrylýar:

1. Eseriň mazmunyny doly ýa-da gysgaldyp beýanetme.
2. Eserde hekaýa edijini üýtgedip beýanetme.
3. Eseriň mazmunyndan saýlap beýanetme.
4. Düzme elementli beýannama....

IV-VII synplarda ýazdyrylýan edebiýatdan beýannamalaryň köpüsi öwredijilik häsiýetde bolýar.

Beýannama, esasan, şu tertipde ýerine ýetirilýär:

1. Ýazgyny labyzly okamak.
2. Ondaky düşnüksiz sözleri, söz düzümlerini düşündirmek.
3. Ýazgynyň mazmuny boýunça gürrüň geçirmek.
4. Meýilnama düzmek.
5. Dana sözlem saýlamak.
6. Ýazgyny gaýtadan okamak.
7. Okuwçylaryň özbaşdak ýazuw işleri.

Beýannama ýazdyrmak üçin ilki taýýarlyk işleri geçirilýär. Mugallym "Beýannamany" nähili ýazmaly?" diýen giriş sözünde doly düşünje berýär. Synp tagtasyna işiň ýerine ýetirilen wagtyny, ýazgynyň sözbaşysyny ýazýar. Soňra beýannama üçin saýlan ýazgyny bir gezek labyzly okap berýär. Ýazgynyň mazmuny boýunça düşündiriş geçirýär, düşnüksiz hasaplanylýan sözleriň üstünde işleýär. Okuwçylaryň birnäçesine ýazgyny dilden aýtdyryýar. Şundan soň ýazgyny ýene bir gezek okap bermek bolýar.

Indi okuwçylaryň hemmesiniň gatnaşmagynda köpçülik bolup beýannamanyň meýilnamasyny düzmegi öwrenmeli. Okuwçylar sorag, ýüzlenme, habar sözlemleri görnüşinde meýilnamanyň bölümlerini aýdýarlar. Mugallym okuwçylaryň hem makullan sözlemini synp tagtasyna ýazýar ýa-da ýatda saklamagy tabşyrýar. Şunuň ýaly edip beýannamanyň meýilnamasy 3-4 bölümde taýýar edilýär. Meselem, V synpda "Ýüzdenem geçip bilmeýäriň" diýen şorta söz boýunça beýannama ýazmak üçin meýilnamany şeýle düzmek bolar:

Meýilnama:

1. Iki adamyň dawasy.
2. Olaryň kaza ýüz tutuşlary.
3. Kazynyň dawany çözüşi.

Beýannama ýazmak üçin köpçülik boýlup meýilnama düzmek işi gutarandan soň, oňa eserden bölek, dana sözlem saýlamagy öwretmek gerek. Dana söz beýannama ýazyljak ýazgynyň mazmunyna laýyk bolmalydyr. Ine, ýokardaky mowzuga şahyr Keminäniň:

"Ýalan sözleriň baryny
Satarsyňyz pula Kazym" –

diýen setirlerini dana söz hökmünde alsa bolar.

Beýannama ýazmaga ýokardaky ýaly taýýarlyk işlerinden soň, mugallym ýazgyny ýene bir gezek labyzly okap berýär. Şu işlerden soň okuwçylar beýannamany, onuň meýilnamasyny özbaşdak işi bolup, ol mugallym tarapyndan barlanyp, oňa degişli baha (başlik) beýannamada iki baha goýulýar. Meselem 5/4: birinji baha (başlik) beýannamada ýazgynyň mazmunynyň yzygiderli we baglanyşykly beýan edilişine, ikinji baha (dörtlik) beýannamanyň sowatly ýazylyşyna goýulýar.

Okuwçynyň beýannamasy meýilnamaly, dana sözler saýlanyp alnan, edebi dilde, sözlemleri yzygiderli we baglanyşykly, özbaşdak ýazylmalydyr.

4. Düzme.

Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýşini, olaryň sözleýiş medeniýetini ösdürmekde düzmeler uly orun tutýar. Düzme okuwçynyň döredijilik ukybyny, onuň özbaşdak oýlanmak,

pikirlenmek, öz oý-pikirini dilden we ýazuwdan beýan etmek başarnygyny ösdürýär.

Düzme okuwçylaryň baglanyşykly sözleýişini düzgünleşdirmek, başarnyk we endiklerini berkitmek, olary terbiýelemek, ösdürmek, öwrenmek we barlamak üçin ähmiýetli serişdedir. Şoňa görä türkmen dilinden we edebiýatyndan okuw maksatnamalarynda her synp boýunça okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmek üçin ýörite orun, okuw sagatlary berilýär.

Düzme okuwçynyň sözleýiş dilini (dil we ýazuw sözleýişini) ösdürmegiň esasy görnüşleriniň biridir.

Düzme (okuwçy düzmesi) näme? Okuwçynyň belli bir gurluş görnüşde döredýän ýazgysyna (sözleýiş eserine) düzme diýilýär.

Düzme okuwçy bilen mugallymyň bilelikdäki döredijilik işidir. Düzme mugallymyň tabşyrmagy, ýolbaşçylyk etmegi bilen okuwçylar tarapyndan özbaşdak ýerine ýetirilýär.

Okuwça düzme öwretmek uzak wagtlaýyn irginsiz zähmet, usuly ussatlyk talap edýän işdir. Sebäbi düzme durmuşyň belli bir tarapyňy barlap, belli bir mowzuk boýunça maglumatlary öwrenip, ony beýanetme, aýdyp berme, ol barada özbaşdak pikir ýöretmedir.

Mekdepde okuwçy ähli dersler boýunça düzme taýýarlaýr. Okuwçy düzmesi özüniň mowzuknamasy, mazmuny boýunça, esasan, iki topara bölünýär:

1. Durmuş mowzугy (erkin mowzuk) boýunça düzme.
2. Öwrenilýän dersiň (türkmen dili, edebiýat, taryh, himiýa...) mowzугy boýunça düzme.

Okuwçy düzmeleriniň şular ýaly iki topara bölünişinden ugur almak bilen her bir mugallym öz okuwçylaryna manyly, döredijilikli düzme öwretmäge borçludyr.

Türkmen dilinden we edebiýatyndan düzme — munyň özi mugallymyň ýolbaşçylygynda okuwçynyň durmuşa synçylygy, çeper eseri, ýazgyny, maglumaty okap, öwrenip özünde jemlän pikiriniň jemidir.

Türkmen dilinden we edebiýatyndan okuwçy düzmesi, esasan, iki görnüşde bolýar:

1. Erkin düzme – erkin mowzukda düzme. Okuwçynyň öz durmuş tejribesi, synçylygy, gözegçiligi netijesindeki döredijiligine erkin düzme diýilýär.
2. Edebi düzme – edebi mowzukda düzme. Okuwçynyň öwrenilen edebi-taryhy eýýam, ýazyjy-şahyr, çeper eser bilen baglanyşykly döredijiligine edebi düzme diýilýär.

Okuwçy düzmesiniň bu esasy görnüşleri şertli bölünüşikdir. Erkin düzmede hem okuwçy edebi eserlerden peýdalanýar. Öz durmuş tejribesini, gözegçiligini edebi maglumatlar bilen baglanyşdyrýar.

Mekdepde türkmen dilinden we edebiýatyndan düzme öwretmegiň maksady, türkmeniň Altyn asyrynda orta mekdepleriň önünde durýan meseleleri çözmäge ýardam etmekden ybaratdyr.

Okuwçylaryň sözleşiş dilini ösdürmek işinde mugallym düzmäniň, esasan, iki görnüşini:

1. Dil düzmesi.
2. Ýazuw düzmesi – ulanylýar.

Dil düzmesi bilen ýazuw düzmesi özüniň mowzугy, oňa taýýarlyk görlişi boýunça, esasan, deň-bir meňzeş. Dil düzmesi üçin-de, ýazuw düzmesi üçin-de ýörite mowzuk hödürlenýär, okuwçy ony ýerine ýetirmek üçin taýýarlanýar. Okuwçy hödürlenen mowzuk boýunça edebi hem ylmy ýazgyny okaýar, öwrenýär, meýilnama düzýär, mowzuga degişli nakyllardan, dana sözlerden, çeper eserlerden bölekler saýlaýar, düzmesini nämeden başlap, nämede gutarjakdygyny özbaşdak oýlanýar. Diýmek, düzme görnüşleriniň ikisiniň-de ýerine ýetirilişiniň birinji basgançagy meňzeş. Tapawut diňe ikinji basgançakda, ýagny düzmäniň beýan edilende. Dil düzmesini okuwçy dilden aýdyp berýär, ýazuw düzmesini bolsa ýazmaça ýerine ýetirýär.

Düzme okuwçynyň özbaşdak döredijilik işidir. Ol okuwçylaryň umumy medeniýetini ösdürmekde, olarda gözelligi duýgyny, ahlak garaýyşlary, sypatlary terbiýelemekde iň möhüm serişdeleriň biridir.

Okuwçylara düzme öwretmek belli bir tertipde amala aşyrylýar. Düzme öwretmegiň tertibi barada biziň usulçylarymyzyň dürli pikirleri, dürli garaýyşlary bar.

Düzme öwretmegiň düzgüni düzülende, esasan, şular nazara alynýar:

1. Hödürlenýän mowzugyň täsirliligi.
2. Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýşi boýunça başarnyklary we endikleri.
3. Dil we ýazuw düzmesi boýunça okuwçylaryň gepleme we ýazma derejeleri, pikirlenme we oýlanma ukyplary we başgalar.

Düzme öwretmek düzgünini okuwça düzmäniň dürli görnüşlerini yzygiderli öwretmek, olaryň baglanyşykly sözleýşini dogry ösdürmegi gazanmak netijesinde kesgitlemek bolar.

Düzmäni dogry öwrenmek üçin okuwçy nämeleri başarmaly?

1. Düzme üçin berlen mowzuga düýpli düşünmegi, ýagny mowzugyň her bir sözünüň manysyny dogry aňlap, onuň näme talap ededýändigini anyklamagy.
2. Mowzuga laýyk maglumat saýlamagy we toplamagy.
3. Toplanan maglumatlary tertipleşdirmegi, ýagny olary toparlara bölüp, yzygiderliligini kesgitlemegi.
4. Düzmäni nähili görnüşde gurnajakdygyny anyklamagy.
5. Mowzuk boýunça toplanan maglumatlar esasynda düzmäniň oňat, aýdyň, yzygiderli meýilnamasyny düzmegi.
6. Mowzugyň esasy manysyny, mazmunyny aýdyňlaşdyrýan salgylanma (nakyl, dana söz, çeper eserden we syýasy resminamadan alynma) saýlap almagy.
7. Düzmäni mowzugyň talap edýän esasy pikirine laýyk, syýasy taýdan ýiti, çeper eserlerden peýdalanmak bilen düzmegi-ýazmagy.
8. Düzmede özbaşdak oý-pikiri edebi dilde dogry, çeper we sowatly beýan edip bilmegi.
9. Taýýarlanan düzmäniň ýetmezçiligini düzedip, üýtgedip, tараşлаp, gaýtadan işläp bilmegi.
10. Düzmäni talaba laýyk taýýarlamagy, ony bezemegi (mowzugyň, meýilnamanyň, salgylanmanyň, alynmanyň, ak setiriň ýazylyşyny, ýazuwyň owadanlygy) başarmaly.

Düzme öwretmekde okuwçylar üçin ýokarda görkezilen hökmany başarnyklary mugallym ilki başdan olaryň aňyna

ornaşdyrmalydyr. Eger-de okuwçy bu başarnyklary doly berjaý edip bilmeşe, onda ol talabalaýyk düzme ýazyp bilmez. Şonuň üçin mugallym bu meselä aýratyn üns bermelidir.

Okuwçylaryň ýerine ýetirýän düzmeleri birnäçe topara bölünýär:

1. Ýerine ýetirilýän orny boýunça: synp düzmesi we öý düzmesi.
2. Beýan ediliş görnüşi boýunça: dil düzmesi we ýazuw düzmesi.
3. Öz maksady boýunça: öwrediji düzme we barlag düzmesi.
4. Hili boýunça: esasy düzme we kömekçi (meýilnama, alynma, nutuk, ýazgy, syn...).

Düzmaniň bu toparlaryny mugallym türkmen edebiýatyndan maksatnamasynyň talap edişi ýaly her synpda doly ýerine ýetirmäge borçludyr.

Düzme toparlarynyň esasy bolan synp düzmesi synpda, türkmen dili we edebiýaty otagynda mugallymyň ýolbaşçylygynda, onuň gös-göni gözegçilik etmeginde geçirilýär. Şonuň üçin hem oňa synp düzmesi diýilýär.

Synp düzmesi hem öz maksady boýunça öwrediji we barlag düzmesi, görnüşi boýunça dil we ýazuw düzmesi diýip özara tapawutlanýar.

Öwrediji synp düzmesini mugallym belli bir mowzuk boýunça synpda sapagyň dowamynda dilden ýa ýazuwdan köpçülikleýin öwretmek üçin guraýar. Mugallym synp okuwçylarynyň hemmesiniň işjeň gatnaşmagynda düzmani nähili gurnamak, ony nämeden başlamak, maglumat toplamak, meýilnama düzmek, salgylanma tapmak, esasy pikiri-manyny aňlatmak, netije çykarmak, jemlemek... barada öwrediji işleri geçirýär.

Barlag-synp düzmesi sapakda türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasyndaky we "Ýeke-täk talaplardaky" ölçeglere laýyklykda geçirilýär. Sapakda mugallymyň ýolbaşçylygynda okuwçynyň belli bir mowzukda özbaşdak ýerine ýetirýän döredijilik işine barlag synp düzmesi diýilýär.

Öý düzmesi. Okuwçynyň öýde, sapakdan daşary wagtda edebi ýa erkin mowzukda özbaşdak, ýekelikdäki döredijilik işine öý

düzmesi diýilýär. Öý düzmesi-de öz maksady boýunça öwrediji barlag häsiýetde bolýar.

Edebiýatdan düzmeler özleriniň esasy çeşmeleriniň, mowzuklarynyň häsiýeti 4 hili bolýar:

1. Ýazyjy-şahyryň döredijilik ýoly, edebiýat meýdanyndaky orny boýunça düzme.
2. Öwrenilýän çeper eser boýunça düzme.
3. Sungatyň aýdym-saz, surat, kino, teatr... ýaly görnüşleri boýunça düzme.
4. Daş-töweregi gurşap alan durmuş, hakykat, okuwçynyň öz şahsy durmuş tejribesi boýunça düzme....

Mugallym düzmäniň bu hillerini öz işinde işjeň peýdalanmalydyr. Her bir edebi mowzuk, çeper eser, gysgaça syn ýa belli bir mowzuk öwrenilip bolandan soň, düzme geçirmek üçin mugallym şol düzme hillerinden iň ýerliklisini saýlap ulanmagy başarmalydyr.

Düzme mowzугy. Düzme öwretmekde hödürülenýän mowzuk-düzme mowzугy, oňa düşünmek, her bir mowzuk boýunça maglumat toplamak esasy meseledir. Mowzугyň, onuň nähili meseleleri öz içine alýandygy, oňa okuwçynyň nähili düşünişip, ondan nähili netije çykarjakdygy örän ähmiýetli.

Düzme mowzугy näme? Düzmede aňlatmaly, beýan etmeli, aýdyňlaşdyrmaly pikiriniň dersine düzme mowzугy diýilýär.

Eseriň ady bilen mowzугyň –düzme mowzугynyň bir-birinden tapawutlydygyna mugallym dogry düşünmelidir. Ol eseriň adynyň mowzугy bellemeginiň diňe gysgaça görnüşdigini bilmelidir.

Edebiýatdan düzme mowzuklary hödürleneninde, mugallym şulardan ugur almaly:

1. Giň (dar) mowzuk.
2. Umumy (anyk) mowzuk diýip bölünýär.

1.Giň mowzuk.

Göwrümi has ýaýraň, uly mazmuny talap edýän mowzuga giň mowzuk diýilýär. Meselem, "Tomus". Giň mowzuk okuwçydan köp wakany, giň düşüňjani aňlatmagy talap edýär. "Tomus" diýen mowzukda okuwçy ýylyň tutuş bir pasly bilen baglanyşykly bir topar meseläni çözmeli, beýan etmeli.

Dar mowzuk. Giň mowzugyň bölegi – dar görnüşlidir. "Tomus" diýen mowzugyň bölekleri: "Biziň mekdebimiz tomusda", "Biziň tomus dynç alşa taýýarlygymyz", "Dynç alyş bagynda", "Meniň tomus dynç alşy geçirişim"... Dar moňzuklar giň mowzugyň belli bir bölegini beýan etmegi talap edýärler.

2.Umumy mowzuk.

Hemmelere degişli bolup, her kimi özbaşdak oýlanmaga gönükdirýän mowzuga umumy mowzuk diýilýär. Meselem: "Meniň üçin mähriban adam". "Meniň gowy görýän haýwanym". Umumy mowzuk bütin synpa, ähli okuwçylara hödürlenýär. Hödürlenen umumy mowzugy her bir okuwçy özüçe anyklaşdyrýar, ýagny özi üçin iň mähriban adam (eje, kaka, dogan, aga, mugallym...), özüniň gowy görýän bir haýwany (guzy, geçi, goýun, düýe, it, pişik...) barada garaşsyny dil ýa ýazuw bilen beýan edýär.

Anyk mowzuk. Umumy mowzugyň anyklanan görnüşidir. Düzme üçin hödürlenen umumy mowzugyň anyklanan görnüşine anyk mowzuk diýilýär. Okuwçy hödürlenen umumy mowzuk boýunça düzme ýazanda ýa-da dilden beýan etmede, ony özüçe, özüniň has belet, gowy görýän, gowy bilýän zady, halaýan dersi, gahrymany... bilen anyk aňladýar. Meselem: "Meniň üçin mähriban adam" diýen umumy mowzuk boýunça okuwçylar düzme taýýarlanlarynda, olaryň her biri özi üçin iň mähriban adam (eje, kaka, dogan, aga, mugallym...) barada pikir ýöretse, "Meniň gowy görýän haýwanym" diýen umumy mowzuk boýunça okuwçylaryň her biri öz gowy görýän bir haýwanyny (guzym, geçim, goýunym, düýäm, köşegim, itim, pişigim...) dil ýa ýazuw üsti bilen anyk beýan edilýär. Her bir okuwçynyň şunuň ýaly umumy mowzugy anyklaşdyrmagy netijesinde anyk mowzuk döreýär.

Düzme mowzuklarynyň giň hem umumy mowzuk diýip özara tapawutlanmagyna, olaryň hem dar, hem anyk ýaly görnüşlerine mugallym hemişe üns bermelidir.

Düzme görnüşleri. Okuwçy düzme üçin hödürlenen mowzuk boýunça öz pikirini, garaşsyny mazmun, many, dil, gurluş taýdan

dürli görnüşde aňladýar. Şoňa görä okuwçy düzmeleri özara dürli görnüşlere bölünýär. Düzme görnüşi näme? Okuwçy düzmesiniň mazmun, beýan ediliş, alamatlary boýunça özara tapawutlanmagyna düzme görnüşi diýilýär.

Mugallymyň tabşyrmagy boýunça okuwçylar sapakda we sapakdan daşary wagtlarda düzmäni dürli görnüşde ýerine yetirýärler. Okuwçy düzmelerini, esasan: 1. Beýanetme. 2. Aýdyp berme. 3. Pikir ýöretme. 4. Gazete maglumat-habar diýen görnüşlere bölmek bolar. Bu görnüşler özara tapawutlanýar.

DÜZME ÝAZDYRMAK

Türkmen dilinden we edebiýatyndan düzme mowzuklaryny mugallym synp tagtasyna ýazýar. Soňra düzme mowzuklaryny sesli okap, her bir mowzuk boýunça okuwçylaryň soraglaryna jogap berip, olary mowzuk saýlamaga taýýarlaýar.

Düzmäni yzygiderli, mazmunly, talabalaýyk ýazmak üçin okuwçy:

1. Hödürlenen üç (köplenç) mowzukdan birini özi çalt hem özbaşdak saýlamaly.
2. Saýlan mowzugynyň manysyna düşünmeli.
3. Saýlan mowzugy boýunça, isle ol edebi mowzuk, isle-de erkin mowzuk bolsun, tapawudy ýok, meýilnama düzmeli.

Düzmäniň meýilnamasy, esasan, üç bölümden (giriş, esasy, netije) ybarat düzülýär. Ýöne meýilnamanyň bölümleri söz bilen ýazylan, rim sanlar (I, II, III) bilen bellenýär we her birine sözbaşy ýazylýar. .eýilnama esasy (II) bölümi gerekli hasaplansa, ýene-de böleklere (1, 2, 3) bölünýär. Düzme meýilnamasy okuwçynyň islegine görä, habar, sorag ýa-da ýüzlenme sözlemi görnüşinde düzülip bilner.

Düzme meýilnamasyndan soň salgylanma berilýär. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň dana pähimlerinden, halk döredijiliginden – nakyllardan, ýazyjy-şahyrlaryň, alymlaryň dana sözlerinden saýlanyp alynýar. Salgylanma meýilnamanyň yzyndan, täze setirden hem başlanyp, goşa dyrnak içinde ýazylýar.

Edebi we erkin mowzuklar boýunça meýilnama iki hili (ýönekeý, çylşyrmly) düzülýär:

I.Ýönekeý meýilnama:

Men Watanymy näme üçin söýýärim?

Meýilnama:

1. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Watan, Altyn Asyr barada.
2. Watan – ähli zatdan eziz.
3. Biz – Altyn Asyry gurujylar.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy:

-Watany başyňyza täç etseňiz,

Watan hem sizi başyna täç eder.

II.Çylşyrymly meýilnama:

Ata Gowşudow – ökde kyssaçy.

Meýilnama:

I. Ata Gowşudowyň ömür, döredijilik ýoly.

II. Ýazyjynyň döredijilik mowzuklary.

1. Uly kyssa eserler nähili döreýär?

2. "Perman" eseriniň manysy.

3. Öwezmyradyň mertligine düşünişim.

III. Ýazyjynyň eserleriniň maňa edeb täsiri.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy:

- Ýazyjylar, şahyrlar halk üçin ýazýarlar,
halk üçin döredýärler.

Düzme meýilnamasy düzülip, salgylanma saýlanyp ýazylandan soň, düzmäniň mazmuny täze setirden ýazylyp başlanýar. Düzmede mazmun mowzuga laýyk bolup, esasy many çuňňur hem aýdyň beýan edilmeli. Onda çeper eserlerden, syýasy resminamalardan alynmalar alnyp, özbaşdak derňelmeli. Okuwçynyň öz pikiri, öz duýgy-düşünjesi, garaýşy çeper hem sowatly aňladylmaly.

Gutardyş synaglarynda türkmen dilinden we edebiýatyndan düzmäni ilki garalamada ýazmaly. Garalamany gaýta-gaýta okap, düzedip, arassa göçürüp, ony garalamasy bilen birlikde synag emin agzalaryna tabşyrmaly.

Düzmeler "Ýeke-täk talaplara" laýyklykda (diňe gyzyly syýa, gyzyly syýaalam bilen) barlanýar. Düzmeler barlananda, şulara üns bermeli:

1. Düzmede okuwçynyň goýberen ýalňyşynyň üstini gyzyly bilen çyzyp, ýokarsynda dogrusy ýazylýar. Gowy ýetişýän okuwçylaryň hem-de synag düzmeleriniň ýalňyşynyň aşagy çyzylyp (-), belgiler (dürs ýazuw – 1, dyngy belgi – V, grammatika – g, delil – d, many – m, sözleýiş – s) bilen bellenýär.
2. Düzmäni barlap bolandan soň, onuň soňunda ýalňyşlary görnüşleri boýunça jemläp (dürs ýaz – 2, dyng. bel. – 1...) ýazmaly.

Barlanyp, ýalňyşlary jemlenen düzmelere „Baha ölçeglerine” esaslanyp, baha goýmaly.

Türkmen dilinden ýazylyan düzmelere iki baha (5/4) goýulýar. Bu bahalaryň ikisi-de türkmen diliniň bahasy hasaplanýar.

Türkmen dilinden we edebiýatyndan ýazylyan düzmelerine hem iki baha (edebiýatdan 5, türkmen dilinden 4) goýulýar. Şol bahalaryň birinjisi düzmäniň mazmunyna we sözleýişine goýlup, edebiýatyň bahasy, ikinjisi düzmäniň sowatlylygyna goýlup, türkmen diliniň bahasy hasaplanýar.

Gutardyş synagda türkmen dilinden we edebiýatyndan ýazylyan düzmeler barlanyp, baha goýlandan soň, şol bahalary delillendiriji gysgaça syn (syn sözünü ýazmaly däl) ýazmaly. Düzma syn ýazylanda, şulara üns bermeli:

1. Düzmäniň mazmunyna: mowzugyň dogry, çuňňur berlişi, esasy manynyň aýdyňlygy, syýasy ýitiligi, çeper eserlerden peýdalanyşy.
2. Düzmäniň gurluşyna: meýilnamanyň düşnükli hem yzygiderli, düzmäniň esasy manysyna laýyklygy, meýilnama boýunça mowzugyň ýaýbaňlygy, bölümleriň özara baglanyşygy we möçberi.
3. Düzmede beýanetmä: sözleriň dogry, çeper labyzlylygy, sözlügiň baýlygy, özbaşdak pikir hem garaýyşlar, sözlemleriň gurluşy, sözleýişniň ýalňyşsyzlygy.
4. Düzmäniň sowatlylygyna we bezegine (mowzugyň, meýilnamanyň, salgylanmanyň ýazylşy, hat ýazyşy).

Gutardyş synaglarynda türkmen dilinden we edebiýatyndan ýazylyan düzmelere (arassasyna, syndan soň) synag emin

agzasynyň başlygy, synagçy we agzalar gol çekip, atlaryny we atasynyň atlaryny ýazýarlar.

Ýokary sylaga hödürlenýän düzmelere talaplar has güýçli bolmalydyr.

Öý düzmeleri. Türkmen edebiýatyndan öý düzmeleri okuwçylaryň döredijilik işleriniň bir görnüşi bolup, ol, esasan, sapakdan daşary wagtlarda ýazdyrylýar. Ýokary synplarda edebiýatdan öý düzmeleri, esasan, barlag häsiýetinde bolýar.

Barlag öý düzmeleri her synpda „Ýeke-täk talaplaryň” ölçeglerine laýyk geçirilýär we döredijilik düzmeleriniň dürli görnüşleri boýunça ýazdyrylýar.

Edebiýatdan öý düzmeleri okuwçylaryň özbaşdak işlemek, hödürlenýän mowzuk boýunça köp sanly goşmaça maglumatlary okamak, olardan peýdalanmak, düzme taýýarlamak endiklerini ösdürýär.

Öý düzmeleri üçin hem edebi we erkin mowzuklar hödürlenýär. Mowzuklary mugallym sapakda we sapakdan daşary okalan eserler, olaryň çeper keşpleri mazmun we görnüşleri, edebiýatyň taryhy ösüş eýýamlary, ýazyjy-şahyrlaryň döredijilik aýratynlyklary... boýunça saýlaýar (edebiýatdan düzme görnüşleri boýunça hödürlenýän mowzuklardan saýlamak bolar).

Mugallym öý düzmesi üçin mowzuklary (esasan, 3 mowzuk) sapakda tabşyrýar. Her bir mowzuk boýunça gysgaça düşündiriş berýär we peýdalanmaly edebiýaty ýazdyrýar. Düzmani taýýarlamak, ýazmak we tabşyrmak wagtlaryny kesgitleýär.

Öý düzmeleriniň ýerine ýetirlişi. Edebiýatdan öý düzmelere okuwçylar örän jogapkärçilikli çemeleşip, oňat düzme ýazmaga türgenleşmelidir.

Ýokary synplarda öý düzmelerini ýerine ýetirmek üçin her bir mowzugyň ýagdaýyna garap, 1-2 hepdä çenli wagt berilýär. Okuwçylar düzme mowzuklaryny öwrenmek, mowzuk saýlamak, mowzuga degişli maglumatlary hertaraplaýyn öwrenmek üçin mümkinçilik tapýarlar. Öý düzmelerini ýerine ýetirmek üçin berilýän wagty üçe bölüp, her bir döwürde ýerine ýetirilmeli işleri anyk bellemeli we oňa gözegçilik etmeli:

1. Mowzuk saýlamak, maglumat toplamak we meýilnama düzmek (6-7 gün). Bu döwürde mugallym her bir okuwçynyň mowzuk boýunça okan kitaplarynyň sanawyny, olardan belliklerini, düzen meýilnamasyny barlaýar we degişli görkezme, kömek berýär.
2. Mowzuk boýunça düzme mazmunyny ýazyş işi (5-6 güne çenli). Öý düzmesiniň garalamasy ýazylan wagtynda mugallym okuwçylara aýratynlykda ugrukdyryjy maslahat berýär.
3. Taýýarlanan düzmäni düzetme, taraşlama we arassa göçürme döwri (1-2 gün). Bu döwürde her bir okuwçynyň ýazan düzmesini özbaşdak taraşlaýşyny, oňa düzediş girizişini mugallym görýär we degişli kömek berýär.

Edebiýatdan öý düzmeleri her bir synpda „Ýeke-täk talaplardaky” ölçeglere laýyk sanda ýazdyrylýar. IV-VII synplarda barlag öý düzmeleri, esasan, okuw ýylynyň ikinji ýarymynda, VIII-IX synplarda bütin okuw ýylynyň dowamynda ýazdyrmak maslahat berilýär.

Edebiýatdan barlag öý düzmesiniň möçberi, esasan, her bir okuwçynyň döredijilik ukyby bilen kesgitlenýär. Ýöne öý düzmesiniň möçberi hem "Baha ölçeglerinde" bellenişi ýaly, her synpda barlag synp düzmeleriniň möçberlerine deň bolmalydyr.

Mugallym okuwçylaryň döredijilik düzmelerini "Ýeke-täk talaplara" laýyk wagtly-wagtynda barlap, olary "Baha ölçegleri" esasynda adalatly bahalandyrmalydyr. Düzme bahasyna mugallym hemişe okuwçynyň döredijilik işiniň netijesi hökmünde garamalydyr.

Mugallym türkmen edebiýatyndan ýazuw işleriniň dürli görnüşlerini öz okuwçylaryna yhlas bilen öwredip, olaryň ýazuw sözleşini ösdürmelidir.

Mundan beýläk mugallym türkmen edebiýaty sapaklarynda we sapakdan daşary işlerinde okuwçylaryň sözleş dilini ösdürmekde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň "Biz arassa, ata-baba aňyrdan gelýän dilimiziň saldamyny, onuň owadanlygyny, onuň mylaýymlygyny unutmaly däl, ýañadan şol dilimize gaýdyp gelmeli" diýen dana pähiminden ugur almalydyr.

VI bap.

Türkmen edebiýatyndan sapakdan we mekdepeden daşary işler

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy:
-Ylmyň, bilimiň gazananlaryny öwrenmäge,
durmuşyňyzda peýdalanmaga çalşyň!
Durmuşyň lezzeti – ömrüňi manyly geçirmekdir.
Şonuň üçin hem: Okaň! Biliň! Öwreniň!

Türkmenistanyň orta mekdeplerinde çeper edebiýaty – Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Atalyk okuw kitaplary, türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlaryny, ussat ýazyjy-şahyrlary, olaryň dürdäne eserlerini çuň, hertaraplaýyn, doly okamakda we öwrenmekde sapakdan we mekdepeden daşary işler iň ähmiýetli, örän uly. Edebiýatdan sapakdan we mekdepeden daşary okuwçylaryň çeper edebiýat, ýazyjy, durmuş baradaky, düşüňjelerini, gözýetimlerini giňeldýär, olaryň özbaşdaklygyny, işjeňligini, bilesigelijiligini ösdürýär.

Sapakdan daşary işlerde edebiýatdan sapakda doly okalyp, öwrenilip ýetişilmedik eserleri okamaga, öwrenmäge, ýazyjy, çeper döredijilik, edebiýat nazaryýeti we edebiýatyň möhüm meseleleri boýunça gürrüň geçirmäge, pikir alyşmaga doly mümkinçilik bolýar.

Mekdepde edebiýatdan sapakdan daşary işleriň dürli görnüşleri geçirilýär. Olar: Sapakdan daşary okuw, edebi tapmaça, gurnaklar, edebi agşam, edebi duşuşyk, okyjylar maslahaty, edebi çekişme-jedel, edebi bäsleşik, edebi gazet we zurnal, edebi sergiler, suratly we dana sözli çemenler, edebi ülkäni öwreniş, teatr we kino, edebi mirashana...

Mugallym öz iş tejribesinde türkmen edebiýatyndan sapakdan daşary işleriň dürli görnüşlerini bütin okuw ýylynyň dowamynda netijeli peýdalanyň, olary okuwçylara edebiýatdan goşmaça bilim we terbiýe bermek serişdesi hökmünde talabalaýyk ulanmalydyr.

I.Sapakdan daşary okuw.

Türkmen edebiýatyndan sapakdan daşary işleriň esasy görnüşleriniň biri sapakdan daşary okuwdyr. Sapakdan daşary okuw okuwçylaryň durmuş baradaky düşüňjelerini giňeltmegi, döredijilik ukypalaryny, dil we ýazuw sözleýşini, özbaşdak pikirlenmek endiklerini ösdürmegi, watançylyk, dostluk we ynsanperwerlik duýgularyny kämilleşdirmegi maksat edinýär.

Okuwçylar sapakdan daşary okuwda Beýik Serdaryň dürdäne çeper eserlerini, türkmeniň ussat ýazyjy-şahyrlarynyň, dünýä ýazyjylarynyň köp eserlerini özbaşdak okaýarlar, öwrenýärler. Sapakdan daşary okuwyň netijeli bolmagy üçin mugallym öz okuwçylarynyň kitap bilen işlemek, çeper eseri özbaşdak derňemek, okan eseri barada özbaşdak oýlanmak, pikir ýöretmek endiklerini ösdürmäge aýratyn üns bermelidir. Sapakdan daşary okuwy talaba laýyk guramak barada önünden aladalanmalydyr.

Sapakdan daşary okuwy dogry guramak üçin mugallym ilki bilen öz işini göwnejaý meýilnamalaşdyrmalydyr. Sapakdan daşary okuwy meýilnamalaş- dyranda mugallym şulary nazara almaly:

1. Her synp üçin sapakdan daşary okamaly eserleriň sanawyny düzmek.
2. Çeper eseri köp okamak barada gürrüň geçirmek.
3. Eseri-kitaby okamaly wagtyny bellemek.
4. Hödürleşýän çeper eseri nireden tapmalydygyny salgy bermek.

Mugallym her synp üçin sapakdan daşary okamaly eserleriň sanawyny düzmeklige entek okuw ýyly başlanmanka girişmelidir. Täze okuw ýylyny başlamaga taýýarlyk görýän, meýilnamalaşdyryş düzýän günleri bu işi hem ýerine ýetirmeli.

Sapakdan daşary okamaly eserleriň sanawyny bir ýyllık, ýarym ýyllık, bir çäryeklik, bir aýlyk.... düzmek bolar.

Sapakdan daşary okamaly eserleriň sanawyny düzmek üçin mugallym ilki bilen synp ýolbaşçysy, oba (şäher) we mekdep kitaphanalarynyň müdirleri bilen maslahatlaşmaly. Kitaphanalaryň kitap gaznasyny öwrenmeli. Her synp üçin

sapakdan daşary okamaly eserleriň sanawyny düzende, mugallym okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryny, olaryň bilim derejelerini nazara alyp, okalmaly eserleri – kitaplary saýlap almaga aýratyn üns bermeli. Şonda türkmen edebiyatyndan okuw maksatnamasyndaky sapakdan daşary okamak üçin hödürlenýän eserler bilen birlikde okalmagy peýdaly bolan käbir eseri – kitaby hem sanawa goşmak bolar.

Her synp boýunça sapakdan daşary okalamly eserleriň sanawyny düzende, mugallym şunuň ýaly çyzgyny ulanyp biler. Meselem:

IV synp okuwçylary üçin sapakdan daşary okamaly eserleriň sanawy;

t/b	Kitabyň, eseriň ýazary.	Okamaly wagty	Kitaby nireden almaly	Bellik
1	Türkmen haly ertekileri	Ruhnamma aýy	Mekdep kitaphanasy	
2	A.Kekilow, "Çopan we patyşa"	Garaşsyzlyk aýy	Oba, şäher kitaphanasy	

Sapakdan daşary okamak üçin eserler hödürlenende, diňe çeper eserler bilen çäklenmeli däl-de, gazet-zurnalary: "Türkmenistan", "Türkmen dili", "Edebiyat we sungat", "Garagum", "Güneş", "Diýar" zurnaly we ş.m. hem yzygiderli okamagy tabşyrmak gerek.

Sapakdan daşary okamak üçin eser hödürlenende, mugallym ony okuwçylaryň tapyp biljek ýa bilmejek ýagdaýlaryny nazara almalydyr. Mümkün gadar, hödürlenen eserleri okuwçylaryň hökman okamaklaryny gazanmak zerur.

Mugallym sapakdan daşary okuwa yzygiderli ýolbaşçylyk edip, oňa hemişe göz-gulak bolamlydur. Okuwçylarda çeper eserleri okamaga söýgi, höwes döretmelidir.

Okuwçylarda sapakdan daşary wagtlarda çeper eserleri okamaklyga höwesli dürli usul we tärleriň üsti bilen döretmek bolar:

1. Ýazyjy-şahyryň ömri we döredijiligi barada gürrüň geçirmek. Ömri we döredijiligi bütündünýäde belli bolan

ýazyjylaryň ajaýyp durmuşy, ölmez-ýitmez eserleri okuwçylara köp zatlary – yhlasly okamagy, Watana wepaly bolmagy, joşgunly zähmet çekmegi, mert, batyr bolmagy öwredýär.

Ýazyjy-şahyr barada gürrüňi mugallym okuwçylaryň ýygnaňşyklarynda, mekdebiň radiosynyň üsti bilen hem geçirip biler.

2. Beýik danalaryň, alymlaryň, ussat ýazyjylaryň çeper eser, olary okamak barada aýdan dana sözlerini ulanmak.

Meselem:

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy.
ýüzümi görýän,

"Aýna seretsem,

-Oka! Bil! Öwren!
düňýäni görýän".

Kitaba seretsem,

A.S.Puşkin.

"Okadym diýme, bildim diý".

Nakyl.

"Işň ussady – okamak".

Nakyl.

Şular ýaly altyna barabar dana sözleri gürrüňde ulanmak, mekdebiň kitaphanasynda, edebiýat otagynda, edebi burçda görnükli ýazyp goýmak okuwçylaryň çeper eserleri köp okamaklaryna belli derejede täsir etjekdigi gümansyzdyr.

3. Çeper eser – kitap barada gürrüň geçirmek. Mugallym beýle gürrüňi täze çeper eseri – kitaby okamaga hödürän wagty guraýar. Bu gürrüňiň maksady täze kitap bilen okuwçylary tanyşdyrmak, ony okamaga höwes döretmekdir. Meselem, IV synp okuwçylaryna Beýik Serdaryň Mukaddes Ruhnama kitabyňy okamagy hödüründe, mugallym gürrüňi şeýle guraýar:

- a) köpçülikleýin gürrüň. Gürrüň üçin soraglar: Beýik Saparmyrat Türkmenbaşyň Mukaddes Ruhnamasy näçe kitap? Olar haçan döredildi?
- b) Mukaddes Ruhnama kitabyň daşyny (sahybyny) görkezip, onda çekilen suratlar boýunça gürrüň.

Soraglar: Kitabyň daşynda nämeleriň suratyny görýärsiňiz? Şol suratlar (anyk görkezip) nämä aňladýarlar?

- c) Kitapda ýerleşdirilen goşgulardan birini labyzly okap bermek.

Şunuň ýaly gürrüň, okuw üsti bilen mugallym öz okuwçylaryny Mukaddes Ruhnamany höwes bilen okamaga ruhlandyryp biler.

4. Çeper eseri, ondan bölekleri labyzly okamak. Edebi eserleri okamaga söýgi döretmekde goşgulary, kyssa hem sahna eserlerden bölekleri labyzly okamak örän ähmiýetli we täsirli serişdedir. Çeper eseri okuwçylaryň ýygnaýşyklarynda, sapaklaryň arakesmelerde, mekdep radiosynda labyzly okamak ýa-da ýatdan aýdyp bermek örän netijeli bolar. Bulardan başga-da sapakdan daşary okamak üçin hödürlenýän täze kitaby okuwçylara görkezmek, ondan bölekler labyzly okap bermek okuwçylary şol kitaby bada-bat okamaga gönükdirýär. Meselem, mugallym ýokary VIII-IX synp okuwçylaryna Beýik Şa şahyryň "Türkmen ilim aman bolsun!" diýen kitabyňy görkezip:

-Okuwçylar, şu kitaby okaň! – diýip ýüzlenýär. Soňra kitapdan bir-iki goşgyny labyzly okap berýär. Goşgularyň labyzly okalyşy okuwçylara ahlak, gözellik taýdan güýçli täsir edýär. Olaryň bu kitaby okamaga höwesini, hyjuwyny oýarýar.

5. Kitap sergisini guramak. Çeper eseri okamaga höwes döretmekde, türkmen edebiýatynyň taryhy eýýamlaryna, ýazyjylaryň döredijiligine çuň düşünmekde kitap sergisi örän ähmiýetli. Kitap sergisi mekdebiň kitaphanaçysy bilen bilelikde guramalydyr. Kitap sergisini belli bir mowzuk, eser, edebiýat eýýamy, Şa şahyrymyzyň çeper eserleri, ýazyjy-şahyryň döredijiligi, edebiýat täzelikleri... boýunça guramak bolar. Sergide kitaplaryň özara mowzuklara bölünip goýulýar.

Kitap sergisiniň ýanynda okuwçylar bilen gürrüň geçirmek, okuwçylaryň sergidäki kitaplara tomaşa etmekleri, ol kitaplary

gözleri bilen görüp, elleri bilen elläp görmekleri olaryň çeper esere höweslerini, ýazyja söýgülerini has-da ösdürer.

6. Ýazyjynyň ömri we döredijiligi boýunça suratlar sergisini döretmek. Mekdep kitaphanasynda, edebiýat otagynda döredilýän suratlaryň sergisi-diwarlyk özboluşly görkezme esbap bolup, ol okuwçylaryň çeper edebiýata söýgüsini has güýçlendirýär. Mugallym ýazyjynyň ömri, çeper eserleriň mazmuny boýunça suratlary, onuň aýry-aýry eserleriniň içinde, zurnal sahypalarynda berilýän suratlardan ýygmaýar. Suratlar sergisini döretmekde neşirýat tarapyndan ýazyjylaryň ömri we döredijiligine bagyşlanyp çap edilen maglumatlardan Magtymgulynyň ömri we döredijiligi (mekdep sergisi), Mollanepes, "Zöhre-Tahyr" dessany (surat depder)... peýdalanmak gerek.

Surat sergisinde-diwarlykda suratlar şeýle tertipde ýerleşdirilýär.

1. Ýazyjynyň suraty (ýokarda).
2. Onuň ýaşlykda, dogan-garyndaşlary, dost-ýarlary bilen aldyran suratlary.
3. Eserleriniň-neşir bolup çykan kitaplarynyň fotosuratlary (kitaplaryň aýry-aýry we ählisiniň bile alnan suratlary).
4. Eseriň mazmunyna degişli çekilen suratlar (her eser boýunça aýratynlykda).
5. Ylmy işleriň-kitaplaryň ýa-da ýazyjy barada ýazylan makalalaryň suratlary.

Surat sergisine-diwarlyga tomaşa etmek, ondaky suratlaryň mazmuny boýunça gürrüň we pikir alyşma guramak okuwçylary esebi esere has çuň aralaşdyrýar, olarda gyzyklanma döreder.

7.Sapakdan daşary okuwyň hasabatyny ýöretmek. Çeper eserleri okuwçylaryň yzygiderli okamaklaryny gazanamkda hasabat ýöretmeklik örän ähmiýetli bolýar. Hasabaty iki hili ýöretmek bolar:

1. Okuwçynyň öz ýöredýän hasabaty. Bu hasabaty okuwçylar "Edebiýatdan öwrediji iş depderleride" şunuň ýaly çyzgyda ýöredýärler:

Okanan kitaplaryň hasabaty

T/N	Ýazaryň ady, atasynyň ady, eseriň, kitabyň ady, çap edilen ýeri, ýyly	Okan wagty	Eseriň mowzугy baş gahrymanlary	Eserden alnan bölekler. Ondan kimi, nämäni näme üçin haladyň?
1	Beýik Saparmyat Türkmenbaşy. Ruhnama. Aşgabat. 2001.	15.09.2004	Türkmen. Watan, Taryh. Oguz handan gaýdýan türkmen merdanalary	Ruhnama bitewilik kitabydyr! Türkmeniň geljegi beýikdir, şöhratlydyr.
2	A. Atabaýew. "Salam saňa, Altyn asyr!" Aşgabat. 2001.	25.10.2004	Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan. Altyn asyr. Eziz Serdar. Döwlet nyşanlary	"Aktokaýda". "Birataplyk binasy" (Derwezesi)

Mugallym okuwçylaryň "Okanan kitaplaryň hasabatyny" yzygiderli barlap durmalydyr.

Okuwçylaryň ýöredýän hasabaty onuň haýsy eseri haçan okandygyny bilmäge, eseriň mazmunynyň onuň uzak wagtlaп ýadyndan saklamagyna kömek edýär. Eserden alnan bölekler, eseriň we gahrymanlaryň özüne eden täsiri, eseriň manysy we mowzугy baradaky yazgylar bolsa düzmede, dilden aýdyp bermede peýdalanmak üçin gerekli, taýýar maglumatlar bolýar.

2. Mugallymyň ýöredýän hasabaty. Okuwçylaryň okan kitaplarynyň hasabatyny mugallym her synp boýunça aýratynlykda, şunuň ýaly çyzgyda ýöredip biler:

VII synp okuwçylarynyň okan kitaplarynyň hasabaty

T/N	Okuwçynyň ady, atasynyň ady	Okan eseriniň-kitabynyň ady	Okan wagty	Bellik
1	Orazow B.	Beýik Saparmyrat Türkmen-başy. Türkmeniň baş eýýa-mynyň ruhy	10.09.2004	
2	Geldiýew Ç.	N.Saryhanow. "Şükür bagşy"	14.11.2004	
3	Garaýew N.	"Şasenem-Garyp"	21.10.2004	

Mugallym her synp boýunça okuwçylaryň okan kitaplarynyň hasabatyny dolduranda, okuwçylaryň mekdep, etrap (şäher) kitaphanalaryndaky okyjy ýzagylaryna, olaryň öz ýöredýän hasabatlaryna esaslanmalydyr.

Okuwçylaryň sapakdan daşary okan kitaplarynyň hasabatyny yzygiderli ýöretmek, okalan eserler boýunça wagtal-wagtal sorag-jogap geçirip durmak bilen, mugallym bu işde üstünlik gazanyp biler.

Türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasynda her synp üçin (IV-IX synplarda) sapakdan daşary okalan eserler boýunça gürrüň geçirmek üçin ýörite okuw sagatlary berilýär. Mugallym şol sagatlary bütin okuw ýylynyň dowamynda ýerlikli peýdalanmalydyr. Edebiýatdan ilkinji okuw döwründe okalan eserler boýunça gürrüň geçirmek bilen başlap, beýleki sagatlary bolsa meýilnamalaşdyryşda görkezilen ýerinde geçirilse has gowy bolar. Sapakdan daşary okalan eserler boýunça gürrüňler önünden taýýarlykly geçirilmelidir. Onda täze okalan çeper eserler – kitaplar boýunça okuwçylaryň nutuklary, çykyşlary, labyzly okuw, edebi bäsleşik, çekişme-jedel guralmalydyr. Ol okuwçylary sapakdan daşary wagtlarda çeper eserleri has köpräk okamaga gönükdiriji bolmalydyr. Ine, mugallym VI synpda ilkinji okuw sagadynda okuwçylar bilen tanyşýar. Edebiýat dersi, onuň

maksady, okuw kitaby-gollanma bilen işlemek, şu okuw ýylynda okaljak, öwreniljek eserler, Döwlet nyşanlary barada gürrüň geçirýär. Türkmenistanyň Döwlet senasyny, labyzly okaýar (magnitafon ýazgyda), okadýar, ýatdan aýtdyrýar. Okuwçylaryň tomus dynç alyş döwründe gören-eşiden zatlary, okan kitaplary barada pikir alyşýar. Gürrüň üçin soraglar: Kim haýsy kitaby okady? Haýsy kino, sahna esere tomaşa etdi? Gürrüňden soň, mugallym okuw kitaby-gollanmanyň başynda berlen Döwlet senasyny, Kasamy labyzly okaýar, düşündirişli okuw geçirýär.

Şeýle sapakda okuwçylaryň ünsüni çeper eseri köp okamaga çekmeli, olarda çeper eseri okamaga höwes döretmeli.

Mugallym her bir synpda sapakdan daşary okalan eserler boýunça gürrüň geçirýän in soňky sapagynda okuwçylara tomus dynç alyş döwründe (indiki synpda) okalmaly kitaplaryň sanawyny bermeli hem-de olary tapyp, hökman okamagy ündemelidir.

8.Edebi tapmaça. Bu öwrenilen mowzuk, edebiýatyň ösüş eýýamy, okalan eser boýunça sorag-jogap oýnudur. Edebi tapmaça okuwçylaryň edebiýatdan bilimlerini hasaba almagyň bir görnüşi hökmünde örän ähmiýetli. Edebi tapmaça edebiýat sapagynda ýa-da sapakdan daşary wagtda ýörite taýýarlanylýan soraglar-ýumuşlar esasynda geçirilýär. Edebi tapmaçany dilden hem, ýazuw üsti bilen hem geçirmek bolar.

Edebi tapmaçany geçirjek wagtyňy, ýerini mugallym öňünden okuwçylara aýdýar we öňünden taýýarlanylýan soraglar we ýumuşlar esasynda okuwçylaryň işjeň gatnaşmagynda geçirýär.

Eger mugallym tapmaçany sapakda geçirmegi meýilnamalaşdyrsa, onda ony türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasynyň aýry-aýry mowzugy, uly bir bölümi, belli bir ýazyjy-şahyr öwrenilenden soň gurap biler. Şonda ol edebi tapmaça geçiriljek mowzuga degişli soraglary öňünden uly kagyza ýazyp taýýarlaýar. Tapmaça geçiriljek sapakda ony synp tagtasynyň ýanyndan asyp goýýar. Okuwçylar soraglaryň her birine aýratynlykda öz düşünişleri boýunça jogap ýazýarlar ýa-da dilden özbaşdak jogap berýärler. Okuwçylaryň jogaplarynyň in gowusy-dogrusy mugallym tarapyndan ýörite bellänmelidir. Ynha,

A.Kekilowyň ömri we döredijiligi boýunça edebi tapmaça üçin sorag we ýumuşlar:

IV synp üçin:

I. Soraglar:

1. Aman Kekilow ilki bilimi we terbiýäni nirede alypdyr?
2. Şahyr okamak barada näme nesihat berýär?
3. A.Kekilow haýsy ertekileri ýazypdyr? Olaryň haýsyny haladyň, näme üçin?
4. Şahyr näme üçin haýwanlary, guşlary gorap saklamaga çagyryr?

II. Şu setirler, bentler Aman Kekilowyň haýsy eserinden alnan:

1. "Jyg-jyg" edip saýraşyp,
Ep-enaýy dilleri".

2. " – Görersiň sen tozany
Gelse gapan eýesi.
Ol hemişe tutýandyr,
Al bilen sen deň mes".

3. "Açyl saçagym açyl,
Lezzetli nahar seçil".

4. " – Açyl sandygym, açyl, çyk tokmaklym, çyk – diýdi".

Jogaplar: 1. "Guşlar". 2. "Küýze we Tilki". 3. "Çopan we patyşa".
4. "Kör garga".

V synp üçin:

I. Soraglar:

1. A.Kekilowa näme üçin şahyr, ýazyjy we alym diýýäris?
2. Şahyryň haýsy eserini okadyň? Olaryň haýsyny haladyň?
3. „Watan” eseri haçan, näme barada ýazylypdyr?
4. „Watan” eseriniň baş gahrymanalary kimler? Olara näme üçin ussat şahyr, mert watançy diýýäris?

II. Bu setirler, bentler A.Kekiowanyň haýsy eserinden alnan?

1. „Sadadyr meň kesbi-kärim,
sözi,
Bar ýaragym, ýiti sözüm.
sözi,
Joşsa ýürek, bolar olar
ýörediler,
Leşger deýin düzüm-düzüm”.
ýüzi?!” | 2. „Ýüreklerde Watan

Dillerde-de Watan

Uzak wagt

Indi bulaň nirä |
|--|---|
3. „Üç sany ýaş ynsan baş gahrymanym,
 Olara bagş etdim men bu dessanym”.

Jogaplar: 1-2. „Watan”. 3. „Söýgi”.

X synp üçin:

- I. Soraglar we ýumuşlar:
1. Aman Kekilowa näme üçin uly alym, uly şahyr diýilýär?
 2. A.Kekilowyň okan ýerlerini aýdyp beriň.
 3. Şahyr edebiýat meýdanymda haýsy eserleri bilen tanalýar?
 4. „Kagyz” goşgusyny labyzly okaň.
 5. „Söýgi” eseri haçan döredildi? Ondan kimiň çeper keşbini haladyň? Näme üçin?
 6. A.Kekilow nähili ylmy işler ýazypdyr? Oňa näme üçin edebiýatçy alym diýýäris?
- II. Bu setirler, bentler A.Kekilowyň haýsy eserinden alnan?
1. „Dagarsyň, dagarsyň, deregiň galmaz.
 Haçan deň bolupdyr pil bilen peşe”.
 2. „Söygüdir dostlarym, durmuşyň täji,
 Tapyşmak süýjidir, aýrallyk aýy.
 Ajysyz süýji ýok, tikensiz gül ýok,
 Gül ýşkynda saýramadyk bilbil ýok”.
 3. „Aman diýseň, „Söýgi” düşýär ýadyňa,
 Söýgi diýseň Aman düşýär ýadyňa”.

Jogaplar: 1. „Egri azar, dogry ozar”. 2. „Söýgi”. 3. K.Gurbanpesow „A.Kekilowa”.

Edebi tapmaça geçirende, mugallym okuwçylaryň jogapларыna berk gözegçilik etmelidir. Üstün çykyjyny kesgitlände bolsa, onuň özbaşdak oýlanyp, çalt hem dogry jogap tapyşyny nazara almalydyr.

II.Edebi gurnaklar.

Edebiýat boýunça sapakdan we mekdepden daşary geçirilýän işleriň esasy görnüşleriniň biri-de edebi gurnaklardyr. Edebi gurnaklar okuwçylaryň çeper edebiýata söýgüsini ösdürýär, olaryň edebi maglumatlary çuň özleşdirmeklerine kömek edýär, döredijilik ukyplaryny oýarýar.

Edebi gurnaklar dürli-dürli bolýar: okyjylar gurnagy, edebi-döredijilik gurnagy, sahna gurnagy, edebi-taryhy eýýamy, halk döredijiligini, belli bir ýazyjyny, edebi eseri, sungat görnüşleriniň (edebiýat, kino, surat, saz) özara baglanyşygyny öwreniş gurnaklary we başgalar.

Edebi gurnaklar okuwçylaryň islegleri nazara alnyp döredilýär. Her bir gurnagyň 15-20 okuwçydan ybarat agzasy bolýar. Olar ýaşytdaş, belli bir synp ýa-da deňdeş synp okuwçylaryndan düzülýär.

Gurnak maslahatlary-ýygmanyşyklary aýda bir gezek geçirilip, onuň dowamlylygy bolsa bir ýa-da bir ýarym sagat bolýar.

Edebiýat mugallymy haýsy gurnagyň haçan dörediljekdigi barada ýörite bildiriş edýär. Gurnaga gatnaşmak islän okuwçylaryň sanawy düzülýär. Gurnak agzalarynyň ilkinji maslahatynda, gurnagyň başlygy (işjeň, ukyply okuwçy), gurnagyň ýörite edebi diwar gazetiniň („Ýaş edebiýatçy”...) agzalary saýlanýar, gurnagyň iş meýilnamasy (bir çärýeklik, ýarym ýyllyk) tassyk edilýär (Gurnagyň iş meýilnamasy mugallym tarapyndan taýýarlanylmaladyr).

Gurnagyň iş meýilnamasyny şeýle çyzgyda düzmek bolar:

Okyjylar gurnagynyň iş meýilnamasy:

T/b	Wagty	Mowzugyň, çäräniň ady	Ýerine ýetiriji	Bellik
1	15.09	Guramaçylyk işleri	Mugallym	
2	18.10	Kitabyň dostlary	O.Myradow	
3	20.11	Beýik Saparmyart Türkmenbaşy baradaky goşgulary labyzly okamak	Geldiýew Ç.	
4	17.12	Şa şahyryň çeper goşgularyny labyzly okamak	Orazow B.	

Her bir edebi gurnagyň guramaçylyk işlerine onuň başlygy ýolbaşçylyk edýär. Gurnagyň maslahatyny çagyryar, geçirýär, ýörite depderde agzalaryň gatnaşygyny hasaba alýar, täze agzalary kabul edýär, gurnagyň maslahatlarynyň resminamalaryny ýygnap saklaýar.

Gurnak işleri edebiýat mugallymynyň göz-gulak bolmagynda ýerine ýetirilýär. Edebi gurnaklaryň maslahatlary edebiýat mugallymy tarapyndan açylyp, onda okuwçylar edebiýat täzelikleri bilen tanyşdyrylmalydyr.

Gurnak maslahatyny mugallymyň özi jemleýär, jedelli meseleleri çözüär, dogy ýölgörkezme berýär.

Edebi gurnaklaryň maslahatlary okuwçylaryň sapakdan daşary okaýan eserleri bilen baglanyşdyrylmalydyr. Gurnak maslahatynda, esasan, ýazyjynyň sapakda öwrenilmeýän eseri okalýar, derňelýär.

Belli bir edebi-taryhy eýýamy, ýazyjyny, mowzugy... öwreniş gurnagynda („Görogly beg türkmen eýýamynyň edebiýatyny öwreniş gurnagy”, „Magtymgulyny öwreniş gurnagy”, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan çeper edebiýatda” diýen mowzugy öwreniş gurnagy” we ş.m.) okuwçylar şol eýýam, ýazyjy, mowzuk boýunça sapakda öwrenilýän maglumatlary okamak, öwrenmek, halk arasynda täze

edebi maglumat ýygnamak bilen öz düşüňjelerini giňeldýärler, edebi döredijilik älemine içgin aralaşýarlar.

Edebi gurnaklaryň maslahatlary, esasan, okuw, gürrüň, okuwçynyň özbaşdak işi ýaly usullarda geçirilýär. Mugallym edebi gurnaklaryň işini nähili usulda gurasa-da, ony okuwçylaryň edebi isleglerini kanagatlandyrmaga, gözelligi duýgularyny ösdürmäge gönükdirmelidir.

1.Okyjylar gurnagy. Edebi gurnaklaryň bu görnüşine, esasan, IV-VII synp okuwçylary gatnaşýarlar. Olara "Kitabyň dostlary" hem diýilýär. Okyjylara gurnakda çeper eserleri (goşgy, kyssa we sahna) sesli, sessiz, düşündirişli, öwez boýunça, köpçülik bolup... okamak öwredilýär. Gurnak sapaklarynda mugallym okuwçylara ilki çeper eseri okamak boýunça nazaryýet maglumatlar berýär. Eseri okamakda säginme, heň, basym barada düşünje berýär. Çeper eseri okamak nusgalaryny görkezýär. Ýazgynyň labyzly, çeper okalyşyny ses ýazgyda eşitdirýär, radioda, telegepleşiklerde berilýän çeper okaýyşlary diňlemegi, guraýar. Okuwçylar bilen çeper eseri okamak boýunça özbaşdak türgenleşik işlerini geçirýär. Gurnak agzalarynyň işjeň gatnaşmaklarynda eseri okamak boýunça "Kim dogry, çalt we labyzly okaýar" diýen şygar bilen ýaryş guraýar.

Okyjylar gurnagyň agzalary bilen başlangyç synp okuwçylarynyň hyzmatdaşlyk gatnaşygyny guramak gurnagyň işini has işjeňleşdirýär. Şonuň üçin mugallym her bir gurnak agzasynyň birnäçe okuwça hyzmat edip, olaryň önünde çeper eserleri labyzly okamak bilen yzygiderli çykyş etmegini, çeper eseri köpçülik bolup sesli okumagy guramagyň ýola goýmalydyr.

Bu gurnagyň "Okyjynyň sesi" diýen diwar gazeti ýa gündeligi bolup, onda gurnagyň işi, üstünlikleri, kemçilikleri barada makalajyklar, degişmeler... çap edilmelidir.

Okyjylar gurnagyň agzalary mekdepde, okalgada, medeniýet öýlerinde okyjylar maslahatlaryny, edebi duşuşyklary geçirmekde, kitap sergilerini döretmekde mugallymyň ijeň kömekçileri bolmalydyr.

2.Edebi-döredijilik gurnagy. Bu gurnaga agzalyga çeper edebiýaty söýýän, döredijilik işi bilen içgin gyzyklanýan

okuwçylar kabul edilýär. Edebi-döredijilik gurnagyna sapakdan daşary okalan kitaplar, okuwçylaryň öz döreden eserleri ara alnyp maslahatlaşylýar.

Edebi-döredijilik gurnagyna mugallymyň özi ýolbaşçylyk edýär. Bu gurnagyň işi meýilnamalaşdyrylanda, zehin, ýazyjy, şahyr, eser döredilişi barada gürrüň geçirmegi, edebi temalarda, tomaşa edilen kino, oýun, syýahat geçirilen edebi, taryhy mirashana barada pikir alyşmagy, okalan kitap barada nutuk diňlemegi, gurnak agzalarynyň döreden eserlerini ara alyp maslahatlaşmagy bellemek bolar.

Edebi-döredijilik gurnaklarynyň işleri önünden ykjam taýýarlykly geçirilýär. Okuwçylaryň taýýarlan nutuklary, döreden eserleri ilki mugallym tarapyndan okalyp, soňra maslahata hödürlenýär.

Okuwçylary döredijilik işine çekmek üçin ilki bilen, olarda ýazyjynyň döredijilik zähmeti barada düşünje döretmek zerur. Görnükli söz ussatlary Şa şahyr, Magtymguly, Kemine, Seydi, Zelili, N.Saryhanow, A.Kekilow we başgalaryň çeper eser döretmek üstünde nähili zähmet çekişleri dogrusynda okuwçylara maglumat bermeli. Okuwçylar üçin düşnükli, olary gyzyklandyran mowzuklar (Mukaddes Ruhnama, "Ýaz pasly", "Ak pagta", "Dostlugyň güýji") hödürlep, goşgy hekaýa ýazmagy teklip etmeli. Diliň çeper aňladyş serişdeleri, sazlaşyk, goşgy düzüliş görnüşleri barada pikir alyşmak, belli bir mowzukda ilki bir ýa iki bent, soňra birnäçe bentli goşgy ýazmaga türgenleşmek, ýaryş geçirmek... okuwçylary döredijilik işine girişmäge çagyýar. Okuwçy tarapyndan döredilen her bir özbaşdak pikire, garaýşa, goşgy bendine, hekaýajyga... dogry, seresaply, ýol gorkeziji maslahat, baha berilmelidir. Iň gowy goşgular, hekaýajyklar mekdebiň edebi diwar gazetinde çap edilmelidir, ýaşlaryň gazet-zurnallaryna hödürlenmelidir. Edebi-döredijilik gurnagynyň bu çäreleri okuwçynyň döredijilik işine ýol açar, ony döredijilige ruhlandyrar.

Okuwçynyň durmuşy gowy bilmegi, onuň döredijilik işine oňaýly täsirini ýetirýär. Şonuň üçin okuwçylary oba hojalyk, senagat gurluşyk desgalaryna, ylmy edaralara, edebi hem taryhy

mirashanalara syýahata äkitmek, ýazyjylar, ylmyň, sungatyň görnükli wekilleri bilen duşuşyklar geçirmek gerek.

Edebi-döredijilik gurnagynyň agzalary mekdebiň medeni çärelerini guramaga, edebi diwar gazetini, edebi surat-depderleri yzygiderli, ýokary hilli çykarmaga, edebi çekişmeler, duşuşyklar geçirmäge işjeň gatnaşmalydyr.

3.Sahna gurnagy. Bu gurnaga agzalar, esasan, ýokary–VIII-IX synp okuwçylary kabul edilýär. Olar gurnakda sahna eserleri, olaryň gurluşyny, aýratynlyklaryny öwrenýärler. Kiçiräk sahna eserleri sahnalaşdyrýarlar, mekdep, oba medeniýet öýlerinde oýun görkezýärler.

Sahna gurnagy ýaş zehinleri, oýunçylyga zehini bolan ýaşlary ýüze çykarmakda örän ähmiýetli.

Sahna gurnagynyň işi meýilnamalaşdyrylanda sahna eseri barada düşünje bermek, kinofilme, oýna, teleoýunlara tomaşa etmek, radio gepleşikleri, radio oýunlary diňlemek, sahna eserleri okamak, öwrenmek, öwezleri bölüşmek, oýny goýmaga taýýarlanmak, oýny haçan, nirede goýmak ýaly meseleler bellenýär.

Gurnagyň işine ilki bir perdeli, ynsanperwer häsiýetli eserleri alyp, soňra köp perdeli eserlere geçmeli.

Gurnak agzalary meýilnamalaşdyrylan her bir eseri sahnada goýmaklyga ykjam taýýarlanyp, öz ussatlyklaryny köpçülik önünde-edebi duşuşyklarda, maslahatlarda, edebi agşamlara görkezmelidirler.

Mugallym sahna gurnagynda okuwçylara sapakda okalan eserlerden (N.Saryhanow "Kitap", "Şükür bagşy", A.Kekilow "Söýgi"...) bölekleri oýna taýýarlamagy hem öwretmelidir.

Sahna gurnagynda okuwçylaryň öz döreden eserlerini-de peýdalanmak bolar.

Sahna gurnagynyň işini işjeňleşdirmek, agzalaryň edebiýata we sungata bolan höweslerini ösdürmek üçin mugallym olar bilen teatra, kinofilme köpçülik bolup tomaşa etmek, görülen oýunlar, kinofilmler barada pikir alyşmak, düzme ýazmak ýaly işleri hem ýerine ýetirmelidir.

III.Edebi agşam.

Edebiýatdan sapakdan daşary geçirilýän işleriň arasynda iň ähmiýetli çäreleriň biri edebiýat agşamydyr. Edebi agşam sapakda we sapakdan daşary okalan eser, belli bir ýazyjy, edebiýat eýýamy, edebi mowzuk boýunça geçirilýär. Edebi agşamnyň mowzугy öňünden kesgitlenýär, belli edilýär: "Türkmen edebiýaty Beýik Saparmyrat Türkmenbaşyny, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistany wasp edýär", "Türkmen edebiýatynda Mukaddes Ruhnama", "N.Saryhanow – ussat kyssaçy", A.Kekilowyň döredijiliginde dostluk we watançylyk"... Şular ýaly mowzuklardan saýlan belli bir mowzугy boýunça mugallym edebi agşamy öňünden berk taýýarlykly, mekdebiň ähli okuwçylarynyň, mugallymlaryň, ata-eneleriň... gatnaşmagynda dabaraly ýagdaýda geçirmelidir.

Edebi agşamnyň netijeli bolmagy üçin ilki bilen mugallym edebiýat gurnaklarynyň ähli agzalarynyň gatnaşmagynda edebi agşamnyň geçiriljek wagtyny, mowzugyny anyklaýar. Meselem: edebi agşamnyň mowzугy: "Aman Kekilowyň döredijiliginde dostluk we watançylyk" diýip bellenýär. Mugallym şu mowzukda edebi agşam geçirmäge taýýarlyk işlerini şeýle meýilnamalaşdyrýar:

- I. Okuwçylara (atlary anyk görkezmeli) nutuk ýazmak üçin (birki hepde öňünden) mowzuk tabşyrmak. Mowzuklar:
 1. Aman Kekilowyň döredijiliginde halklaryň dostlugy manysy.
 2. Aman Kekilow – görnükli söz ussady.
 3. Şahyryň eserlerinde Watany söýmek we ony goramak.
 4. "Söýgi" eserinde dostluk we watançylyk.
- II. Okuwçylaryň ýazan nutuklaryny okamak we olary taýýarlamak.
- III. 4-5 okuwça (anyk bellemeli) şahyryň goşgularyny ("Watan", "Egri azar, dogry ozar", "Kagyz"...) "Söýgi" eserinden bölekleri ýat tutmagy tabşyrmak.

- IV. Okuwçylaryň labyzly okaýyşlaryny, ýatdan bilişlerini barlamak, türgenleşik geçirmek.
- V. Aýdym mugallymy bilen okuwçylara A.Kekilowyň "Joralar", "Maşinistiň aýdymy", "Köpetdagda", "Ýadyňda dälmi?" diýen aýdymlaryny aýtmagy öwrenmek.

Mugallym edebi agşama taýýarlyk işlerini birýüzli edensoň, ony geçirmek üçin maksatnama düzýär. Edebi agşamyň maksatnamasy:

Aman Kekilowyň döredijiliginde dostluk we watançylyk.

- I. Edebi agşamyň açylyşy (Mekdebiň müdiri ýa edebiýat mugallymy açýar).
- II. Köpçülik bolup: Türkmenistanyň Döwlet senasy, Kasam aýdylýar.
- III. Okuwçylaryň nutuklary (nutuk mowzuklary, nutukçylaryň ady we atasynyň ady, okaýan synpy görkezilýär).
- IV. Okuwçylaryň çykyşlary (okuwçylaryň ady we atasynyň ady, okaýan synpy görkezilýär).
- V. Çeper bölüm:
 - 1. Şahyryň eserlerinden çeper, labyzly, ýatdan okuw (eseriň ady, okuwçynyň ady we atasynyň ady, okaýan synpy görkezilýär).
 - 2. Okuwçylaryň öz düzen goşgulary bilen çykyşlary (ady we atasynyň ady, okaýan synpy bellenýär).
 - 3. Çeper höwesjeňleriň aýdymlary (aýdymyň ady, okuwçylaryň ady we atasynyň ady görkezilýär).
- VI. Edebi agşamy jemlemek (mekdep müdiriniň ýa-da edebiýat mugallymynyň jemleýji sözi, Kasam).

Anyk düzülen maksatnama esasynda edebi agşamy alyp barmagy ökde okuwça tabşyrmak hem bolar.

Edebi agşamyň dowamlylygy, takmynan, bir ýa-da bir ýarym sagat bolmalydyr.

Edebi agşam okuwçylaryň çeper edebiýata söýgüsini artdyrýar, şol mowzuk boýunça olaryň dünýägaraýşyny giňeltmäge, bilimlerini çuňlaşdyrmaga, işjeňligini we özbaşdaklygyny ösdürmäge ep-esli ýardam edýär.

IV. Edebi duşuşyk.

Edebi duşuşyk okuwçylar bilen edebiýatdan sapakdan daşary geçirilýän işleriň iň täsirlisidir. Mekdepde edebi duşuşyk çeper sözün ussady bolan ýazyjy-şahyryň hut özüniň gatnaşmagynda, onuň doglan günü, sapakda öwrenilen eseri, täze neşir edilen kitaby, daşary ýurtlarda bolup gelmegi... bilen baglanyşykly geçirilýär. Edebi duşuşygy-ýazyjy bilen mekdebiň çeper edebiýaty söýüjileri IV-VII synplar, VIII-IX synp okuwçylary bilen ýa-da deňdeş synplaryň okuwçylarynyň gatnaşmagynda geçirmek bolar.

Edebi duşuşyk okuwçylary edebi döredijilik işine düşünmäge, çeper eser döretmegiň gizlin syrlaryna aralaşmaga belli derejede ýardam edýär. Sebäbi duşuşykda okuwçy öz söýýän eseriniň ýazary, söýgüli ýazyjy-şahyry bilen duşuşýar, onuň bilen ýüzbe-ýüz oturýar, onuň sözlerini diňleýär, oňa sorag berýär, ondan jogap alýar.

Edebi duşuşyk okuwçylaryň çeper edebiýata söýgüsini ösdürýär, çeper eserleri köp okamaklaryna höwes döredýär. Edebi duşuşygy dabaraly guramak we geçirmek üçin, mugallym edebiýat gurnagynyň agzalary bilen bilelikde önünden berk taýýarlanmalydyr. Ol:

1. Ýazyjynyň mekdebe geljek gününü, duşuşyk boljak wagtyňy önünden belli edip, okuwylara bildiriş etmelidir.
2. Duşuşyk geçiriljek ýeri (synp, mejlishana...) toý dabarasynda bezemelidir. Ýazyjynyň uly suratyny görnükli ýerde-ýokarda asyp goýmaly. Suratnyň aşagynda uly harplar bilen owadanlap, onuň adyny we atasynyň adyny ýazmaly. (Eger duşuşyk ýazyjynyň doglan gününe bagyşlanan bolsa, onda onuň eneden doglan ýylyny hem ýazyp görkezmeli).

3. Duşuşykda nutuk ýa-da çykyş okuwçylary taýýarlamak.
4. Ýazyjynyň döredijiligi boýunça diwar gazetini çykarmaly, suratlar taýýarlamaly, onuň çap bolup çykan kitaplarynyň segisini (mekdep kitaphanaçysy bilen) döretmeli. Bu çäreler duşuşygy has täsirli we netijeli eder.
5. Edebi duşuşygyň maksatnamasyny düzmek. Maksatnamada şular bellenyär:
 - a) Duşuşygyň açylyşy (mekdep müdiri ýa-da edebiýat mugallymy açýar, okuwçylar gül desselerini gowşurýar, Türkmenistanyň Döwlet Senasy, Kasam aýdylýar).
 - b) Ýazyjynyň döredijilik ýoly barada söz (edebiýat mugallymy ýa-da okuwçy).
 - c) Okuwçylaryň nutuklary (nutugyň mowzugy, okuwçynyň ady we atasynyň ady, okaýan synpy görkezilýär). Eger-de duşuşyk ýazyjynyň belli bir eseri barada bolsa, şonda okuwçylara nutuk (eseriň ideýa-mazmuny, çeper keşpleri... barada) etdirmek bolar.
 - d) Ýazyjynyň eserlerini okuwçylaryň labyzly (ýa-da ýatdan) okaýşlary (eseriň, okuwçynyň ady, okaýan synpy görkezilýär).
 - e) Ýazyjynyň çykyşy.
 - f) Ýazyjy bilen sorag-jogap alyşmak.
 - g) Duşuşygy jemlemek (mekdep müdiriniň ýa-da edebiýat mugallymynyň jemleýji sözi, Kasam).

Oýlanyşykly düzülen maksatnama boýunça edebi duşuşygy edebiýat mugallymy ýa-da bu işi bilýän, öň öwredilen okuwçy alyp barýar.

Ýazyjy bilen duşuşyga bellenen synplaryň okuwçylary, mekdebiň ýolbaşçylary, dürli guramalaryň wekilleri, synp ýolbaşçylary, edebiýaty söýýän mugallymlar işjeň gatnaşýarlar.

Edebi duşuşygyň dowamlylygy bir ýa-da ýarym sagat bolup, ol okuw ýylynyň dowamynda azyndan birki gezek geçirilmelidir.

V.Okyjylar maslahaty.

Edebiýatdan sapakdan daşary geçirilýän işleriň işjeň görnüşü okyjylar maslahatydyr. Okyjylar maslahaty okuwçylaryň sapakda we sapakdan daşary okan çeper eseri-kitaby boýunça geçirilýär.

Okyjylar maslahaty okalan eseriň mowzугy, manysy, mazmuny, çeper keşpleri, çeperçilik aýratynlygy, eseriň ähmiýeti we ş.m. barada okuwçylaryň özbaşdak pikir ýöretme, oýlanma endiklerini ösdürýär, olarda edebi eserleri köp okamaga höwes döredýär.

Okyjylar maslahaty okuwçylaryň okyjylyk isleglerini öwrenmäge, çeper edebiýatyň täze, iň gowy eserlerini öwüt-ündew etmäge, okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýşini ösdürmäge mümkinçilik berýär. Şonuň üçin mugallym ony öz iş tejribesinde has köp we netijeli geçirmäge çalyşmalydyr. Bu meselede ol mekdep, oba, etrap (şäher) we çagalar kitaphanalary bilen ýakyn aragatnaşyk saklap, olar bilen bilelikde işlese, gowy netije gazanýar. Okyjylar maslahatyny okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryny we bilim derejelerini nazara alyp, IV-VII synp we VIII-IX synp okuwçylary bilen aýratynlykda ýa-da deňdeş synplar bilen geçirmek bolar.

Mugallym okyjylar maslahatynyň geçiriljek eseri (Meselem: Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy "Türkmeniň baş eýýamynyň ruhy", A.Kekilow "Söýgi", A.Gowşudow "Perman"...) okyjylar gurnagynyň agzalary bilen bilelikde saýlaýar we şolar bilen ony geçirmäge ykjam taýýarlanýar.

Saýlanan eser boýunça okyjylar maslahatyny şunuň ýaly meýilnamalaşdyrmak, guramak we geçirmek bolar:

I. Maslahaty geçirmäge taýýarlyk:

1. Maslahatyň geçiriljek wagtyny, ýerini anyklamaly.
2. Nutuk mowzuklaryny, nutukçylary bellemek we olary taýýarlamak.
3. Çykyş etjek okuwçylary bellemek, sanawyny düzmek.

II. Maslahaty geçirmek. Okyjylar maslahaty öňünden taýýarlanylman maksatnama esasynda guramaçylykly geçirilmelidir. Maksatnamada maslahatyň işleýşi bellenýär. Ýnha, Beýik

Serdaryň "Türkmeniň baş eýýamynyň ruhy" diýen eseri boýunça okyjylar maslahatynyň mysaly maksatnamasy:

- I. Giriş söz ("Bu dürdäne eseri dörediji-Şa şahyr – mugallymyň giriş sözi).
- II. Okuwçylaryň nutuklary:
 1. Türkmeniň baş ruhy eýýamy.
 2. Türkmeniň Oguz han eýýamy.
 3. Türkmeniň Gorkut ata eýýamy.
 4. Türkmeniň Görogly beg eýýamy.
 5. Türkmeniň Magtymguly eýýamy.
 6. Garaşsyzlyk ruhy.
 7. Bu şadessanyň mende galdyran täsiri. (Bellik: her bir nutukçynyň ady we atasynyň ady, okaýan synpy görkezilýär).
- III. Eser boýunça okuwçynyň çykyşlary.
- IV. Mugallymyň jemleýji sözi (Nutuklaryň, çykyşlaryň üstünlikleri, kemçilikleri we geljekki wezipeler).

Okyjylar maslahaty geçiriljek eser boýunça önünden bildiriş etmek, ýörite ündewsurat, diwar gazetini çykarmak okuwçylaryň bu ýygnaşyga işjeň gatnaşmaklaryna belli derejede täsir eder.

Taýýarlyk we guramaçylykly geçirilýän maslahat okuwçylarda uly täsir galdyrrar, olaryň işjeňligini güýçlendirer, düşüňjelerini giňelder.

Okyjylar maslahatynyň dowamlylygy hem bir ýa-da bir ýarym sagatdan uzak bolmaly däl.

VI. Edebi çekişme.

Edebiýatdan sapakdan daşary işleriň iň çylşyrymlysy we ähmiýetlisi edebi çekişmedir. Edebi çekişme okuwçynyň özbaşdak pikirlenmek, oýlanmak, öz ynanjyny goramak endiklerini gözden geçirmekdir.

Edebi çekişme-jedel sapakda we sapakdan daşary okalan eser, tomaşa edilen kinofilm, oýun-sahna eseri esasynda geçirilýär.

Edebi çekişmelere, esasan, ýokary synp okuwçylary gatnaşýarlar.

Okuwçy edebi çekişmäniň-jedeliň üsti bilen many-syýasy, ahlak taýdan terbiýelenýär. Başganyň pikirini çydamly diňlemegi, öz pikir-ynanjyny gykylyk bilen däl-de, manyly deliller bilen subut etmegi, hakykata göz ýetirmegi öwrenýär.

Çekişme üçin mowzугy mugallym eser okalanda, öwrenilende ýüze çykan möhüm meselelerden, okuwçylary gündelik gyzyklandyrýan ahlak, ýokary manylyk, gahrymançylyk, dostluk, ýagşylyk, ynsanperwerlik, hoşniýetlilik, ýamanlyk... ýaly adam häsiýetlerinden we başgalardan ("Edebiýatda we sungatda Altyn eýýamlyk näme?", "Haýsy çeper keşp gyzlar üçin göreldede?", "Ogulnabat dogry iş edýärmi?"...) saýlap alýar.

Edebi çekişme geçirmek üçin mekdepde birnäçe gün önünden bildiriş berilýär. Onda çekişmäniň geçiriljek günü, mowzугy, ýeri anyk ýazylyp görkezilýär.

Edebi çekişme edebiýaty söýýän, şol mowzuk bilen gyzyklanýan ýokary synp okuwçylary çagyrylýar. Çekişmäni edebiýat mugallymy alyp barýar. Edebi çekişmäniň dogry, netijeli guralmagynda, onda ulanylýan soraglar we dogry jogaplar önämli ähmiýetli. Şonuň üçin mugallym soraglary önämli oýlanyşykly düzmelidir. Orta atylýan soraglara jogap bermäge ýa-da jogap berýän okuwçydan soramaga ähli okuwçylar işjeň gatnaşýarlar. Her kim öz pikirini, öz garaýşyny beýan edýär. Gürrüň howaýy bolman, çeper eser bilen gös-göni baglanyşykly bolmalydyr. Mugallym berilýän jogaplara, gep atmalara seresap bolmalydyr. Sorag-jogaplar okuwçylary ahlaklylyga ruhlandyrmaly, çeper sözüň manysyna düşünmegi öwretmelidir.

Edebi çekişmäni mugallymyň özi jemleýär, ondan dogry, ynandyryjy netije çykarýar.

Hetijeli geçirilen edebi çekişmeler okuwçylarda ýatdan çykmaýak täsirler galdyrýar. Şol täsirler okuwçylaryň sapakda berýän jogaplarynda, özbaşdak işlerinde (nutuk, düzme) aýdyň duýulmalydyr.

VII.Edebi bäsleşik.

Türkmen dili we edebiýaty boýunça edebi bäsleşigi talabalaýyk guramak we geçirmek, zehinli ýaşlary ýüze çykarmak üçin önünden ykjam taýýarlanmak gerek. Her bir mugallym

okuwçysyny türkmen dilinden we edebiýatyndan edebi bäsleşige taýýarlarda, esasan, olara geçilen dil we edebi maglumatlary düýpli bilmegi, edebi dilde arassa sözlemegi, öz pikirini dilden hem ýazuwdan sowatly beýan edip bilmegi, eseri, ondan bölegi labyzly hem çeper okamagy öwretmelidir.

Türkmen dilinden we edebiýatyndan edebi bäsleşikler 4 basgançakda geçirilýär: mekdepde, etrap-şäherde, welaýatda we Döwlet boýunça.

Edebi bäsleşikde okuwçylar 2 tapgyrda: ýazuwdan-düzme, dilden soraglar hem ýumuşlar boýunça synagdan geçirýärler.

Edebi bäsleşigi dogry guramak we adalatly, berk taýýarlykly geçirmek gerek.

1.Mekdep edebi bäsleşigi. Türkmen dili we edebiýaty boýunça mekdep edebi bäsleşikleri her bir synp ýa deňdeş synplar arasynda geçirilýär. Edebi bäsleşige V-IX synp okuwçylaryň isleg bildirýänleriniň hemmesi öz okaýan synplary boýunça gatnaşyp bilerler. Synaglar geçirilende, emin agzalary olardan her synp boýunça bir ýa iki okuwçyny-zehinlini saýlaýar.

Edebi bäsleşigiň 1-nji tapgyrynda okuwçylar düzme ýazýarlar.

IV-VII synp okuwçylaryna düzme, esasan, erkin mowzukda ýazdyrylýar. Düzme ýazmak üçin "Mugallymlar gazetinde" çap edilýän erkin mowzuklardan her synp üçin bir mowzugy saýlap hödürlemeli. Meselem: "Atamyrat Nyýazow – watançy mugallym" ýa-da "Halk, Watan, Beýik Türkmenbaşy – mizemez bitewilik".

VIII-IX synplarda düzme ýazmak üçin bir mowzuk (erkin ýa edebi) hödürlenýär. Düzme mowzugyny Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistana, Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy söýgi, guwanç, türkmen edebiýaty sapaklarynda okalan, öwrenilen çeper eserler, ýazyjy-şahyrlar, türkmen edebiýatynyň ösüş eýýamlary baradaky mowzuklardan (seret, "Mugallymlar gazetine") birini saýlap almaly. Meselem: "Öz halkyma, Watanyma, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy guwanýaryn" ýa-da "Muhammet Baýram han türkmen – Han-hanan hem şahyr"...

Okuwçy düzmäni 4 okuw sagadynyň dowamynda ýazýar. Okuwçylaryň ýazan düzmeleri emin agzalary tarapyndan barlanyp, olara "Baha ölçegleri" esasynda baha goýulýar.

Edebi bäsleşigiň 2-nji tapgyrynda okuwçylar dilden synagdan geçýärler. Türkmen dilinden we edebiýatyndan dilden synaglar ýörite düzülen sorag we ýumuşlar esasynda geçirilýär. Synag üçin sorag we ýumuşlar her synp üçin okuwçy sanyndan 1,5 ýa-da 2 esse köp düzülýär. Her bir soragnamada 4 sany sorag-ýumuş ýazylýar:

1. Türkmen dilinden (türkmen dili boýunça öwrenilen kadalar, düzgünler).
2. Türkmen edebiýatyndan (türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlary, ussat ýazyjy-şahyrlar, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan, Saparmyart Türkmenbaşy barada çeper eserler, edebi adalgalar, görnüşler).
3. Okuw (şygry ýa öz düzen goşgusyny, kyssa hem sahna eserlerden bölekleri labyzly, çeper okamak ýa-da ýatdan aýtmak).
4. Dilden aýdyp berme (surat, çeper keşp, hekaýa ýa okalan eser boýunça).

Dilden synag üçin sorag-ýumuşlar, goşmaça maglumatlar edebi bäsleşigiň guramaçylyk serenjamçylary tarapyndan önünden taýýarlanyp, tassyk edilmelidir. Meselem:

1. Türkmeniň milli elipbiýi.
2. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy çeper edebiýatda.
3. Okuw. Berlen goşgyny ýa düzen goşgusyny labyzly okamak.
4. Dilden aýdyp berme. Beýik Serdarymyz Saparmyart Türkmenbaşynyň çagalar bilen düşen suraty boýunça dilden aýdyp bermeli.

Dilden synagda okuwçynyň her bir soraga berýän jogabyna baha goýulýar: 1=5, 2=4, 3=4, 4=5. Dilden synaglar gutarandan soň, her bir okuwçynyň birinji hem ikinji tapgyrda alan bahalary (5/5, 1=5, 2=4, 3=4, 4=5=28 bal) jemlenýär. Edebi bäsleşik üçin okuwçylaryň taýýarlap getiren diwar gazetleri, dürli suratlary, şekilleri hem emin agzalary tarapyndan gözden geçirilip, olara hem baha goýulýar.

Edebi bäsleşigiň netijeleri dabaraly ýagdaýda jemlenýär. Her bir synp boýunça birinji, ikinji, üçünji orunlary eýelän okuwçylar

taryp hatlary, dürli sowgatlar (kitap, surat...) bilen sylaglanýar. Mekdep edebi bäsleşiginde her bir synp boýunça birinji hem ikinji orny eýelän okuwçylar etrap-şäher bäsleşiklerine gatnaşýarlar.

2.Etrap-şäher bäsleşikleri hem iki tapgyrda geçirilýär. Birinji tapgyr – düzme ýazmak. Okuwçylar synplar boýunça bölünip, mekdep bäsleşigindäki ýaly bir mowzukdan düzme ýazýarlar. Düzmeleriň barlanylyşy, bahalandyrylyşy hem edil mekdepdäki ýaly tertipde geçirilýär. Edebi bäsleşigiň ikinji tapgyrynda okuwçylar dilden synagdan geçýärler. Dilden synaglar önünden taýýarlanylýan we tassyklanan 4 sany sorag-ýumuş boýunça edil mekdepde geçiriliş tertibinde guralýar hem adalatly geçirilýär, bahalandyrylýar, jemlenýär, ýeňjiler saýlanýar, sylaglanýar.

Etrap-şäher edebi bäsleşikleri hem dabaraly ýagdaýda jemlenýär we ýeňjilere sowgatlar gowşurylýar. Birinji hem ikinji orun eýelän VIII-IX synp okuwçylary welaýat edebi bäsleşigine iberilýär.

3.Welaýat edebi bäsleşigi hem iki tapgyrda: ýazuwdan düzme, dilden sorag-ýumuşlar boýunça geçirilýär.

Welaýat edebi bäsleşikleri üçin düzme mowzugy we sorag-ýumuşlar Türkmenistanyň Bilim ministrligi we Türkmenistanyň Milli bilim instituty tarapyndan düzülip, tassyklanyp welaýatlara iberilýär.

Welaýat edebi bäsleşigi hem edil etrap-şäher bäsleşikleri ýaly düzgünli guralyp geçirilýär. Okuwçylaryň taýýarlan diwar gazetleri, suratlary, çeper eserleri gözden geçirilip bahalandyrylýar. Welaýat edebi bäsleşiginde ýeňiji bolan zehinli VIII-IX synp okuwçylary Döwlet edebi bäsleşigine gatnaşýarlar.

Türkmen dili we edebiýaty mugallymlary, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň orta mekdepleriniň okuwçylaryny edebi bäsleşiklere ykjam taýýarlamaly. Edebi bäsleşigiň ähli basgançaklaryny örän talabalaýyk, guramaçylykly, adalatly guramaly we geçirmeli. Edebi bäsleşiklere türkmen dili we edebiýaty mugallymlary bilen bir hatarda dilçi hem edebiýatçy alymlary, ýokary okuw jaýlarynyň mugallymlaryndan hem

talypalaryndan wekilleri, ýazyjy-şahyrlary, halk ýaşulyalaryny çagyrmak bolar.

Edebi bäsleşikleriň hormatly emin agzalary türkmen dilinden we edebiýatyndan geçirilýän bu uly synag arkaly merhemetli Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň dana pähimleri, Atalyk okuw kitaplary, olaryň many-mazmuny bilen ruhlanan zehinli okuwçylary, türkmen dilini we edebiýatyny ýürekden söýýän, Altyn asyryň wepaly ýaşlaryny ýüze çykarmalydyrlar.

VIII. Edebi gazet we žurnal.

Okuwçylaryň döredijilik işini ösdürmekde mekdepde çykarylan edebi diwar gazetini we žurnal örän ähmiýetli. Edebi gazet we žurnal okuwçylary mekdepdäki we umumy edebi täzelikler bilen tanyşdyrýar, okuw-terbiýeçilik işindäki üstünlikleri taryplaýar, kemçilikleri görkezýär, okuwçylary gowy okamaga, her bir işde işjeň bolmaga çagyryýar.

Edebi diwar gazetini we žurnaly edebi-döredijilik gurnagyňkydyr. Onuň gurnak agzalary tarapyndan tassyklanan "Edebiýat", "Ýaş edebiýatçy"... diýen ýaly ady, tараşлаýjы agzalary (3 okuwçy-kätip, suratçy, habarçy) bolmalydyr.

Edebi diwar gazetini her aýda bir gezek, edebi žurnaly bolsa bir okuw ýylynyň dowamynda iki gezek çykarylmalýdyr.

Edebi diwar gazetde we žurnalda okuwçylaryň döredijilik işleri: goşgulary, hekaýalary, makalalary, tapmaçalary, edebiýat täzelikleri, okuwçylaryň halk arasyndan toplan dürli görnüşli täze eserleri... çap edilýär. Edebi gazetini, žurnaly dabaraly baýramçylyga, edebi duşuşyga, edebi agşama, ýazyjynyň ýyllyk toýun bagyşlap hem çykarmak bolar.

Edebi diwar gazetde maglumatlar şeýle bölümlerde ýerleşdirilýär: 1. Baý makala. 2. Okuwçylaryň döreden eserleri. 3. Dürli habarlar. 4. Degişme we gülküli eser. 5. Tapmaça. 6. Soraň jogap berýäris. 7. Biler bolsaňyz!...

Edebi diwar gazetini edebiýat otagynda ýa-da onuň golaýynda görnükli ýerde asylyp goýulýar. Onuň ýanynda bolsa habarçy hatlary üçin ýörite gapyrjak bolmalydyr.

Edebi zurnalda okuwçylaryň dürli görnüşdäki iri eserleri, halk döredijiliginiň her hili görnüşi boýunça toplanan maglumatlar çykarylýar. Edebi zurnal üçin köp sahypaly umumy depder ýa-da surat depderi tutmak bolar. Ýöne zurnalyň gözellik bezegli çykarylmagyna üns bermek gerek. Ony mekdebiň ussahanasynda oňat sahaplamaly, maglumatlary oňat ýazgyda, gowy ýazylan okuwça ýazdymaly, çeper eserleriň mazmuny boýunça okuwçylaryň çeken suratlary bilen bezemeli.

Edebi zurnalda eserleri şeýle bölümlerde ýerleşdirmek bolar:

1. Mekdebiň ýaş ýazyjylary.
2. Halk döredijiligini toplaýarys we öwrenýäris.
3. Edebiýat täzelikleri.

Edebi zurnal edebiýat otagynda saklanýar.

Edebi diwar gazetde we zurnalda çykarmak üçin maglumatlary tараşлаýыş agzalary toplaýar, saýlaýar we taýýarlaýar-tараşлаýar.

Edebiýat mugallymy edebi diwar gazetiň we zurnalyň işine hemişe gözegçilik etmelidir. Maglumatlaryň manyly, grammatik taýdan sowatly, edebi taýdan özüne çekiji çykarylmagynda tараşлаýыşlara ýakyndan kömek bermelidir. Çap etmäge taýýarlanan goşgulary, hekaýalary we beýleki maglumatlary okuwçylaryň gatnaşmagynda düzetmek, olaryň dil we ýazuw sözleşini ösdürmäge uly kömek eder.

Mugallym edebi diwar gazeti we zurnaly taýýarlaýjylara şular ýaly kömek bermelidir:

- edebi gazeti we zurnaly wagtly-wagtynda çykarmagyň meýilnamasyny düzmäge, ýazyljak makalalar üçin mowzuk saýlamaga, gazete habarçylar çekmäge;
- okuwçylaryň ýazan eserlerindäki kemçilikleri tapmaga, olary düzetmek, tараşlamak ýollaryny öwretmäge;
- makala, goşga, hekaýa... öz mazmunyna laýyk sözbaşy tapmaga;
- edebi gazetde we zurnalda çykarylan makalalary synp ýygnaqlarynda ara alyp maslahatlaşmagy guramaga we ş.m.

Mekdepde edebi diwar gazeti we zurnaly wagtly-wagtynda çykarmaga işjeň gatnaşmak bilen okuwçylar gazet-zurnala habar ýazmagyň, çeper eser döretmegiň ilkinji endiklerini öwrenýärler.

Edebiýat mugallymy biziň görnükli türkmen ýazyjy-şahyrymyzyň köpüsiniň döredijilik işine mekdepde başlap, ilkinji goşgularynyň mekdebiň edebi diwar gazetinde çykandygyny unutmaly däldir. Ýazyjy-şahyrlaryň esasy-düýbi mekdep partasynda tutulmalydyr.

IX. Edebi sergiler we suratdepderler.

Okuwçylaryň sapakda we sapakdan daşary okaýan, öwrenýän eserleri, ýazyjy-şahyrlary barada has giň düşünje almagynda, olaryň özbaşdak işlemek endiklerini ösdürmekde uly kömek edýän sergiler we suratdepderler edebiýatdan sapakdan daşary geçirilýän işleriň bir görnüşidir. Edebi sergiler we suratdepder bir ýazyjynyň, şahyryň ömri we döredijiligi ýa belli bir edebi mowzuk ("Beýik Serdar bilen Mukaddes Ruhnama", "Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan çeper edebiýatda") ýa belli bir edebiýat döwri ("Görogly beg türkmen eýýamynyň edebiýaty", "Altyn eýýamyň türkmen şygryýeti"...) boýunça guralýar, taýýarlanylýar.

Edebi sergiler görnüşleri boýunça, esasan, iki hili guralýar. Suratlar sergisi we kitaplar sergisi.

1. Suratlar sergisi dürli suratlar esasynda döredilýär. Mekdepde suratlar sergisini guramak üçin neşir edilen "Mekdep sergileriniň" we "Suratdepderleriň" maglumatlaryndan peýdalanmak bolar. Eger-de heşir edilen maglumatlar bolmasa, onda suratlary okuwçylaryň güýji bilen toplamaly.

Suratlar sergisini guramak üçin ini 1 ýa 1,5 mertlik gaty kagyz alyp, onda ýazyjynyň ömrüne we döredijiligine degişli suratlary, tertipli ýerleşdirmeli, olaryň aşagyna degişli ýazgylary ýazmaly.

Serginiň ýokarsynda onuň mowzugyny, sözbaşysyny ýazyp goýmaly. Ortada bolsa ýazyjynyň uly suratyny ýerleşdirmeli. Sergide suratlar ýyllar boýunça tertipli goýulmalydyr. Ilki ýazyjynyň ýaşlygy, önüp-ösen ýeri, maşgala durmuşy, okan ýerleri görkezilýär. Soňra kesp-käri, işleýşi, döredijiligi-eserleriniň mazmuny, golýazmalary boýunça çekilen suratlar ýerleşdirilýär. Görnükli ýazyjy-şahyrlaryň, alymlaryň onuň döredijiligine beren bahalaryndan, öz parasatly sözlerinden bölekler ýazylyar. Suratlar

sergisi ýazyjynyň eserleriniň dürli ýyllarda, dürli dillerde çap edilen ýygnyndylarynyň suratlaryny bermek bilen jemlenýär.

2. Kitaplar sergisi mekdebiň kitaphanasy bilen bilelikde ýazyjynyň ömri we döredijiligi, belli bir mowzuk ýa edebiýat eýýamy boýunça guralýar. Kitap sergisi üçin edebiýat otagynda ýada mekdep kitaphanasynda ýörite (diwarlykda) taýýarlanylýar. Diwarlygyň ýokarsynda serginiň mowzугy ýazylýar. Eger-de kitap sergisi belli bir ýazyja bagyşlanan bolsa, onda onuň suraty goýulýar. Sergide kitaplar, golýazmalar, gazet-zurnallar... yzygiderli tertipde, gözellig täsirli ýagdaýda ýerleşdirilip goýulýar.

Surat ýa kitap sergisi taýýar bolandan soň, ony görmäge höwes bildiren okuwçylar çagyrylýar. Serginiň ýanynda mugallymyň özi gürrüň geçirýär.

Ýazyjy-şahyrlaryň belli günleri bellenende, ýazyjy bilen duşuşyk geçirilende hem surat ýa kitap sergisini guramak gerek. Şeýle sergileriň esasy esbaplary şol ýazyjynyň döredijilik ýoluna degişli suratdyr neşir edilen kitaplary, gazet-zurnallar... bolmalydyr.

Edebi suratdepder edebiýaty söýüji okuwçylaryň güýji bilen oňarylan ýörite suratdepderlerde, surat üçin çykarylýan depderlerde taýýarlanylýar. Okuwçylar tarapyndan taýýarlanylýan edebi edebi suratdepderler ýaly düzülýär.

Edebi suratdepderde mowzuga degişli suratlar yzygiderli tertipde ýerleşdirilýär, ýelmelýär. Suratlaryň aşagynda bolsa onuň mazmuny owadan, düşnükli harplar bilen ýazylyp goýulýar. Ýazyjy-şahyr, edebi döwür, mowzuk barada aýdylan dana sözler, ýazyjy-şahyryň many-çeperçilik taýdan gowy goşgulary, kyssa we sahna eserlerinden bölekler ýazylýar.

Edebi suratdepderler edebiýat otagynda saklanýar. Ony okuwçylar nutuk, düzme ýazmaga taýýarlananlarynda peýdalanýarlar.

Edebi sergileri guramaga, suratdepder taýýarlamaga okuwçylar-edebi gurnaklaryň agzalary işjeň gatnaşmalydyrlar. Olar mugallymyň ýolbaşçylygynda sergi we suratdepder üçin maglumatlar toplamagy, olary mowzuklara bölmegi, bölümlere

sözbaşy-mowzuk tapmagy we ýazmagy, suratlary ýelmemegi, sergi esbaplaryny ýerli-ýerinde goýmagy, serginiň ýanynda ýa-da suratdepder boýunça gürrüň geçirmegi, olardan gerekli maglumatlary ýerlikli peýdalanmaklygy öwrenmelidirler.

X.Edebi ülkäni öwreniş-edebi syýahat.

Edebiýatdan sapakdan daşary işleriň iň ähmiýetlileriniň biri-de edebi ülkäni öwrenişdir. Bu iş dürli edebi syýahatlaryň, edebi ýörişleriň üsti bilen ýerine ýetirilýär.

Edebi ülkäni öwrenmek bilen okuwçylar türkmen halkynyň, Garaşsyz, baky Bitarap Watanyň geçmiş taryhyna, medeniýetine, sungatyna çuň düşünyärler, ajaýyp zatlary söýmegi, olara guwanmagy öwrenýärler, ýazyjy-şahyr, eser, edebi eýýam barada giň düşünje alýarlar, dil we ýazuw sözleýişlerini ösdürýärler.

Edebi ülkäni öwreniş ýazyjynyň doglan, önüp-ösen, ýaşan, ýaşlyk ýyllary geçen ýerini öwrenmekden başlanyp, onuň bütin döredijilik ýoluny öz içine almalydyr. Edebi ülkäni öwreniş işi okuwça güýç ýeterlik bolup, onda ýazyjynyň eserini döreden ýeri, eserinde beýan edýän wakalary we olaryň ýerleri, gahrymanlaryň suratlary, tebigat görnüşleri suratlandyrylýan ýerler barada maglumatlar, ýazyjynyň şahsy durmuşyna degişli zatlar... toplanmalydyr.

Edebi ülkäni öwreniş işleri örän oýlanyşykly, ýörite maksatly, meýilnamaly alyp barylmaladyr. Geçiriljek edebi syýahatlaryň, edebi ýörişleriň meýilnamasy okuw başynda düzülip taýýarlanylmaladyr.

Edebi ülkäni öwreniş üçin meýilnamalaşdyryş düzülende, edebi syýahatlary belli bir ýazyjy, edebi mowzuk bilen baglanyşdyryp, sapakda (sapakdan soň) geçirmegi, edebi ýörişleri bolsa dynç alyş döwründe guramagy nazarda tutmalydyr. Onda edebi syýahatyň we edebi ýörişň geçiriljek wagty, synpy, mowzugy, maksady, ýeri anyk görkezilýär. Ynha, edebi syýahatyň we edebi ýörişň meýilnamasynyň mysaly ýazgylý çyzgysy:

Wagty	Synpy	Mowzgy	Maksady	Gidiljek ýer	Bellik
10.04.2005	VII	N.Saryhanowyň ýaşlygy	Ýazyjynyň ýaşlygy barada maglumat toplamak	Gökdepe etraby, II Gökdepe obasy	
15.12.2004	IX	A.Kekilowyň ömri we döredijiligi	Ýazyjynyň döredijilik ýolyny öwrenmek, oňa söýgi döretmek	Aşgabat ş. Köşi obasy	
25.03.2005	VIII	Magtymgulynyň ömri we döredijiligi	Şahyra, onuň eserlerini çuň öwrenmäge söýgini ösdürmek.	Magtymguly etraby, Gerkez obasy. Aşgabat ş. Magtymgulynyň ýadygärligi	

Edebi syýahatlary mugallym öz wagtynda, öň meýilnamalaşdyryşy ýaly geçirmelidir. Şonda ol terbiýeşynaslygyň talaplaryndan ugur almalydyr.

1.Edebi syýahata taýýarlyk. Edebi syýahaty netijeli geçirmek üçin oňa öňünden ykjam taýýarlyk görmek gerek:

- a) mugallymyň taýýarlygy. Mugallym syýahata gidiljek ýer bilen tanyşýar, ony öwrenýär. Mowzuk boýunça okuwçylaryň düşüňjelerini anyklaýar. Eger mowzuk entek sapakda öwrenilmedik bolsa, onda okuwçylara mowzuk boýunça bilimlerini giňeltmek, çuňlaşdyrmak ýollaryny salgy berýär. Syýahata barylýan ýerde nämelere üns bermelidigini, pugta syn etmelidigini düşündirýär.
- b) okuwçylaryň taýýatlygy. Okuwçylar edebi syýahat boljak ýer, mowzuk barada oýlanmaly, öňki bilýänlerini gaýtalamaly, täze gyzykly we täsin maglumatlary belläp almak üçin depder we galam bilen üpjün bolmaly.

2.Edebi syýahaty geçirmek. Mugallym edebi syýahatyň guramaçylykly geçirilmegine aýratyn üns berelidir. Okuwçylara

syýahata gitmek üçin ýygnanyşylýan wagty, ýeri anyk aýdylmaly. Syýahat boljak ýere, mirashana, ýadygärlige... okuwçylary tertip-düzgünli alyp barmaly. Okuwçylary barlan ýeriň, mirashananyň jogapkär adamlary bilen tanyşdyrmaly. Syýahat ýolbaşçysynyň gyzykly gürrüň bermegini guramaly, sorag-jogap geçirmeli.

3. Edebi syýahatyň netijesini jemlemek. Her bir edebi syýahatyň guramaçylykly netijesini ähli okuwçylaryň gatnaşmagynda ýörite jemlemek gerek. Syýahat gürrüň usulynda jemlenýär. Gürrüň üçin soraglar:

1. Edebi syýahat nirä, näme üçin guraldy?
2. Edebi syýahatda kim, näme öwrendi?
3. Kime, näme güýçli täsir etdi?
4. Syýahat barada kimiň nähili belligi, teklibi bar?

Edebi syýahatyň netijesini ýazuw üsti bilen, düzme (esasan, öý düzmesiniň) ýazdyrmak bilen jemlemek bolýar. Düzme üçin mowzuklar:

1. Ýazyjynyň (Magtymgulynyň, N. Saryhanowynyň, A. Kekilowynyň...) mirashanasyna (obasyna, etrabyňa) syýahat.
2. Edebi mirashananyň (edebi ýadygärligiň, obanyň, etrabyň...) mende galdyran täsiri.
3. Biz syýahatda nämeleri öwrendik...

Edebi syýahat boýunça ähli işleriň soňuny mugallymyň özi jemlemelidir. Şonda mugallym üstünlikleri, kemçilikleri jemläp, okuwçylara dogry düşünje, ýolgörkezme bermelidir.

Edebi ýörişler syýahatyň iň kyn hem çylşyrymly bir görnüşidir. Edebi ýöriş hem okuwçylarda ýatdan çykmajak täsirler döredýär.

Edebi ýörişlere edebi gurnaklaryň iň işjeň agzalary gatnaşýarlar. Edebi ýörişe 2-3 aý önünden taýýarlyk görülýär. Edebi ýöriş geçiriljek ýer, Serdaryň saglyk ýoly, ýadygärlik, mirashana, ýazyjy barada edebi hem taryhy maglumatlar okalýar, ykjam öwrenilýär. Syýahat ediljek işiň meýilnamasy düzülýär, onda geçiriljek duşuşyklar anyklanýar. Şeýle taýýarlyk edebi ýörişiň netijeli bolmagyny üpjün eder.

Bir ýa iki günlük möhletde geçirilýän edebi ýörişleriň üsti bilen okuwçylar edebi mowzuk, ýazyjy barada giň düşünje alýarlar,

olaryň dünýägaraýyşlary, bilesigelijilikleri, gözelligi duýgulary ösýär.

Edebi ýöriş döwründe okuwçylar gündelik ýöredýärler. Gündelikde edebi ýöriş wagtynda duş gelen ähli wakalar, täsin, gyzykly duşuşyklar yzygiderli bellenýär. Gündelikdäki ýazgylar sowatly, delilleri dogry, düşnükli bolmalydyr.

Edebi ýöriş wagtynda alynýan fotosuratlar, elde çekilýän suratlar örän ähmiýetlidir. Şonuň üçin ýörişe gatnaşýanlaryň arasynda surat çekip bilýänler, foto we kino gurallary işledip bilýän okuwçylar hem bolup, olar edebi ýörişiň bütin geçişini şöhlelendirmelidir.

Edebi ýörişleriň netijeleri hem edebi syýahatlaryňky ýaly jemlenmelidir.

Edebi ölkäni öwreniş işlerini netijeli, mazmunly geçirmek üçin mugallym döredijilikli işlemelidir. Bu işe ähli okuwçylaryň işjeň gatnaşmagyny gazanmalydyr.

Edebi ölkäni öwreniş işleriniň üsti bilen toplanan edebi maglumatlar edebiýat otagynda ýörite tekjede mowzuklara, bölümlere bölünip saklanmalydyr. Olar mekdepde edebi mirashana, edebi sergi, suratdepder döretmek, düzme, nutuk ýazmak üçin hem-de edebiýat sapaklarynda we sapakdan daşary işlerde giňden peýdalanylmalydyr.

XI. Teatr we kino.

Türkmen edebiýatyndan okuwçylaryň bilimlerini çuňlaşdyrmakda, gözelligi duýgularyny ösdürmekde, many-syýasy düşüňjelerini giňeltmekde teatrlarda goýulýan oýunlara, kinofilmlere tomaşa etmeklige aýratyn üns bermelidir. Ony yzygiderli, maksada laýyk guramalydyr.

Teatra tomaşa etmek. Teatra baryp, onda goýulýan oýna tomaşa etmek bilen okuwçylar sungatyň bir görnüşi bolan teatryň ähmiýetine, onuň sungatyň beýleki görnüşlerinden özüboluşly aýratynlyklaryna göz ýetirýärler.

Türkmen teatrlarynyň sahnasynda goýulýan oýunlaryň köpüsi, meselem: „Oguz oýny“, „Mukaddes Ruhnama“, „Magtymguly“,

„Mollanepes”, „Söýgi” ýaly eserler, „Şasenem-Garyp”, „Zöhre-Tahyr”, „Leýli-Mejnun” ýaly aýdym-sazly oýunlar okuw maksatnamasy boýunça sapakda öwrenilýän ady bir eserleriň esasynda döredilen sahna eserlerdir. Sapakda öwrenilýän eserlere teatr sahnasynda tomaşa etmek has-da ähmiýetli bolýar. Okuwçylar eseriň many-mazmunyna has çuňňur düşüňýärler. Olarda teatr suhगतyna özboluşly garaýyş döreýär.

Teatra gidilmezden oň mugallym giriş sapaklary geçirip, teatra näme maksat bilen gidilýändigini aýdýar, tomaşa ediljek oýna düşünmek üçin zerur bolan maglumatlary berýär. Teatrda özüni nähili alyp barmagyň medeniýetini düşündirýär.

Teatrda ýona tomaşa edilenden soň, oňa bagyşlap ýörite maslahat geçirmek gerek. Şol maslahatda tomaşa edilen eseriň many-mazmuny, ähmiýeti, onda oýunçylaryň oýnaýyşlary, teatr sahnasynyň bezegi, teatryň özlerinde galdyran täsirleri... barada gürrüň geçirmeli, pikir alyşmaly. Maslahaty mugallymyň özi jemlemelidir. Ol jemleýji sözünde okuwçylary tomaşa edilen eseriň şowly çykmagynda oýna gatnaşan oýunçylaryň, oýny goýujynyň sahnany bezejileriň we başgalaryň hysyrdyly zähmetleri bilen tanyşdyrýar. Maslahatda orta atylan pikirlerden netije çykarýar.

Tomaşa edilen oýna-esere syn ýazdyrmak, onuň iň gowularyny, olardan bölekleri jemleýji maslahatda okamak okuwçylaryň özbaşdak oýlanmak endiklerini, döredijilik ukyplaryny ösdürer.

Kino tomaşa etmek. Sungatyň iň gerekli görnüşi bolan kinofilm okuwçylara edebi bilim bermekde we olary terbiýelemekde örän ähmiýetli. Okuwçylar her gün diýen ýaly kinoteatrlarda, telewizorda çeper, okuw, ylmy kinofilmlere, telefilmlere, diafilmlere, multafilmlere tomaşa edýärler.

Edebiýat mugallymy okuwçylara tomaşa etmek üçin kinofilm saýlamaga kömek etmelidir, kinofilmlere aňly-düşünjeli tomaşa edip, olara tankydy garamak endiklerini terbiýelemelidir.

Sapakda öwrenilýän ýazyjylar, edebi eserler esasynda döredilen çeper kinofilmlere („Magtymguly”, „Şasenem-Garyp”, „Şükür bagşy”...) tomaşa etmegi maslahat bermek, okuw kinofilmlerini („Ata Gowşudow”, „Magtymguly”, „Kemine”, „A.Kekilow”...)

mekdebe getirip, sapakda görkezmek okuwçylaryň şol ýazyjylar, mowzuklar, eserler boýunça çuň bilim almaklaryny üpjün eder.

Sapakda öwrenilýän ýazyjylar, çeper eserler esasynda döredilen kinofilmlere, okuw kinofilmlerine tomaşa edilenden soň, okuwçylar bilen pikir alyşma guramak, maslahat geçirmek, olara edebi hem erkin mowzuklarda („Şükür bagşynyň kinodaky çeper keşbine düşünişim”, „Magtymgulynyň çeper keşbi kinoda”...) düzme ýazdyrmak olary kino sungatynyň aýratynlygy bilen tanyşdyrar, kyssa eseri, sahna-kino bilen deňeşdirip, bularyň arasyndaky tapawudy aýyl-saýyl etmegi öwreder.

Tomaşa edilen kinofilm boýunça guralýan pikir alyşmany, maslahaty mugallymyň özi jemläp, netije çykarmalydyr.

Altyn asyrdaky ýaşayan adamlaryň durmuşyna berk ornaşan, olary aňly-düşünjelerini, medeni-derejelerini günsaýyn ösdürýän kino we teatryň mekdep okuwçylaryna-da ýeterlik hyzmat etmegini gazanmak gerek. Mugallym sapakda we sapakdan daşary işlerinde kino we teatryň jadyly güýjünden yzygiderli peýdalanmaga borçludur.

XII.Edebi mirashana.

Okuwçylaryň çeper edebiýata söýgülerini ösdürmekde edebi mirashana örän ähmiýetli. Mekdepde edebi mirashana edebiýatdan sapakdan daşary işleri yzygiderli, talaba laýyk geçirmek bilen ençeme ýyllaryň dowamynda dürli edebi maglumatlary toplamak, olary öwrenmek, tertipleşdirmek esasynda döredilýär.

Edebi mirashana edebiýat mugallymynyň we okuwçylaryň irginsiz, işjeň zähmetiniň, çeper edebiýata gyzgyn söýgüsiniň netijesidir. Türkmenistanda iň tejribeli edebiýat mugallymlarynyň, mekdep ýolbaşçylarynyň tagallalary bilen döredilen ençeme mekdep edebi mirashanalary bar. Murgap etrabyndaky 9-njy orta mekdebiň ýanynda "Edebiýat mirashanasy" (mugallym B.Esenow), 17-nji orta mekdebiň ýanynda "Edebiýat mirashanasy" (mugallym A.Akbäbäýew), Magtymguly etrabyndaky 3-nji orta mekdebiň ýanynda "Magtymguly mirashanasy" (mugallymy G.Lammyýew), Garabekewül etrabyndaky 3-nji orta mekdebiň ýanynda "Seýdiniň edebi mirashanasy" (mugallymy J.Akyýewa) we başgalar. Bu edebi

mirashanalary döredijiler-edebiyat gurnagynyň işjeň agzalary, edebi ölkäni öwrenijiler bahasyna ýetip bolmajak işleri ýerine ýetirýärler. Ýazyjy-şahyrlara degişli gymmatly maglumatlary toplaýarlar, olary öwrenýärler, mirashanada tertipli-rejeli goýup, örän eý saklaýarlar. Bu işler okuwçylaryň dünýägaraşsyny giňeldýär, çeper edebiyata söýgülerini, gözelligi düýgularyny ösdürýär.

Edebi mirashanalar ýokary we ýörite orta okuw mekdepleriniň ýanynda (Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde "Magtymguly mirashanasy"), ýazyjy-şahyrlaryň ýaşan öýünde hem döredilýär.

Mekdebiň ýanynda edebi mirashana döredilende, döwlet tarapyndan döredilýän edebi mirashanalaryň tejribelerine esaslanmak gerek. Mekdepde edebi mirashana üçin ýörite birki sany synp otagy ýa-da goşmaça gurlan iki-üç otagly jaý berilmelidir. Jaýyň gapysynda "Edebiyat mirashanasy", "Edebiyat we sungat mirashanasy"... diýen ýaly ýazgylar, owadan, iri harplar bilen ýazylyp goýulmalydyr.

Edebi mirashanada nämeler saklanýar?

Edebi mirashanada şahsy zatlar, golýazmalar, kitaplar, gazet-zurnallar, şekillendiriş maglumatlary, fotosuratlar, resminamalar, bölekler-salgylanmalar, kino we ses ýazgylary we ş.m. saklanýar.

1.Şahsy zatlar (galam, syýagalam, syýaçüýşe, kagyz, golýazma, resminama, kitap, sungat eseri, jaýdaky we onuň töweregindäki zatlar, başga adamlaryň, guramalaryň beren sowgatlary...) ýazyjy barada köp maglumatlar berýän ajaýyp ýadygärliklerdir. Şonuň üçin mugallym şahsy zatlary we olaryň asyl nusgalaryny toplamaga aýratyn üns bermelidir. Şahsy hakyky zatlar mirashananyň terbiýeçilik işiniň, okuwçylara edebi bilim bermegiň esasy çeşmeleridir.

2.Golýazma – bu ýazyjynyň yhlasly zähmetiniň netijesidir, ruhy dünýäsiniň, döredijilik ösüşiniň esasy resminamasydyr. Golýazma ýazyjynyň özünden soňkulara galdyran gymmat bahaly ýadygärligidir. Golýazma ýazyjynyň özboluşlylygyny, ruhy dünýäsini aňladýar. Onda söz ussadyňyň iň ajaýyp düýgulary, pikirleri beýan edilýär. Biziň Garaşsyz, baky Bitarap

Türkmenistanymyzda ýazyjylaryň golýazmalary milli emläk hasaplanýar we ýörite ýygnalýar, toplanýar, saklanýar, öwrenilýär, tertipleşdirilýär. Meselem: Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutda, Türkmenbaşy adyndaky Türkmenistan Milli golýazmalar institutynda ýüzlerçe ýazyjy-şahyrlaryň golýazmalary saklanýar.

Mekdebiň edebi mirashanasynda hem ýazyjylaryň golýazmalaryny, olardan bölekleriň bolmagyny gazanmak gerek. Ýazyjynyň golýazmalary okuwçylaryň döredijilik işlerine güýçli täsir edýär, olaryň many-gözellik garaýyşlaryny has ösdürýär.

3.Kitaplar we gazet-zurnallar. Kitap – bu şatlyk hem bilim çeşmesidir. Şonuň üçin edebi mirashanada ýazyjylaryň neşir bolup çykan kitaplary hem olar barada ýazylan kitaplar, makalalar we ýadygärlik berlen kitaplar we ş.m. bolmalydyr.

Edebi mirashanadaky zatlaryň arasynda gazet-zurnallara-da ýörite orun bermek gerek. Sebäbi türkmen ýazyjylarynyň döreden çeper eserleriniň köpüsiniň ilkinji nusgasy döwürleýin metbugatda: "Türkmenistan", "Edebiýat we sungat", "Türkmen dili", "Mugallymlar gazetini"..., welaýat gazetlerinde, "Garagum", "Güneş", "Diýar"... ýaly zurnallarda çap edilýär. Edebi mirashanada ýazyjylaryň kitaplaryny, gazet-zurnallary gözleri bilen görmek, olar bilen tanyşmak esasynda okuwçylaryň ruhy dünýäsi giňelýär, çeper eseri okamaga höwesli artýar.

4.Şekillendiriş maglumatlary. Edebi mirashanada şekillendiriş eserlerine (surat, aýnadan, agaçdan, süňkden, matadan, daşdan... ýasalan zatlar) uly orun bermek gerek. Şekillendiriş maglumatlary mirashanada rejeli, gözellik taýdan täsirli goýulmalydyr. Şekillendiriş sungatynyň ajaýyp eserlerini okuwçylarda geçmişe, hakyky durmuşa doly göz ýetirmäge ähmiýetli çeşme bolup hyzmat edýär.

5.Foto maglumatlary. Foto sungatynyň döredijilik ussatlygynyň önümi bolan fotosuratlar resminama hakykatdyr. Fotosuratlar ýazyjynyň döredijilik ýoluny, ony gurşap alan tebigat, adamlar, dost-ýarlary, garyndaşlary bilen tanyşdyrýar. Okuwçylary many-gözellik taýdan terbiýelemekde baý maglumat berýär.

Fotosuratlaryň habar beriji, gyzyklandyryjy, mejbur ediji, özüne çekiji güýji bar. Şol gudratly güýçden giň peýdalanmak üçin edebi mirashanada fotosuratlary has köp ulanmak zerur.

6. Resminamalar edebi mirashananyň ähmiýetini, täsirliligini has güýçlendirýän maglumatlardyr. Resminamalar (iş kagyzlary, resmi şahadatnamalary, şaýat akt hatlary, döwlet habarlary, kararlar...) taryh, ýazyjy barada gymmatly maglumatlary saklaýanlygy, edebi mirashana bolsa ylmy hem ynançly häsiýet berýänligi üçin ähmiýetlidir. Şonuň üçin edebi mirashanadaky zatlaryň arasynda resminamalar esasy orunlary tutmalydyr.

7. Böllekler-salgylanma-edebi mirashananyň otaglaryny, bölümlerini tapawutlandyrmak, olara edebi hem syýasy äheň bermekde örän ähmiýetli. Edebi mirashananyň ýazgylary, onda ulanylýan böllekler-salgylanmalar gysga, täsirli bolup, düşnükli, owadan ýazylmalydyr. Ýazgy, salgylanma üçin sözlemler ýazyjynyň öz eserlerinden, dana sözlerden, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň edebiýat we sungat barada aýdan dana pähimlerinden, dil, edebiýat we sungat baradaky Kararlaryndan almak bolar.

8. Kino we ses ýazgylary. Edebi mirashanada ýazyjy-şahyr baradaky okuw, resmi täzelik we çeper kinofilmleri, ses ýazgylaryny (ýazyjynyň öz sesi, ol barada ýatlamalar, ýazyjynyň sözlerine aýdym-sazlar...) saklamak, olary ýerlikli ulanmak, okuwçylara çuň bilim we ýokary ahlak terbiýe bermekde örän ähmiýetli. Kinofilmler we ses ýazgylary okuwçylara ýazyjy barada has giň maglumat berýär, olarda ýatdan çykarmak täsir döredýär.

Mekdepde edebi mirashana döretmek, ony gerekli, dürli edebi maglumatlar bilen baýlaşdyrmak, edebiýat mugallymyň jana-jan işidir. Edebiýat mugallymy sapakda we sapakdan daşary işlerde edebi mirashananyň güýjünden peýdalanyp, edebi döredijilik, edebi-taryhy Altyn asyr barada okuwçylaryň aň-düşünjelerini ösdürmäge, olary Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistana, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy wepalylyk ruhunda terbiýelemäge borçludyr.

VII Bap

Türkmen edebiýatynyň meýilnamalaşdyryş we enjamlaşdyryş işleri

I. Türkmen edebiýatyny okatmagy meýilnamalaşdyrmakda okuw maksatnamasy, okuw kitaplary, gollanmalar. Olar bilen işlemek.

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň orta mekdeplerinde türkmen edebiýatyny okatmak, öwretmek, edebiýat sapaklary, olary meýilnamalaşdyrmak, esasan, Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan tassyklanýan okuw meýilnamasy, okuw maksatnamasy, okuw kitaplary, usuly gollanmalar boýunça okadylýar.

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan tassyklanýan okuw meýilnamasynda Türkmen edebiýaty dersini okatmak üçin her synp boýunça okuw sagatlarynyň sany berilýär. Şol okuw meýilnamasy esasynda Türkmen edebiýatynyň okuw maksatnamalary düzülip, Bilim ministrligi tarapyndan tassyklanýar.

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan tassyklanýan IV-IX synplar üçin türkmen edebiýatynyň okuw maksatnamasynda her synpda okalmaly, öwrenilmeli Türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş eýýamlary, ussat eserler, edebi nazaryýetler, "Labyzly okuw we sözleşiş dilini ösdürme sapaklary", "Okuwçylaryň özbaşdak okan eserleri boýunça gürrüň sapaklary" we olara berilýän sagat sanlary anyk görkezilýär.

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan tassyklanýan okuw maksatnamalary esasynda okuwçylar üçin okuw gollanmalary döredilýär.

Türkmen edebiýatynyň IV-IX synplar üçin okuw gollanmalary 3 hili düzülýär:

1. IV-VII synplar üçin okuw kitaby-gollanma.
2. VIII-IX synplar üçin okuw kitaby.
3. VIII-IX synplar üçin gollanma.

Mugallym türkmen edebiýatyny talabalaýyk okatmak üçin ilki bilen okuw maksatnamasyny, okuw kitaplaryny gowy öwrenip, meýilnama düzmeli.

Edebiýaty okatmak, öwretmek, edebiýat sapaklaryny netijeli geçirmek işlerini meýilnamalaşdyrmak, esasan, okatmagyň häzirki zaman talaplaryny, edebiýatdan okuw maksatnamasyny, okuw kitaplaryny, usuly gollanmalary, görkezme esbaplary, dürli serişdeleri we ş.m. nazara almak, şolara esaslanmak bilen düzülýär.

Türkmen edebiýatyny okatmagyň, öwretmegiň iş meýilnamasy, esasan, iki hili düzülýär:

1. Mowzuklaýyn meýilnamalaşdyryş.
2. Sapak meýilnama – ýazgysy.

1. Mowzuklaýyn meýilnamalaşdyrys

Türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasy okuwçylara çuň edebi bilim hem ýokary ynsanperwerlik terbiýe bermegi talap edýär. Edebiýaty häzirki zaman talaplaryna laýyk okatmak üçin mugallym hemmetaraplaýyn sowatly, maksatnamanyň talaplaryny, edebi eserleri, okuw kitaplarynyň maglumatlaryny gowy bilýän, döredijilikli işleýän, öz işine ussat bolmalydyr.

Mugallymyň döredijilik işiniň esaslarynyň biri türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasynyň maglumatlaryny mowzuklaýyn meýilnamalaşdyrmagydyr. Gowy, oýlanyşykly düzülen mowzuklaýyn meýilnamalaşdyryş mugallymyň işini ýeňilleşdirýär, onuň okuw we terbiýeçilik işlerinde üstünlik gazanmagyna ýardam edýär.

Edebiýatdan mowzuklaýyn meýilnamalaşdyryşy бүтін okuw ýyly, çäryekler ýa-da her bir mowzuk boýunça aýratynlykda düzmek bolar.

Mowzuklaýyn meýilnamalaşdyryşmada okuw maksatnamasynda okamak, öwrenmek üçin hödürülenýän edebi eserlere gysgaça syn hem ýeke-täk-belli bir mowzuklara berilýän sagatlar özara bölünip, her sapakda ýerine ýetirilmeli işler bellenýär.

Onda her bir sapagyň geçirilmeli wagty, sagat sany, sapagyň mowzугy, okuw sapaklarynyň görnüşi, usul we tärleri, geçilenleri

gaýtalamak anyk görkezilýär. Mowzuklaýyn meýilnamalaşdyryşda okuw maksatnamasynyň her synpda "Labyzly okuw we sözleýiş dilini ösdürme sapaklary", "Okuwçylaryň özbaşdak okan eserleri boýunça gürrüň sapaklary" üçin berilýän sagatlar бүтін okuw ýylyna-çäryeklere deňräk düşer ýaly bölünip ýerleşdirilýär. Mowzuklaýyn meýilnamalaşdyryşy şeýle ýazgylý çyzygyda düzmek bolar:

Wagty	Sagat sany	Sapagyň mowzugy, okuwyň görnüşleri, usullary we tärleri	Geçilenleri gaýtalamak
-------	---------------	---	---------------------------

Türkmen edebiýatyndan mysaly mowzuklaýyn meýilnamalaşdyryş "Mugallymlar gazetinde" yzygiderli çap edilip durulýar. Olary mugallym öz iş tejribesinde döredijilikli peýdalanmalydyr. Öz okuwçylarynyň bilim we taýýarlyk derejelerini nazara almalydyr.

Mowzuklaýyn meýilnamalaşdyryş, esasan, täze okuw ýyly başlanmazdan öň, Alp Arslan aýynda, her bir mugallym tarapyndan özbaşdak düzülmelidir.

2.Sapak meýilnama – ýazgysy

Mugallym her bir edebiýat sapagyny netijeli guramak we geçirmek üçin oňa öňünden berk taýýarlanmaly. Sapagy nähili geçiriljekdigi barada oýlanmaly, sapagy nämeden başlap, nämede gutarjakdygyny anyklamaly. Her bir sapak üçin aýratyn meýilnama-sapak ýazgysyny ýazmaly, görkezme esbaplar okuw serişdelerini taýýarlamaýy.

Türkmen edebiýatyndan sapak ýazgylary, esasan, 3 hili ýazylýar:

1. Sapagyň meýilnamasy-sapak ýazgysynyň gysgaça görnüşi – 0,5-1 sahypa.
2. Sapagyň meýilnamaly ýazgysy – 2-3 sahypa.
3. Sapagyň doly ýazgysy – 3-4 sahypa.

Türkmen edebiýaty sapagynyň has netijeli bolmagy üçin her bir sapagyň ýazgysy şeýle esasyda yzygiderli ýazylýar:

Sapagyň mowzugy (adyny doly ýazmaly).

Sapagyň maksady: a) nämä okatjak, nämä öwretmek.

b) nähili terbiýe berjek.

Sapaga gerekli esbaplar: kitap, eser, ýazgyly kagyz, surat, barlagnama....,

soragnama.

Sapagyň gidişi (sapak başgançaklary).

I. Guramaçylyk işleri:

a) sapagyň başlanyşy: salamlaşmak, synpy tertibe salmak, gatnaşygy barlamak, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň Döwlet senasyny köpçülik bolup aýtmak.

II. Öý işini barlamak. Görnüşleri:

1. Dilden soraglar boýunça.
2. Barlagnamalar boýunça.
3. Ýazgyly kagyzlar boýunça...

III. Täze mowzугy öwrenmek.

1. Giriş sözi.
2. Mugallymyň sözi.
3. Okuw.
4. Gürrüň.

IV. Öwrenilenleri berkitmek.

1. Dilden sorag-jogap.
2. Okuw.
3. Gürrüň.
4. Jemleýji söz.

V. Öýe iş tabşyrmak.

1. Okuw kitabyndan okamaly sahypa, eser.
2. Ýazmaly, taýýarlamaly.
3. Ýat tutmaly eser, bölek.

VI. Okuwçylary bahalandyrmak.

1. Gowy bahalar.
2. Pes bahalar, sebäbi.

Köpçülik bolup Kasamy aýtmak bilen sapagy jemlemek.

Sapak başgançaklarynyň bu tertibi ähli sapaklar üçin hökmany däl (bellenip, her bir başgançakda bolsa edilmeli işler, okuw maglumatyny aňly-düşünjeli özleşdirmek usullary, soragdyr ýumuşlar, mysaldyr gönükmeler, mugallymyň sözünüň, düşündirişiniň, gürrüňiň meýilnamasy) a), b), w) ýa-da 1, 2, 3, 4, diýen sanlar bilen bölünip anyk berilýär. Sapak ýazgysynda

edilmeli işleriň yzygiderli, anyk beýan edilmegi örän ähmiýetli. Ol sapagyň dowamynda bilim we terbiýe bermegiň netijeliligini ýokarlandyrmagy üpjün edýär.

Edebiýat sapaklaryny manyly we netijeli geçirmek üçin mugallym sapak meýilnama-ýazgysyny şular ýaly ýazyp biler.

V synp

Mowzuk: Mollanepesiň döredijiligi – "Aňsa" goşgusyny okamak, öwrenmek.

Sapagyň maksady: a) Mollanepesiň ömri-durmuşy bilen okuwçylary gysgaça tanyşdyrmak; b) "Aňsa" goşgusyny labyzly okamagy, derňemegi öwrenmek, okuwçylaryň ahlak, watançylyk duýgularyny ösdürmek.

Sapaga gerekli esbaplar: Edebiýatdan okuw kitaby-gollanma, "Mollanepes, "Zöhre-Tahyr" dessany (suratdepder)", şahyryň neşir edilen kitaplary, "Aňsa" goşgusynyň ses ýazgysy, edebiýatdan öwrediji iş depderleri.

Sapagyň gidişi:

I. Guramaçylyk işleri.

II. Giriş gürrüň. Okuwçylaryň Mollanepesi tanaýyşlaryny, onuň eserlerini bilişlerini anyklamak. Şu maksat bilen:

1. Mollanepes barada kim, näme bilýär?
2. Ol haýsy döwürde ýaşapdyr?
3. Şahyryň haýsy eserlerini okadyňyz?

-diýen ýaly soraglar boýunça gürrüň geçirmek (gürrüň dowamynda okuwçylaryň Mollanepes barada azda-köpde düşüňjeleriň bardygy, onuň birnäçe goşgusyny) "Owadan gelin", "Dilber", "Aňsa", "Zöhre-Tahyr" dessany (okandyklary, radioda diňländigleri belli bolýar).

Suratlar boýunça gürrüň. Mollanepesiň suratyny görkezmek we ähli okuwçylaryň gatnaşmagynda şu soraglar esasynda gürrüň geçirmek:

1. Suratda kimi görýärsiňiz? Ony haýsy suratçy çekipdir?
2. Şahyryň keşbi, syraty nähili?
3. Mollanepes nirede, haýsy ýyllarda ýaşapdyr? Onuň döreden eserleri (mugallymyň sözi).

III. "Aňsa" goşgusyny okamak, öwrenmek. Synp tagtasyna "Mollanepes, "Aňsa" goşgusy" diýip ýazmak. Soňra "Aňsa" goşgusyny tutuşlygyna labyzly okamak. Goşgy kinaýaly, parasatly äheňde, hekaýa ediji, parahat heňde okalýar.

Mugallymyň giriş sözi. Meýilnamasy:

1. Mollanepes ýiti paýhasly, durmuşy gowy bilýän, synçy şahyr.
2. Ol il-ýurdy, watany ähli zatdan ýokary tutýar.
3. Şahyr harsydünýä, bedasyllary paş edýär.
4. Goşguda çeper sözi, dörtleme goşgy görnüşinde ussatlyk bilen ulanýar.

Giriş gürrüňden soň okuwçylar "Aňsa" goşgusyny bir gezek sessiz okap çykýarlar.

Sözlük üstünde işlemek. Goşgy okalanda: şikär, hörek, zynat, mahtap, mähek, dürri-naýat, bitap, mejal, gary, zen, suhanwer, şer, bahyl, karun, nuh, asal, dahan... diýen ýaly sözleriň okuwçylara düşnükli ýa düşnüksiz bolýandygyny anyklamak. Şol sözleriň manysyny goşgy bentlerini ýa setirlerini düşündirişli okamak bilen aýdyňlaşdyrmak. Okuw kitaby-gollanmada düşündiriş-sözlük berilmedik sözleri okuwçylaryň iş depderlerine ýazdyrmak (Beýle işi öýe tabşyrmak hem bolar).

Ýazgy üstünde işlemek. "Aňsa" goşgusynyň her bendini aýratynlykda okap, köpçülik bolup derňemek (düşündirişli okuw). Labyzly okuwa taýýarlyk. Mugallym (ýa okuwçy) birinji bendi, soň ikinji bendi okaýar. Şahyr birinji bentde hindi awçysyny we bilbili, ikinji bentde jereni-keýigi tymsal getriýär. Hindi awçysynyň iň gowy görýän awunyň pildigini, bilbiliň bolsa hemişe güli-bag-bossançylygy gözleýändigini, "Jereniň balasyn bakasaň, bejersen" – de, onuň çöl-beýewany küýseýändigini nygtap görkezýär. Şunuň bilen şahyr çuň manyny aňladýar. Haýwan üçin iň gowy ýer-ýurt onuň doglan, öwrenişen ýeridir. "Towşana dogduk depe" diýen halk nakyly-da şuny tassyklaýar. Eger şeýle bolýan bolsa, onda adamzat il-ýurduny, watanyň nähili görmelikä? diýen örän inçeden aňladylýan watançylyk

many bar. Beýik şahyr Magtymgulynyň "Eşit adam, dogan ilden, gaýry mähriban ýurt bolmaz" diýen parasatly setirlerini ýatlamak.

Şunuň ýaly görnüşde bu goşgynyň beýleki bentlerini, setirlerini manysyna düşüniپ (şonda sözleriň grammatikanyň kadalaryna-işlik, at, goşulma we ş.m. gabat gelşine-de üns berilýär) okamak. Ýazgy üstünde işlenende, "Aňsa" goşgusynyň öwüt-nesihat häsiýetli, watançylyk manyly, dörtleme goşgy görnüşinde, örän sazlaşykly sazlaşyp, meňzetmeler ulanylyp, çeper düzülendigini anyklamak.

Goşgynyň manysy, sözleriň ulanylyş aýratynlyklary, bentleriň okalyş äheňi-heňi, säginmesi anyklanandan soň, okuwçylara goşgyny labyzly okatmak. Birki okuwça bölekleýin, bir okuwça tutuşlygyna okatmaly, beýleki okuwçylar okuw kitaplaryndan yzarlap oturýarlar.

Sapagy jemlemek. Mowzuk boýunça öwrenilenleri jemlände mugallym Mollanepesiň ussat şahyrdygy, onuň alymlar tarapyndan öwrenilişi barada hem aýdýar.

IV. Mollanepesiň "Aňsa" goşgusynyň labyzly okalyşyny ses ýazgysynda diňlemek.

V. "Aňsa" goşgusyny labyzly okamaga türgenleşmegi we ony ýat tutmagy öýe iş tabşyrmak.

VI. Okuwçylary bahalandyrmak. Mugallym sapaga işjeň gatnaşan okuwçylary gowy bahalandyrýar. Okuwçylary yhlasly okamaga çagyýar.

Sapak köpçülik bolup Kasamy aýtmak bilen tamamlanýar.

Mugallym her bir sapagynyň manyly we terbiýe beriji bolmagy ugunda hemişe aladalanmalydyr.

Türkmen edebiýatyny okatmakda, öwretmekde, okuwçylara ynsanperwerlik terbiýe işinde mugallym dogry, talabalaýyk, durmuşa bap meýilnamalaşdyrmak bilen uly üstünlik, netijelilik gazanyp biler.

II.Okuw serişdeleri.

Türkmen edebiýatyndan okuw işlerini enjamlaşdyrmaga we kämilleşdirmäge ýardam edýän ähli serişdelere okuw serişdeleri diýilýär.

Beýleki okuw dersleri ýaly edebiýaty okatmagyň netijeli bolmagynda hem okuw serişdeleri örän ähmiýetli. Okuw serişdeleri türkmeniň Altyn eýýamynyň orta mekdeplerinde okatmak we öwretmek işini güýçlendirýär. Şonuň üçin mugallym her bir sapagyň meýilnama-ýazgysyny ýazanda, mekdepde bar bolan okuw esbaplaryna esaslanmalydyr. Sapakda we sapakdan daşary işlerde okuw-maglumat merkezinden (okuw kitaby, gollanma, ýygyny, mekdep kitaphanasy, suratlar, suratdepderleri, sergi, sözlük, çyzgylar kagyrlar, ses ýazgysy, okuw kinolary...) ýerlikli peýdalanmalydyr.

I. Edebiýatdan okuw serişdeleri öz maksatlary, görnüşleri boýunça dürli hili bolýar:

1. Okuw üçin okuw serişdeleri. Okuw serişdeleriniň bir topary okuwçy üçin niýetlenip taýýarlanylýar, çap edilýär. Olar okuwça görnüş, duýuş, eşidiş taýdan güýçli täsir edýär. 1. Edebi ýazgylar: a) türkmen edebiýaty okuw kitaby-gollanma (IV-VII synlar üçin); b) türkmen edebiýaty okuw kitaby (VIII-IX synlar üçin); c) türkmen edebiýatyndan gollanma (VIII-IX synlar üçin); d) mekdep kitaphanasy; e) ýazyjy-şahyrlaryň eserleriniň ýygyny...

2. Edebi makalalar we edebi-taryhy maglumatlar: a) Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň okuw kitaplary; b) Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň edebi taglymatlary; c) çeper edebiýat we sungat barada taryhy kararlary; d) türkmen edebiýatyndan okuw kitaplary (IV-IX synlar üçin)...

3. Görkezme esbaplar: a) ýazgylar kagyrlar; b) okuw kitaplary; c) ýazyjynyň suratlary; d) dürli suratlar; e) suratdepderler; ä) sergi...

4. Dürli serişdeler: a) kino-diafilm; b) radio, ses ýazgylary, magnitafon; c) okuw film, telewideniýe...

II. Mugallym üçin okuw serişdeleri. Edebiýat mugallymy medeni durmuşda, edebiýat ylmynda, sungatda we edebiýaty okatmakda bolýan täzelikler bilen içgin tanyş bolmalydyr. Özüniň syýasy, ylmy we usuly taýýarlygyny yzygiderli suratda ösdürüp we kämilleşdirip durmalydyr.

Mugallym üçin niýetlenen okuw serişdeleri mekdepde we mugallymyň özünde ýeterlik bolmalydyr. Olar: 1.Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Atalyk okuw kitaplary. 2.Çeper edebiýat we sungat baradaky taryhy kararlar. 3.Beýik Serdaryň Täze bilim syýasaty, dil hakyndaky Kararlary. 4.Türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasy we okuw kitaplary. 5.Edebityrhy ylmy işler. 6. Edebýat ylmyna we nazaryýetine degişli makalalar. 7.Edebi gazet we zurnallar. 8.Serişdeleriň dürli görnüşleri. 9.Usuly makalalar, ýgyndylar, edebiýaty okatmak usulnamasy. 10.Edebi we ylmy pedagogik sözlükler...

Türkmen edebiýatyndan okuw esbaplary, esasan, edebiýat otagynda, ýörite jaýda ýa-da mekdep kitaphanasynda aýawly saklanmalydyr. Olar okuwçy, mugallym tarapyndan sapakdan daşary işlerde işjeň ulanylmalydyr. Okuw esbaplar hemişe başlaşdyrylyp durulmalydyr.

II. Türkmen dili we edebiýaty otagy ýa-da türkmen edebiýaty otagy

Hormatly Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Täze bilim syýasaty esasynda okuwçylara türkmen dilini we edebiýatyny döwrebap öwretmekde, olara watançylyk, ýokary ahlak hem gözellik terbiýesini bermekde oňat enjamlaşdyrylan türkmen dili we edebiýaty otagynyň ýa-da türkmen edebiýaty otagynyň uly ähmiýeti bar. Türkmen dili we edebiýaty otagynyň gapysynda "Türkmen dili we edebiýaty otagy" ýa-da "Türkmen edebiýaty otagy" diýip ýazyp goýmaly.

Türkmen dili we edebiýaty otagy degişli sapaklary, sapakdan daşary işleri geçirmek üçin ulanylýar. Onda okuw serişdeleri saklanýar, dürli çäreler geçirilýär. Bu otag türkmen edebi dilini arassa bilmegiň, çeper edebiýaty okatmagyň we öwretmegiň, şonuň ýaly-da okuwçylarda ahlak, gözellik duýgularyny ösdürmegiň merkezi bolmalydyr.

Türkmen dili we edebiýaty otagy häzirki döwrüň talaplaryna laýyk enjamlaşdyrmalydyr. Munuň üçin mugallym hem okuwçylar ýadawsyz zähmet çekmelidir. Döwrebap otag türkmen dili we

edebiýaty mugallymynyň öz kärini söýýändigini, oňa yhlaslydygyny aňladýar.

Otagy enjamlaşdyrmakda mugallym Türkmenistanyň Bilim ministrliگی tarapyndan tassyklan, hemmeler üçin bir nusga bolan "Türkmen dili we edebiýaty otagy" diýen nusgadan (seret, çyzgy nusga) almalydyr. Bu nusgada otagda okuw serişdeleriniň, gurallaryň, enjamlaryň niredede, nähili goýulmalydygy görkezilýär.

Türkmen dili we edebiýaty otagynyň enjamlary

T/N	Otagdaky enjamlaryň ady	Sany
1	Mugallymyň stoly	1
2	Mugallymyň oturgyjy	1
3	Prezidentiň partasy	1
4	Okuwçy partalary	22
5	Okuwçy oturgyçlary	44
6	Magnitafon, telewizor üçin stol	1
7	Synp tagtasy	1
8	Synp tagtasynyň ýokarsynda Prezidentiň suraty, Türkmenistanyň Döwlet Tugrasy, Watançylyk kasam, Türkmenistanyň Döwlet baýdagy hem Döwlet senasy	
9	Çyzgy nusgalar, görkezme esbaplar üçin esbaplar üçin tekjeler	2
10	Ýygnaýan ekran	1
11	Görkezme esbap asmak üçin sütün	1
12	Beýik Serdaryň atalyk okuw kitaplary	5
13	Otagyň gapysy	1
14	"Dil we edebiýat täzelikleri" diýen tagta-diwarlyk	1
15	Beýik Serdaryň Gahryman Pederi, Gahryman Käbesi	1
16	"Şu gün sapakda" diýen tagta-diwarlyk	1

17	Görkezme esbaplar, suratdepder, sergi üçin çekerli stol	1
18	Kitap-zurnal goýmak üçin tagtalar, tekjeler	3
19	Ýazyjy-şahyrlaryň, görnükli dilçileriň suratlary, olaryň dana pähimlerinden setirler-salgylanmalar	
20	Otagyň penjireleri	3

Türkmen dili we edebiýaty otagynda:

1. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň, beýleki akyldarlaryň, ussat ýazyjy-şahyrlaryň çeper edebiýat we sungat baradaky işleri, dil barada aýdylan pähimler.
2. Türkmenistanyň Konstitusiyasy (18.05.1992ý.), Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Täze bilim syýasaty (3.05.1993ý.), Türkmenistanda Bilim (1.10.1993ý.), Dil hakynda Kanunlar (24.05.1990ý.).
3. Türkmenistanyň Döwlet nyşanlary: Baýdak, Tugra (19.02.1992), Kasam (20.04.1994), Sena (27.09.1996).
4. Türkmen dilinden we edebiýatyndan okuw maksatnamalary, okuw kitaplary, okuw gollanmalary, ýazdyrmalar ýygynyndysy, düzme mowzuklary (ser. "Mug. gazeti"), soragnamalar, barlagnamalar, beýanname üçin ýazyjy-şahyrlaryň çeper eserleri bolmaly.
5. Türkmen dili we edebiýaty öwreniş ylmyna degişli kitaplar, gollanmalar.
6. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň, ýazyjy-şahyrlaryň, görnükli dilçileriň suratlary, çeperçilik şekillendiriş okuw serişdeleri.
7. Ses we ekran habarlaryny ýaýradýjy gurallar.
8. Sapakdan daşary işlerde ulanylýan maglumatlar.
9. Özleşdirmek, ahlak, gözellik terbiýe bermegi kämillerşdirmek üçin kömekçi, goşmaça okuw enjamlary...
10. Türkmen dilinden we edebiýatyndan ýeke-täk talaplar we baha ölçegleri bolmalydyr.

Türkmen dili we edebiýaty otagy üçin okuw serişdeleri, enjamlar mugallymyň ýolbaşçylygynda okuwçylar tarapyndan hem taýýarlanylmaladyr we bütin okuw ýylynyň dowamynda olar arassa hem rejeli saklanylmaladyr.

Şonda esbaplaryň gözelligi tarapyna aýratyn üns bermek gerek. Elde ýasalan görkezme esbaplar hem otagda saklanýar we onuň üsti hemişe täze esbaplar bilen baýlaşdyrylýar.

Türkmen dili we edebiýaty otagynyň öň tarapyndaky diwarda synp tagtasy, onuň ýokarsynda Prezidentiň suraty, Döwlet Senasynyň ýazgysy asylyp goýulýar. Synp tagtasy okuw-şekillendiriş serişdelerini görkezmek üçin ýörite enjamlaşdyrylmalydyr. Synp tagtasynyň aşagynda ýörite tekjeler goýlup, olarda çyzgylar, suratlar saklanmalydyr.

Otagda hem "Prezident partasy" (3-nji) bolup, onuň üstünde ýörite ýazgy, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň suraty, Döwlet baýdagy (kiçi görnüşli) goýlup, onda türkmen dilini we edebiýatyny tapawutly bilýän, "5-likçi" okuwçylar oturdylmalydyr.

Otagyň gapdal diwarynda (13-nji) "Dil we edebiýat täzelikleri" diýen tagtada-diwarlykda (08h05m) "Türkmen dili", "Edebiýat we sungat" gazetleri, "Garagum", "Güneş", "Gurbansoltan eje" zurnallary, "Halk, Watan, Beýik Türkmenbaşy" ýaly täze neşir edilen edebi kitaplar goýulýar we olar yzygiderli täzelenip durulýar.

"Türkmen milli elipbiýini" (14-nji) owadan ýazyp ýerleşdirmeli. "Şu gün sapakda" diýen tagtada-diwarlykda (15-nji) sapakda öwrenilýän mowzuga degişli maglumatlar bolmaly.

Maksatnamada berlen uly mowzuklar öwrenilýän edebiýatyň taryhy ösüş eýýamlary, ýazyjy-şahyr, eser üçin ýörite stolda (16-njy) bolsa Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň dil we edebiýat, sungat baradaky Permanlary, pähimleri, öwrenilýän dil bölümüne, edebiýatyň taryhy ösüş eýýamlaryna, ýazyjy-şahyra, esere degişli maglumatlar, suratlar, kitaplar goýulýar.

Türkmen dili we edebiýaty otagynyň yzky diwarynda (17-nji) ýörite kitap tekjeleri bolup, olarda esbaplar, dürli temalara degişli okuw kitaplary, sözlükler, diktantlar ýygyny, düzme

mowzuklary, barlagnamalar, soragnamalar, ýazgylar, ussat ýazyjy-şahyrlaryň eserleri, çeper hem ylmy edebiýat, edebiýaty öwreniş ylmy, usuly gollanmalar, goňşy halklaryň we daşary ýurt edebiýaty, edebi zurnallar, suratdepder, sergi, dil we edebiýat täzelikleri... diýen ýaly ýazgylar bilen (ýa-da synplar boýunça) bölünip goýulýar.

Otagyň yzyndaky diwarlyklarda türkmen diliniň uly bir bölümüne, edebiýatyň belli bir döwrüne, görnükli diçä, ýazyjy-şahyra ýa-da belli bir edebi senä bagyşlanan suratlar, kitaplar, golýazmadyr dürli zatlar, okuwçylaryň tapawutlanan düzmeleri, ýazdyrmalary, çykyş ýazgylary... goýulsa, has täsirli we netijeli bolar. Otagyň yzyndaky diwarlyklarda goýulýan maglumatlar täzelenip durulmalydyr.

Türkmen dili we edebiýaty otagynda görnükli dilçileriň, ýazyjy-şahyrlaryň suratlary, esasan, yzky diwarda (18-nji) ýokarda yzygiderli tertipde asylyp goýulýar. Görnükli dilçileriň, ýazyjy-şahyrlaryň suratlarynyň aşagynda: onuň ady, atasynyň ady, doglan (aradan çykan) ýyly, käbir işleriniň eseriniň ady ýa ondan bölekler owadan, düşnükli ýazylyp goýulmalydyr. Türkmen dili we edebiýaty otagyny (gapdal we yzky diwaryny) Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň, görnükli dilçi, edebiýatşynas alymlaryň, ýazyjy-şahyrlaryň pähimleri, halk nakyllary, owadan ýazylan reňkli suratlar bilen hem bezemek bolar.

Türkmen dili we edebiýaty otagyna mekdebiň türkmen dili we edebiýaty mugallymlarynyň biri ýolbaşçylyk etmelidir. Olaryň hemmesi otagy doly enjamlaşdyrmak ugrunda aladalanýarlar, otag üçin okuw serişdelerini ýygnaýarlar, ony yzygiderli baýlaşdyrýarlar.

Türkmen dili we edebiýaty otagy ýörite düzülen iş meýilnamasy (ony otag ýolbaşçysy düzýär) esasynda işleýär. Iş meýilnamada: otagy doly, talabalaýyk enjamlaşdyrmak, täze okuw-görkezme esbaplaryny ýasamak, sapakdan daşary işleri geçirmek, tekje tagtalary-diwarlyklary taýýarlamak we gurnamak, edebi sergi, suratdepder taýýarlamak, reňkli suratlar çykarmak, beýleki okuw otaglary bilen aragatnaşygy berkitmek... nazarda tutulýar.

Türkmen edebiýaty otag mugallymyň ussatlygyny kämilleşdirmäge, okuwçylaryň türkmen diline, edebiýata söýgülerini, dil we ýazuw sözleşlerini ösdürmäge, okuwçylara dil we edebiýatdan çuňňur bilim we ýokary ahlak, watançylyk hem gозzellik terbiýesini bermäge, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistana, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy wepaly. XXI asyryň Türkmeniň Altyn asyrynyň Altyn ýaşlaryny terbiýeläp ýetişdirmäge ýardam ermelidir.

IV. Türkmen dilinden we edebiýatyndan ýeke-täk talaplar we baha ölçegleri

1. Türkmen dilinden we edebiýatyndan ýeke-täk talaplar

Mertebesi belent Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň "Täze bilim" syýasaty (3.05.1993), "Dil hakyndaky Kanuny" (24.05.1990), Atalyk okuw kitaplary Türkmenistanyň ähli orta mekdeplerinde okuwçylara bilim hem terbiýe berlişini kämilleşdirmek, Türkmenistanyň Döwlet dilini- Türkmen dilini ösdürmek, okuwçylaryň sözleş dilini ösdürmek barada täze talaplar goýýar.

Şol talaplara laýyklykda mekdepde türkmen dilini, türkmen edebi dilini, okuwçylaryň sözleş dilini ösdürmek türkmen dili we edebiýaty mugallymlarynyň paýyna düşýär.

Mekdepde ähli okuwçylar, mugallymlar, beýleki işgärler – hemmesi türkmen edebi dilinde geplemeli.

Türkmenistanyň orta mekdepleriniň görnükli ýerinde şeýle ýazgylar bolmaly:

1. Ene dilini söý we bil!
2. Edebi dilde dogry sözle we sowatly ýaz!
3. Biz edebi dilde dogry gepleýärismi?

Dürli dillerde okadylýan orta mekdeplerde bolsa şeýle ýazgy bolmaly:

1. Türkmen dilini söý we bil!
2. Türkmen edebi dilinde dogry sözle we sowatly ýaz!
3. Biz türkmen edebi dilinde dogry gepleýärismi?

Türkmen dili we edebiýaty mugallymynyň borçlary:

1. Mugallymyň ähli ýazgylary edebi dilde sowatly ýazmaly.
2. Okuw maksatnamalarynyň talabyna laýyklykda okuwçylara türkmen dilinden we edebiýatyndan döwrebap bilim hem terbiýe bermeli.
3. Okuwçylaryň sözleýiş medeniýetini yzygiderli ösdürmeli (dilden hem ýazuwdan).
4. Mekdepdäki ähli ýazgylaryň sowatlylygyna jogap bermeli.

Okuwçylaryň türkmen dilinden we edebiýatyndan ýazuw işleri:

1. Türkmen dilinden: gönükme, ýazdyrma, ýumuşlar.
2. Türkmen dilinden we edebiýatyndan: beýanname, düzme, çykyş, nutuk, soragnamalara we barlagnamalara jogaplar...

Türkmen dilinden we edebiýatyndan barlag ýazuw işleriniň sany (ýyl dowamynda):

Dersler, synplar	IV	V	VI	VII	VIII	IX
Türkmen dili ýazdyrma	8	8	4	4	2	2
Beýanname	2	2	1	1		
Düzme	2	2	2	2	2	2
Türkmen edebiýaty synp dvzmesi	4	4	4	4	4	4
Öý düzmesi	-	1	2	2	3	3

Türkmen dilinden we edebiýatyndan okuwçy depderleriniň ady we sany:

- 1-2. Türkmen dilinden iş depderi (1-nji, 2-nji).
3. Türkmen dilinden we edebiýatyndan öwrediji iş depderi (umumy depder, okuwçynyň şahsy depderi).
4. Türkmen dilinden we edebiýatyndan barlag iş depderi (barlag beýanname, düzme ýazylýar).

Okuwçy depderleriniň daş ýüzündäki ýazgylar bir nusgada bolmalydyr:

1-nji ýa-da 2-nji depder

Türkmenbaşy şäherindäki 3-nji orta
mekdebiň VI "A" synp okuwçysy Çary
Myradowyň türkmen dilinden iş
depderi.

Depder

Tagta etrabyndaky 5-nji orta mekdebiň
VII "B" synp okuwçysy Sona Meredowanyň
türkmen dilinden we edebiýatyndan
öwrediji iş depderi.

Depder

Mary etrabyňyň Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy
adyndaky 16-njy orta mekdebiň VII "A" synp
okuwçysy Oraz Geldiýewiň türkmen dilinden
we edebiýatyndan barlag iş depderi.

Gutardyş synagynda ýazuw işleriň daşky ýazgysy:

Kaka etrabyndaky 4-nji orta mekdebiniň
IX "B" synp okuwçysy Çary Gurbanowyň
2004-2005-nji okuw ýylynda orta bilim
hakynda şahadatnamany almak üçin
türkmen dilinden we edebiýatyndan ýazan
düzmesi

Okuwçy depderinde ýazuw işleriniň ýerine ýetirilen wagtyňyň
ýazgysy:

IV-VII synplarda setiriň ortasynda hat bilen (Ruhnama aýynyň
sekizi) ýazmaly.

VIII-IX synplarda depderiň gyrasyndaky boş ýerde san bilen
(30.04.2005) bellemeli. Meselem: okuwçy V synpda türkmen
dilinden synp ýa öý işini ýerine ýetirende şeýle ýazýar:

Nowruz aýynyň başi.

Synp işi. 20-nji gönükme.

Ýazuw işleri barlamagyň tertibi:

a) öwrediji ýazuw işleri;

IV-VII synplarda her sapakdan soň.

VIII-IX synplarda her aýda bir gezek.

b) barlag ýazuw işleri;

IV-IX synplarda ýazdyrma indiki sapaga çenli.

IV-VII synplarda beýannama, düzme bir hepdäniň dowamynda.

VIII-IX synplarda düzme 10 güne çenli barlanýar.

Okuwçy ýalňyşlarynyň bellenişi we düzedilişi:

Öwrediji ýazuw işleri barlananda, okuwçynyň ýalňyşynyň üstüni çyzyp, ýokarsyndan dogrusyny ýazmaly.

Barlag ýazuw işleri barlananda, ýalňyşyň aşagyny çyzyp (__), sahypanyň gyrasyndaky boş ýerde şertli belgi bilen bellemeli.

Ýalňyşlaryň görnüşleri we şertli belgileri

Ýalňyşlaryň görnüşleri	Gysgaldylyşy	Şertli belgi	Ýalňyşlaryň hili
Dürs ýazuw	Dürs ýaz.	I	Sowatlylyk ýalňyşy
Dyngy belgi	Dyngy bel.	V	
Grammatik	Gram.	g	
Delil	Delil	d	Mazmun we sözleýiş ýalňyşy
Many	Many	m	
Sözleýiş	Sözl.	s	

Okuwçylaryň ýazuw işleri diňe gyzyly syýa ýa-da gyzyly galam bilen barlanýar.

Ýazuw işleri barlanyp, ýalňyşlary görnüşleri boýunça jemlenip, sanlary ýazylandan soň, ol işe baha goýulýar.

Türkmen dilinden synp we öý işlerine "Barlandy" (bar.), "Seredildi" (ser.) diýip, ýazmak bolar.

Barlag ýazuw işlerine goýlan bahalar synp dergisine-de geçilýär.

Barlag ýazuw işleriniň ýalňyşlarynyň üstünde işlemek üçin ýörite okuw sagady berilýär.

Ýalňys üstünde iş ýazuw işiniň ýerine ýetirilen depderinde geçirilýär.

2. Türkmen dilinden we edebiýatyndan baha ölçegleri

Türkmen dilinden we edebiýatyndan “Baha ölçegleri” mekdepde bu dersleri okatmagyň hilini ýokarlandyrmagyň esasy serişdesidir. Mekdepde okuwçylaryň türkmen dilinden we edebiýatyndan bilimlerine, başarnyklaryna we endiklerine baha goýlanda, “Baha ölçeglerindäki” talaplar esas edinilýär.

“Baha ölçegleriniň” talaplaryna laýyklykda okuwçylaryň türkmen dilinden we edebiýatyndan dilden berýän jogaplaryna we ýazuw işlerine aýry-aýry baha goýulýar. Ýöne çäryeklik we ýyllyk bahalar goýlanda, okuwçynyň dilden hem ýazuwdan alan bahalary jemlenip, şol dersleriň her biri boýunça bir baha goýulýar.

1. Türkmen dili boýunça:

Türkmen dilinden dilden baha goýlanda, okuwçynyň öwrenen maglumatlary nazara alnyp, berlen soraga, ýumşa jogabyna: 5,4,3,2,1-lik baha goýulýar.

2. Türkmen edebiýaty boýunça

Türkmen edebiýatyndan dilden baha goýlanda, okuwçynyň öň öwrenilen edebi maglumatlary: ýazyjy-şahyr, çeper eser, eseriň mowzugy, many-mazmuny, çeper keşpleri, gurluşy, dili, çeperçiligi... nazara alnyp, berlen soraga, ýumşa jogabyna 5,4,3,2,1-lik baha goýulýar.

3. Barlag ýazuw işlerine baha ölçegleri

Okuwçylaryň türkmen dilinden we edebiýatyndan bilimleri, başarnyklary we endikleri dürli ýazuw işleriniň üsti bilen hem barlanýar.

Barlag ýazuw işleri: ýazdyрма, beýanname, düzme çeper eserler, olardan bölekler, erkin hem edebi mowzuklar boýunça, esasan, sapakda ýazdyrylýar.

Barlag ýazuw işleriniň möçberi onuň söz sany ýa sahypa sany esasynda kesgitlenýär, munda kömekçi hem tirkeş sözler hem hasaba alynýar... (seret, çyzgylý ýazga).

4. Ýazdyрма baha goýmak

Okuwçylaryň ýazan ýazdyrmalary mugallym tarapyndan yzygiderli barlanýar we baha ölçegleri esasynda oňa bir baha goýulýar.

Ýazdyrma baha goýmagyň nusgasy:

Ýalňyşlar	Bahalar												
	5-lik	4-lik				3-lik				2-lik			1-lik
Dürs ýazuw	-	1	2	3	-	1	2	3	4	5	6	7	8
Dyngy belgi	1	3	2	1	4	7	6	5	4	3	6	5	4
Jemi	1	4				8				12			“2-lik” ölçegden köp ýalňyşa goýulýar

Beýannama we düzmä baha goýmak

Beýannama we düzme arkaly okuwçynyň başarnygynyň we endiginiň iki tarapy barlanýar we oňa iki baha goýulýar:

1. Mowzugy, eseriň mazmunyny anyk, dogry beýan edişine, sözleýşine, dil serişdelerini saýlap alşyna;
2. Sowatlylygyna (dürs ýazuw, dyngy belgi we grammatik kadalary bilşine), beýannamanyň we düzmäniň möçberine laýyk baha goýulýar.

Beýannama we düzmä iki baha goýulýar:

1. Mazmunyna we sözleýşine baha ölçegleri:

Ýalňyşlar	Bahalar				
	5-lik	4-lik	3-lik	2-lik	1-lik
Mazmun: Delil, many	1	2	4	6	“2-lik” ölçegden köp ýalňyşa goýulýar
Sözleýiş: sözlem gurnalşy	1	2	4	6	
Jemi	2	4	8	12	

2.Sowatlylyga baha ölçegleri:

Ýalňyşlar	Bahalar														1-lik
	5-lik		4-lik				3-lik					2-lik			
Dürs ýazuw	1	-	1	2	3	-	1	2	3	4	5	6	7	8	“2-lik” ölçegden köp ýalňyş şa goýulýar
Dyngy belgi	-	1	3	2	1	4	7	6	5	4	3	6	5	4	
Grammatik	1		2				4					6			
Jemi	2		6				12					18			

Jemleýji bahalar çykarmak

Türkmen dili we edebiýaty boýunça IV-IX synplarda jemleýji bahalar her çärýege (4 çärýek) we ýyllyk baha goýulýar.

Okuwça ýyllyk baha goýlanda, çärýeklik bahalara, aýratyn-da okuw ýylynyň soňundaky bahalaryna esaslanýlar.

Netije

Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy Türkmenistanyň orta mekdeplerinde öwretmek, çeper, şahyрана sözüň üsti bilen okuwçylara edebi bilim, ýokary ahlak terbiýe bermegiň usul hem tärlerini salgy berýän özboluşly ylymdyr. Türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak usulnamasy pedagogika ylmynyň aýrylmaz bir bölegidir.

Mekdepde türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň edebi hem bilim taglymaty, Atalyk okuw kitaplary esasynda ösýär we kämilleşýär.

Edebiýaty okatmak usulnamasy özüniň taryhy ösüş ýolunda dürli kynçylyklary ýeňip geçýär. Geçen taryhy eýýamlarda şahyr “şeýtanyň şägirdi”, onuň eserini okamak bolsa “günä” hasaplanýan döwürdäki mekdep-medreselerde türkmen edebiýaty okadylmandyr. Türkmen edebiýaty diňe XX asyrdaky täze açylan mekdeplerde okadylmaga başlanýar we ýyllaryň geçmegi, ýurtda ylmyň, medeniýetiň ösmegi bilen mekdepde özüniň derslik hukugyna (1939) eýe bolýar. Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy täze ylmy esaslar, okatmagyň dürli usullar esasynda kemala gelýär.

Mekdepde türkmen edebiýatynyň okadylyş taryhy özüniň ösüş ýolunda dürli basgançak geçýär. Ilki edebiýat-çeper eserler diňe ene dili dersi bilen baglanyşykda-düşündirişli okuw görnüşinde okadylýar. Türkmenistanda doly däl orta mekdepleriniň-V-VII synplaryň açylmagy bilen edebiýat ýörite edebi okuw, orta mekdepleriniň-VIII-X synplaryň döremegi bilen hem edebiýat dersi hökmünde okadylmaga başlanýar. Türkmen edebiýatyny okatmak boýunça okuw maksatnamalary, okuw kitaplary döredilýär, ylmy-usuly işler ýazylýar. Bu meselede türkmen usulçylary goňşy halklaryň talantly usulçylarynyň edebiýaty okatmak, öwretmek barada öňe süren usullaryna we tärlerine salgylanýarlar, olary esas edinýärler. Muňa türkmen mekdepleri üçin edebiýatdan okuw maksatnamalarynyň düzülişi, N. Aşyrowyň “Edebi okuwyň metodikasy” /1947-1950/, O. Ýazymow we A. Myratdurdyýewiň

“Edebiýaty okatmak metodikasy” /1964/, O.Ýazymow “Edebiýaty okatmak metodikasy” /1993/ we başgalar mysal bolup biler.

Edebiýaty okatmak usulnamasynyň nazaryýet, usuly... esaslary bar. Çeper edebiýat ýaşlary Watana wepalylyk, joşgunly watançylyk, ahlak taýdan arassalyk ruhunda terbiýelemekde örän ähmiýetli. Şoňa görä edebiýat dersiniň, edebiýat mugallymynyň önünde jogapkärli hem möhüm wezipe goýulýar. şol möhüm wezipeleri çözmek edebiýaty okatmak usulnamasynyň ylmy esaslaryny anyklamaga gös-göni baglydyr.

Biz bu işde edebiýaty okatmagyň taryhy, onuň ylmy-usuly esaslary, ýazyjynyň ömri we döredijiligini öwrenmegiň ylmy esaslary barada gürrüň etdik. Edebiýaty okatmak usulnamasyny hem ähli ylmylaryň özeni bolan akyl ýetirme nazaryýeti, gözellik, pedagogika, psichologiýa, edebiýat ylmy, dil bilimi... düzýär.

Çeper edebiýatyň üsti bilen bilim hem terbiýe bermekde orta mekdepde okuwçylaryň okamaly edebi maglumatlar toparynyň oýlanyşykly saýlanmagy, edebiýaty öwrenmegiň talaba laýyk düzülmegi örän ähmiýetli. Şony nazara alyp, türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy orta mekdepde edebiýaty öwrenmegi şeýle tertipde, edebi maglumatlary synplar arasynda belli esasynda hem şoňa laýyklykda öwrenmeli maglumatlar toparyny kesgitlemegi ündeýär: a) I-III synplarda okuw-düşündirişli okuw; b) IV-VII synplarda edebi okuw (many, mowzuk, yzygiderlik); c) VIII-IX synplarda edebiýat (edebi-taryhy esasynda).

Edebiýaty okatmak usulnamasy okuwçylarda çeper edebiýata we şol derse söýgi döretmegi derwaýys mesele hasaplaýar we ony esasy edebi okuw we edebiýat sapaklarynyň, döredijilik işleriň, sapakdan we mekdepden daşary işleriň üsti bilen amala aşyrmagy maslahat berýär.

Mekdep tejribesinde türkmen edebiýatyny okatmagyň dürli usul hem tärleri ulanylýar.

1. Okuw usuly (sesli, sessiz okuw, düşündirişli, labyzly, çeper, öwez boýunça okuw...). 2. Mugallymyň sözi (giriş söz, sprawka, maglumat berme, teksti aýdyp berme, eseri derňemegi öwrediş söz, mugallymyň söhbeti (gysgaça syn, ýeke-täk-belli bir mowzuk), jemleýji söz...). 3. Gürrüň usuly (giriş-duýdurma

gürrüň, ugrukdyrma gürrüň, berkitme ýa-da düşürme gürrüň, çekişme-jedel guralanda...). 4. Okuwçynyň özbaşdak işi (düzme/dil we ýazuw, meýilnama düzmek, ýumuşlar, nutuk, çekişme-jedel...). Edebiýaty okatmagyň usul hem tärleri dürli bolsa-da, olar bir-birleri bilen berk arabaglanyşykda bolýar.

Mekdepde çeper edebiyaty okatmagyň, öwretmegiň esasy görnüşü sapakdyr. Edebiýaty okatmagyň häzirki zaman talaplaryny görnükli usulçylaryň ylmy-usuly işlerini, öňdebaryjy iş tejribeleri nazara almak bilen edebiyat sapaklaryny dürli görnüşlere böldük. Edebiýat sapaklarynyň görnüşleri: 1. Giriş sapagy. 2. Okuw sapagy. 3. Çeper eseri öwrenme sapagy. IV. Edebiýat taryhy we nazaryýetini öwrenme sapagy. V. Sözleşiş dilini ösdürme sapagy. VI. Gaýtalama, jemleme we hasabat sapagy. Edebiýat sapaklarynyň bu görnüşlerini mugallym öz iş tejribesinde işjeň ulansa, ýokary netijelilik gazanyp biler.

Edebiýat sapaklary ylmy esasyda, durmuşa bagly, manyly, terbiýeýji, gözelligi täsirli, görkezme esbaply, dürli serişdeli, okuwçylary işjeňleşdiriji, beýleki sapaklar-dersler (Ruhnama, ene dili, taryh...) bilen ýakyn arabaglanyşykly... bolmalydyr. Edebiýat sapagynyň mazmunly bolmagy, döwürüň talaplaryna laýyk guralmagy mugallyma, onuň ylmy hem usuly taýýarlygyna, many-syýasy we medeni derejesine, ussatlygyna baglydyr.

Edebiýaty okatmak durmuş, okuwçylary gurşap alan ýaşaýyş, durmuş bilen berk baglanyşdyrylmalydyr. Durmuşa baglanyşdyrmak: 1. Eseri täsirli aňlamak. 2. Çeper keşpleri täsirli derňemek. 3. Edebi-ülke maglumatlary ulanmak. 4. Dil we ýazuw sözleşşi ösdürmek. 5. Sapakdan daşary okuw, syýahat, çekişme-jedel, edebi bäsleşik, edebi agşam, edebi duşuşyk, okyjylar maslahaty we ş.m. guramak... bilen amala aşyrylýar. Edebiýaty durmuşa baglanyşdyryp öwretmek, okuwçylary dumuşa taýýarlamakdyr.

Türkmen edebiyatynyň taryhynda görnükli orun tutýan Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň, ussat ýazyjy-şahyrlaryň terjimehalyny we döredijiligini öwrenmegiň ylmy esaslary dürli çeşmelerde, usul hem tärlerde aýdyňlaşdyrylýar. Orta mekdepde türkmen ýazyjy-şahyrlary öwrenmek üçin hyzmat edýän esasy

resminamalary hem edebi çeşmeler: edebiýat ylmy, ýazyjy barada ýatlamalar, golýazma, gündelik ýazgy kitapçasý, golýazma terjimehaly, rowaýatlar, çeper eserler, ýazyjynyň eserinde özi, maşgalasy, dost-ýary barada aýdanlary, suratlar, ses ýazgylary, neşir edilen kitaplar...

Ýazyjy-şahrylaryň döredijiligini öwrenmegiň dürli usul hem tärleri bar: 1. IV-V synplarda eseri mowzuk esasda öwretmek, ýazyjy barada gysgaça terjimehal, güwänama, maglumat bermek; 2. VI-VII synplarda: a) eseri ýazyjynyň terjimehaly bilen baglanyşykly öwretmek; b) giriş sapakda terjimehal güwänama, maglumat bermek;

3. VIII-IX synplarda a) gysgaça syn hem ýeke-täk-belli bir mowzukda ýazyjynyň döredijiligini öwrenmek; b) ýazyjynyň terjimehaly öwrenilende onuň döredijiligine gysgaça syn, maglumat bermek; c) ýazyjynyň döredijiligin, şygryýetini, kyssa hem sahna eserlerini doly öwrenmek.

Mekdepde ýazyjynyň ömri we döredijiligini edebiýat usulnamasynyň esaslaryna laýyk öwretmek mugallymdan oýlanyşykly düzülen meýilnamalaşdyryşy, şonuň ýaly-da ähli edebiýat sapaklaryny ykjam taýýarlykly guramagy, geçirmegi talap edýär.

Edebiýat mugallymy usulnamanyň ylmy esaslaryna salgylanmak bilen her bir sapagyny ýokary derjede gurap, çeper edebiýatyň üsti bilen ýaşlara düýpli edebi-bilim, ynsanperwer dünýägaraýyş berip, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistana, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşa wepaly watançylary terbiýelemelidir.

Edebiýat

I

1. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. Aşgabat. 2001.
2. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. Ikinji kitap. Aşgabat. 2004.
3. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň pähimleri we sargytlary. Aşgabat. 2002
4. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Türkmen ilim aman bolsun. Aşgabat. 2002.
5. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy. Türkmeniň baş eýýamynyň ruhy. Aşgabat. 2003
6. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Altyn bilim syýasaty Aşgabat. 2003.
7. Halk, Watan, Beýik Türkmenbaşy. Aşgabat 1994-2000.
8. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat. 1992.
9. Türkmenistanda “Bilim hakynda Kanun”. 1.10.1993.
10. Türkmenistanyň “Dil hakynda Kanuny” 24.05. 1990.
11. D. Balakaýew we başgalar. Serdaryň senaly setirleri. Aşgabat. 2002.
12. Türkmenistanyň orta mekdepleriniň IV-Ix synplary üçin türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamalary. Aşgabat. 1939-2005.
13. Türkmenistanyň orta mekdepleriniň IV-Ix synplary üçin türkmen edebiýatyndan okuw kitaplary, gollanmalar. Aşgabat. 1939-2005.
14. Aşyrow. N. Edebi okuwýň metodikasy. Aşgabat. 1947, 1950.
15. Öwezgeldiýew M. Türkmen mekdeplerinde edebiýatdan klasdan daşary geçirilýän işler. Aşgabat. 1959.
16. Ene dilini we edebiýaty okatmagyň käbir meseleleri. Aşgabat. 1961.
17. Türkmen edebiýatyny okatmak metodikasy boyunça okuw programmasy (Düzen O.Ýazymoň). Aşgabat. 1998.

18. Orta mekdepleriň IV-Ix synlary üçin türkmen dilinden we edebiýatyndan ýeke-täk talaplar we baha ölçegleri. Aşgabat. 2003.
19. Küllekow .Ş. Türkmen edebiýaty sapaklarynda edebi ülke materiallaryndan peýdalanmak. Aşgabat. 1993. Haljanow Ş. Garaşsyzlyk pedagogikasy. Aşgabat. 1995.
20. Ýazymow O, Myratdurdyýew A. Edebiýaty okatmak metodikasy. Aşgabat. 1964.
21. Ýazymow O. Türkmen mekdepleriniň IV-Ix klaslarynda edebiýatdan sapaklar. Aşgabat. 1983.
22. Ýazymow O. Edebiýaty okatmak metodikasynyň esaslary hakynda. Aşgabat. 1975.
23. Ýazymow. O. Edebiýaty okatmak metodikasy. Aşgabat. 1993.
24. Ýazymow O. Mekdepde Baýram hanyň ömri we döredijiligini öwretmek. Aşgabat. 2000.
25. Ýazymow O. Küllekow. Ş. Orta mekdepleriň V- VI synlarynda türkmen edebiýatyny okatmagyň usuly gollanmasy. Aşgabat. 2004.

II Gazet-žurnallar:

1. “Mugallymlar gazetini”. 1958-2005.
2. “Mugallyma kömek”žur. 1936-1959.
3. “Türkmenistanyň halk magaryfy”. Žur. 1970-1990.
4. “Edebiýat we sungat” 1964-2005.
5. “Türkmenistan” 1952-2004.

IV Salgylanylan edebiyat

- 1 Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Atalyk okuw kitaplary. Aşgabat. 2000-2005.
2. Kulyýew N. Ýagtylyk jarçylary. Aşgabat. 1970.
3. Owzor Zakaspiýskoý oblasti za 1912-1914 ý. Ashabat. 1918.
4. Baýry mugallymlaryň ýatlamalary. Aşgabat. 1965.
5. Gersen A.I. Sbor. Soç. 30 tom. Moskwa. 1954-1964.
6. Mollanepes. Lirika. Aşgabat. 1955.

7. Kerbabaýew B. Eserler toplumy. 1-6 tom. Aşgabat. 1958-1960.
8. Kemine. Eserler ýygındysy. Aşgabat. 1971.
9. Zynhary. Saylanan eserler. Aşgabat. 1962.
10. Mollanepes. „Zöhre-Tahyr”. Aşgabat. 1959.
11. Kekilow A. Mollanepes. Aşgabat. 1957.
12. Abdullaýew W.A. Uzbek edebiýaty taryhy. Taşkent. 1967.
13. „Ruznamaýy-Maweraýy Bahry Hazar” („Zakaspiýskaýa tuzemnaýa gazeta”) №4 . 9.01.1915.
14. Nowaýy A. «Hamsa». Taşkent. 1960.
15. Federow K.M. Zakaspiýskaýa oblast. 1901. Ashabat. 1901.
16. Obzor Zakaspiýskoý oblasti za 1900. Ashabat. 1902.
17. Obzor Zakaspiýskoý oblasti za 1897. Ashabat. 1898.
18. Dowlatowa E. «K istori prepodawanipa russkogo ýazyka w turkmenskoý şkole» (1886-1937). Aşgabat. 1967.
19. Gurbanow A., Çöňňäýew Ý., Tekäýew P. «Orta mekdepde ana dilini okatmagyň metodikasy». Aşgabat. 1964.
20. »Jiwaýa Starina» №7 Spw. 1907.
21. Wamberi A. Mahtymguly i ýego poeziýa. Turkmanskiý ýazyk i poeziya Mahtymkuli-Aşgabat (Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň golýazmalar fondy, 139-njy bukja).
22. Dört ýyllyk başlangyç mekdepler maksatnamasy (Türkmen mekdepleri üçin) Daşkent. 1924.
23. Sowatsyzlyk bitirmek mekdepleriniň maksatnamasy. Aşgabat (Poltorask) 1925.
24. Türkmenistan Merkezi döwlet arhiwi (MDA). Fond 25. 377.
25. Oba mekdepleri üçin kompleks esasynda düzülen programma (1-2 ýyl üçin). Aşgabat. 1928.
26. Mary şäher döwlet arhiwi (ŞDA). Fond 4.1112.327.
27. Özbekistan Merkezi döwlet arhiwi (MDA). Fond 4.
28. Alyýew A. İn täze türkmen elipbasy we ilki okuw. Daşkent. 1921.
29. Alyýew A. Ilkinji ýyl Türkmen dili (elipba taglymatyndan soňra okalýan ikinji kitapdyr) Daşkent. 1922.
30. Alyýew A. Elipbiýden soň birinji ýyl okuw kitaby. Aşgabat (Poltorask) 1925.

31. Garahanow A. Ene dilimiz (üçünji ýyl okuw üçin) Daşkent. 1923.
32. Geldiýew M., Alparow G. Elipbiý. Daşkent. 1924.
33. Ýaňy Türkmenistan (ulular üçin okuw kitaby) Poltorask (Aşgabat). 1926.
34. Elipbiýden soň birinji ýyl. Okuw kitaby. (Ýerli ýagdaýlara dogrulaýyş türkmençeleşdiren Seýitjemal Gapurow. Aşgabat. 1927).
35. Oba magaryfçysy häzirlmek hakynda maglumat ýygyny. San 2. Poltorask (Aşgabat) 1926.
36. Usuly ýygyny. №2-3. Aşgabat (Poltorask) 1926.
37. Her hili sapaklar okatmak ýoluny öwredýän makalalaryň ýygyny. San 3-4, Aşgabat. 1926.
38. Mugallymlar üçin rehberlik. Aşgabat. 1932.
39. Ahundow G., Aşyrow N., Wýazigin A., Gerşuny M., Hojaýew N. Türkmen edebiýatynyň program. Doly däl orta we orta mekdepleriň 5, 6, 7 klaslary üçin. Aşgabat. 1939. 1940.
40. Ene dili (1-nji basgançak mekdepleriň III- IV synplary we orta mekdepleriň Taýýarlyk synplary üçin). Aşgabat. 1931.
41. Ahundow G., Aşyrow N., Gerşuny M., Hojaýew N. Edebiýat. Doly däl orta mekdepleriň 7-nji klasy üçin okuw kitaby. Aşgabat. 1939.
42. Gürgenli A., Gerşuny M. Doly däl orta we orta mekdepleriň 6-njy klasy üçin okuw kitaby. Aşgabat. 1939.
43. Aşyrow N., Azymow P., Gerşuny M., Hojaýew N. Edebiýat. Doly däl orta we orta mekdepleriň 7-nji klasy üçin okuw kitaby. Aşgabat. 1939.
44. „Mugallymlar gazetini ” 1966.
45. „Mugallyma kömek ” žur. 1940-1941.
46. Oba mekdepleriniň programmalary. Türkmen dili we türkmen edebiýaty. V- VII klaslar üçin. Aşgabat. 1946.

Döwlet arhiwleri

1. Türkmenistan. Merkezi döwlet arhiwi. (MDA). Font 25.377.
2. Özbegistan Merkezi döwlet arhiwi (MDA) Font 34
3. Mary şäher döwlet arhiwi (ŞDA) Font 4.112.327.
4. Çarjew döwlet arhiwi (DA) Font. 227.

Mazmuny

I bab. Mekdepde türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň taryhy.....7

1. Geçen eýýamlarda Türkmenistanda bolan dini mekdep we medreselerde türkmen edebiýatynyň öwrenilişi
2. XX asyryň başlarynda (1917-1929) türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmakda ilkinji ädimler
3. XX asyryň 30-njy ýyllarynda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmakda täzelikler (1930-1940)
4. Ikinji jahan urşy döwründe türkmen edebiýatynyň okadylyşy
5. Uruşdan soňky parahatçylyk ýyllarynda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak usulnamasy (1946-1990)
6. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Altyn eýýamynda mekdeplerde türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň ösüşi

II bab Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasynyň esaslary hakynda.....72

1. Türkmen edebiýatyny okatmak usulnamasy we beýleki ylymlar
2. Okuwçylaryň okamaly maglumatlar topary we edebiýaty öwrenmegiň yzygiderligi
3. Çeper edebiýata söýgi döretmek.
4. Türkmen edebiýatyny okatmagyň usullary we tärleri
5. Türkmen edebiýaty sapaklary
6. Türkmen edebiýatyny okatmagy durmuş bilen baglanyşdyrmak

IIIbab. Mekdepde edebiýaty okatmak we öwretmek.....118

Türkmen edebiýatyny okatmagyň maksady we wezipesi

Edebiýatdan gysgaça syn mowzuklary öwretmek

1. Gysgaça syn mowzuklary öwrenmegiň esaslary
2. Edebi-taryhy döwrüň mazmuny we edebi ösüş
3. Gysgaça syn mowzугy öwrenmegiň usul we tärleri

II. Ýeke-täk-belli bir mowzuklary öwretmek

1. Ýazyjynyň terjimehalyny öwrenmek.
2. Ýazyjy-şahyryň döredijiligini öwrenmek

III. Çeper eseri derňemek

Eseri derňemäge taýýarlyk

Eseri derňemek

1.Eseri derňemegiň esaslary (Taryhylyk esasy)

2.Mazmun bilen görnüş birligi esasy we pedagogik terbiýeşynas esasy

3.Eseriň mowzugy we many-mazmuny

4.Eseriň çeper keşpleri

5.Eseriň gurluşy

6.Eseriň dili

7.Eseriň görnüş aýratynlygy

8.Eseriň jemgyýetçilik ähmiýeti

Eseri ýat tutmak

Öwrenilenleri berkitmek, jemlemek we hasabat

Geçilenleri gaýtalamak

Türkmen edebiýatyndan okuw kitaplary bilen işlemek.

IV BAP. Türkmen edebiýaty nazaryýetini öwrenmek.....**193**

1.Türkmen edebiýaty nazaryýetini öwrenmegiň maksatlary

2.IV-VII synplarda edebiýat nazaryýetini öwretmek

3.VIII-IX synplarda edebiýat nazaryýetini öwretmek

V BAP. Okuwçylaryň sözleşiş dilini ösdürmek.....**208**

Giriş

1.Okuwçylaryň dil sözleşişini ösdürmek

2.Okuwçylaryň ýazuw sözleşişini ösdürmek

1.Ýatdan ýazmak

2.Soraglara ýazuw üsti bilen jogap ýazmak

3.Beýanname.

4.Düzmeler

VI BAP. Türkmen edebiýatyndan sapakdan we mekdepdan daşary

işler.....**227**

I.Sapakdan daşary okuw

II.Edebi gurnaklar

III.Edebi agşam

IV.Edebi duşuşyk

V.Okýjylar maslahaty

VI.Edebi çekişme

VII.Edebi bäsleşik.

VIII.Edebi gazet we zurnal

IX.Edebi sergiler we suratdepderler

X.Edebi ülkäni öwreniş-edebi syýahat

XI.Teatr we kino.

XII.Edebi mirashana.

VII BAP. Türkmen edebiýatyndan meýilnamalaşdyryş we enjamlaşdyryş işleri.....**266**

I.Mowzuklaýyn meýilnamalaşdyryş

II.Okuw serişdeleri

III.Türkmen dili we edebiýaty otagy ýa-da türkmen edebiýaty otagy

IV.Türkmen dilinden we edebiýatyndan ýeke-täk talaplar we baha ölçegleri

1.Türkmen dilinden we edebiýatyndan ýeke-täk talaplar..

2.Türkmen dili we edebiýatyndan baha ölçegleri

Netije.....**286**

Edebiýat.....**290**